

Tartalom

3	Lectori salutem!
5	Szijártó M. István A Történeti Kollégium
9	Simon Zoltán Boldizsár A mikrotörténészről. <i>A történetírás konfliktusa a filozófiai abszolút ésszel</i>
43	Bolgár Dániel Asszimiláció a térben. <i>Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepciójának kibontására</i>
73	Lajtai L. László A komparatiztikától a történeti keresztezésig <i>A francia társadalomtörténet útkeresései Marc Blochtól az histoire croisée-ig</i>
85	Perényi Roland A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig”. <i>A bűnözés társadalomtörténete</i>
109	Beihuber Ádám Borcseppek a kardélen. <i>Gondolatok Záh Felicián merényletéhez</i>
127	Jakab Péter Az ispotályos rend letelepedése Máltán
155	Kármán Gábor Az erdélyi török deákok. <i>Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban</i>
183	Demmel József „Virágzó” nemzetiségi béke Magyarórásiában <i>A magyar-szlovák viszony sokszínűsége a dualizmus középső szakaszában a Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület vizsgálatának tükrében</i>
209	Papp Barbara „Az a drága Nagy Imre”, és „az Erzsi lány rémséges ruhája” <i>A történeti interjú lehetőségei</i>
237	Rigó Máté A „varázshegy” és mítoszai <i>A Rózsadombhoz kapcsolódó identitás három életút-elbeszélésben</i>
249	Mihalik Béla Beszámoló a <i>Tézisek, témák, módszerek</i> című konferenciáról
253	Szerzőinkhez!
256	Szerzőink

Lectori salutem!

A 2006. év során a folyóiratunkat kiadó Sic Itur ad Astra Egyesület és a szerkesztőség életében egyaránt jelentős változások történtek. Elsősorban a személyi összetétel módosult. Az Egyesület elnöki posztját Nagy Balázs leköszönése után immár Szilágyi Márton, a *Sic Itur ad Astra* egyik alapító szerkesztője tölti be. Az eddigi szerkesztőgárda, soraiban Kármán Gábor felelős szerkesztővel, jórészt ugyancsak kicserélődött. Mint látható, a változások nem hagyták érintetlenül a lap küllemét sem. Az arculat azonban csak formai tekintetben új, szakmai célkitűzéseink, tartalmi elképzeléseink maradnak a régiiek. Az új szerkesztőség továbbra is a fiatal történészek folyóiratának kívánja megtartani a *Sic Itur ad Astrát*.

A programadó alcím azonban csak látszólag olyan egyértelmű. Miképp kell érteni, hogy a fiatal történészek folyóirata kívánunk lenni? Kik is azok a fiatal történészek? A szerzők, az olvasók, netalán a szerkesztők? A *Sic Itur ad Astra* nem abban az értelemben a fiatal történészek folyóirata, hogy (csak) ifjú historikusok írják, reményeink szerint még kevésbé abban, hogy (csak) fiatal történészek olvassák, hanem éppenséggel abban, hogy fiatal történészek szerkesztik.

a *Sic Itur ad Astra* szerkesztői

Szijártó M. István
A Történeti Kollégium

A két évtizede még meglehetősen exkluzív magyar felsőoktatás radikális kiszélesedése a történelemszakis képzésben is erősen éreztette hatását. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szintén jelentősen felduzzadt az évfolyamok létszáma, ami szükségszerűen a képzés átlagszínvonalának romlását hozta magával. A történelem szakos képzés keretében egyre kevésbé nyílt tér az elmélyült műhelymunkára – miközben egyes hallgatók részéről mindinkább érezhető lett az igény erre. Ugyanakkor a tradicionális angol felsőoktatási rendszer kínált egy igen csábító mintát: a tutoriális foglalkozások rendszerét. Ez hosszabb időre tartós kapcsolatot hoz létre egy hallgató és egy tanár közt, függetlenül a tanulás vagy kutatás aktuális súlypontjaitól. Azt mondják, hogy ez a folytonos személyes kontaktus vonzza nagy számban a kontinensről Angliába a vendég-hallgatókat. Másrészt Budapesten a történelem szakos képzés máig alapvetően a 19–20. század fordulóján a historizmus és a pozitivizmus gyökereiből összenőtt tudományos történelem hagyományaira épül, kevés helyet hagyva az újabb társadalomtörténeti szemlélet érvényesülésének. Pontosabban ennek csak a képzés periferiáján hagyva helyet, ami nem teszi lehetővé azt, hogy a hallgatók számára a történelem a modern társadalomtörténeti szemlélet által strukturalva jelenjék meg. E feszítő erők hatására alakult meg 2002 tavaszán a Történeti Kollégium.

Célja tehát kettős volt: egyfelől, hogy a történelem szak mellett egy olyan képzést hozzon létre, amely rendszerezett formában korszerű és elmélyült történeti ismereteket nyújt elsősorban a történeti diszciplína történetéről, elméletéről, modern ágairól és a társadalomtudományokkal való kapcsolódásairól, másfelől hogy e képzést kiegészítse a tutoriális formával, melynek révén a tanárok állandó segítséget nyújtanak a többletmunkát vállaló hallgatóknak önállóan választott céljaik elérésében (mind az egyetemi képzéssel összefüggő, mind az attól független kutatómunkájukban). A Történeti Kollégium tehát nem azzal a céllal jött létre, hogy helyettesítse az egyetem Bölcsészettudományi Karán folyó történelemszakis képzést, hanem azt kiegészíteni és elmélyíteni kívánja, miközben nyitva áll minden érdeklődő, akár más karok hallgatói előtt is.

Jomagam első lépésben elképzeléseimet Benda Gyula és Halmos Károly kollégáimmal osztottam meg, majd csatlakozásra kértünk fel olyan fiatal kollégákat, illetve nemrég végzett, sőt esetleg végzés előtt álló tanítványainkat, akikről úgy gondoltuk, hogy eredményesen együtt tudnánk működni ebben a munkában: alapító tagként Goda Károlyt, Kármán Gábort, Novák Veronikát, Perényi Rolandot, Somorjai Szabolcsot és Szívós Erikát, majd később Lajtai Lászlót, Sohajda Ferencet és Várkonyi Gábort. A Történeti Kollégium számára a szervezeti kereteket a karon 1991-ben Klaniczay Gábor és Gerő András által alapított, majd vezetett Történeti Antropológia Program biztosította, amely feladatának tekinti, hogy a társadalomtörténet modernebb szemléletét (különösen ennek újabb hullámait: a mentalitástörténetet, a történeti antropológiát, az új kultúrtörténetet, a mikrotörténelmet) képviselje a Bölcsészettudományi Karon.

Úgy döntöttünk, hogy a Történeti Kollégiumba felvételt nyerő hallgatóknak előírunk egy kétféléves szemináriumot, amely rendszeres áttekintést nyújt a társadalomtörténet elméletének és történetének fejlődéséről, valamint egy-egy előadássorozatot a társadalomtudományok és a társadalomtörténet kapcsolatáról, illetve Európa 16–19. századi gazdaság- és társadalomtörténetéről, végül három középkori, kora újkori és 19–20. századi tárgyú szemináriumot. A Történeti Kollégiumba jelentkezőknek pedig felkészülésként, tájékozódásként olyan kurzusokat ajánlunk, amelyek bevezetést kínálnak a történeti antropológiába, az új kultúrtörténetbe és a mikrotörténelembe. Mivel ekkoriban nyílt lehetőség a Történeti Antropológia Program „kredites” tanegységlistájának a korábbi „nem kredites” tanegységlistához képest jelentős módosításokkal történő elfogadtatására, a Történeti Kollégium részére kigondolt tárgyak a Történeti Antropológia Program keretében kaptak akkreditációt, a Történeti Kollégium hallgató tagjainak tehát végül is a Történeti Antropológia Program egyes tanegységeit kell elvégezniük. Ami pedig a tutoriális foglalkozásokat illeti, a hallgató és a Történeti Kollégium általa választott tanár vagy *senior* tagja számára nagyjából három-négyhetente, de egy szemeszterben legalább öt alkalommal történő konzultációt írtunk elő. Ennek keretében folyik a hallgató egyéni kutatómunkájának figyelemmel kísérése és irányítása, de emellett a szakmai pártfogó természetesen egyetemi tanulmányait illetően is (kurzusválasztás, dolgozatok, vizsgákra való felkészülés) segíti tanácsaival a hallgatót. Mivel természetesen nem várható el, hogy a tutor a hallgató által választott bármely szűkebb kutatási területnek szakértője legyen, feladatai közé tartozik végül abban segíteni, hogy a hallgató, kapcsolatba léphessen érdeklődési területének kutatóival, miközben a tutor változatlanul felelős figyelemmel kíséri pártfogoltja szakmai előmenetelét.

2002 őszén hirdettünk először felvételt a Történeti Kollégiumba, majd ezt követően minden szeptember és február elején nyilvánosságra hoztuk felvételi hirdeteményünket. A jelentkezőknek október, illetve március elejére kell egy bármilyen tematikájú és terjedelmű, illetve bármilyen céllal írt dolgozattal jelentkezniük. Felvételi vizsgáinkat november, illetve április elején szoktuk tartani. Ennek során előbb megbeszéljük a soron következő jelölt dolgozatát (a kollégiumi tagok a legfiatalabbtól a legidősebb felé haladó sorrendben fejthetik ki röviden véleményüket), majd a jelölt meghallgatása után szavazással döntünk felvételéről. A felvételt nem nyerők egy részének fel szoktuk ajánlani szakmai tanácsainkat és egy-egy *senior* vagy tanár támogatását, valamint jelezni szoktuk, ha úgy véljük, hogy az illetőnek érdemes volna a következő alkalommal újra próbálkoznia. Fél évvel később a december, illetve május elején tartott közgyűlésünkön a frissen felvett történeti kollégista beszámol munkájáról, melyhez tutora hozzáfűzi a maga megjegyzéseit. A Kollégium ekkor ismét szavaz róla, s pozitív döntése esetén a hallgató immár teljes jogú taggá válik, s innen maga is részt vehet a Történeti Kollégium minden döntésében. (Kivételes esetben az is előfordult, hogy teljes jogú tagnak vettünk fel valakit már a felvételi alkalmával.) A féléves közgyűléseken minden kollégista köteles beszámolni elvégzett munkájáról, s a tutornak minősítenie kell hallgatója tevékenységét. Ez a decemberi közgyűlések alkalmával csak tájékoztató jellegű, de az év végén a Történeti Kollégiumnak szavazással kell döntenie arról, hogy elfogadja-e tagja beszámolóját. Mivel a Történeti Kollégium, mint valamikor az *universitasok*, tanárok és hallgatók önkéntes társulásaként jött létre, a döntésekben teljes egyenlőségük érvényesül.

Volt olyan szemeszter, hogy a Történeti Kollégium egy jelentkező esetében sem döntött úgy, hogy felveszi tagjai sorába, voltak hallgatók, akik kiléptek, így jelenleg 26 hallgatónk van. A *seniorok* és tanárok kategóriája 2005 tavaszán jelentősen kibővült, mert a Kollégium tagjai sorába hívta Benda Borbálát, Molnár Antalt, Sággy Marianne-t, Szilágyi Mártont és Varga Benedeket. (Másfelől Szívós Erika korábban távozott. A szintén meghívott Nagy Ágnes és Kiss Réka külföldi tanulmányútja után kapcsolódik be munkánkba.) A Kollégium tagjainak névsorában a legnagyobb és legszomorúbb változás 2005 augusztusában történt, amikor súlyos betegség után elhunyt Benda Gyula, kollégánk, barátunk, tanárunk, a társadalomtörténet legnagyobb tekintélyű magyarországi képviselője, akire a Történeti Kollégiumban valamennyien, hallgatók és tanárok, nemcsak felnéztünk, de rá, véleményére mindig támaszkodhattunk is.

Feladataink közé tartozik a jövőben az is, hogy rá is emlékezve álljunk ki az oktatásban és a kutatásban a társadalomtudományos történelem és a legújabb társadalomtörténeti törekvések általa is képviselt szemlélete, egy „másik törté-

nelem” mellett. 2006 tavaszán emlékpályázatot hirdettünk graduális és fiatal kutatói kategóriában, hogy társadalomtörténeti dolgozatok szülessenek Benda Gyula tiszteletére. Ebbe az irányba mutatnak az alatt olvasható tanulmányok is, amelyek egyben annak is jelei, hogy a Történeti Kollégium a műhelymunka csendjéből immár a szakmai közvélemény elé szeretne lépni.

Simon Zoltán Boldizsár
A mikrotörténészről

A történetírás konfliktusa a filozófiai abszolút ésszel

KÉTSÉGTELEN, hogy a mikrotörténelem számos tekintetben felforgatta a történelemről és a történeti tudás mibenlétéről alkotott fogalmakat. Arról azonban, hogy mi is a mikrotörténelem hozadéka a történetírás számára, és egyáltalán arról, hogy mi tekinthető mikrotörténelemnek és mi nem, jelenleg is rengeteg különböző elképzelés van forgalomban.¹ Annyiban azonban egytől egyig összeérnek, hogy a történetírás felől közelítenek a mikrotörténelemhez, ennyiben pedig mindannyian csak érintőlegesen kapcsolódnak ehhez az íráshoz, amelyben jobbára a filozófia felől próbálom feltérképezni a mikrotörténelem hozadékát, miközben, szeretném hangsúlyozni, nem is annyira a mikrotörténelmet, mint inkább a mikrotörténészt vizsgálom. Ami a filozófiát illeti, az elmúlt harminc év során számos kritikával illette a történészeket és a történeti munkákat, többnyire abból a szempontból, hogy a történészek olyan fogalmakat használnak a történelemről való beszédük során, amelyeket a filozófia – nemcsak a történelemről való beszéd, hanem egyáltalán a világ, és a világ szélesebb értelemben vett leírásáról való beszéd tekintetében is – már jó ideje maga mögött hagyott.

1 A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül a magyarul is elérhető munkák közül megemlíthető itt a francia társadalomtörténet mikrotörténelem-recepciója, amely mintegy a társadalomtörténetük válságából való kilábalás eszközt látta a mikrotörténelemben (LEPETIT, 1995.; REVEL, 1996.), ennek a kritikája, amely a francia recepció és a mikrotörténelem látásmódjának összeegyeztethetetlenségét taglalja (ROSENTAL, 1995.), az, amit Németországban gondolnak a mikrotörténelemről (MEDICK, 2000. és SCHLUMBOHM, 2000), valamint az olasz mikrotörténészek teoretikus jellegű tanulmányai, amelyek alighanem a legfontosabbak (GINZBURG, 1998.; LEVI, 2000.; illetve LEVI, 2003.). A magyarországi elméleti recepció elsősorban Szijártó István és Szekeres András nevéhez köthető, és természetesen közöttük sincs tökéletes összhang a fent említett kérdésekben (SZIJÁRTÓ, 1996., 2000. és 2003., illetve SZEKERES, 1999., 2001. és 2003.).

Szekeres András, amikor az analógiát teszi meg a mikrotörténeti általánosítás jellemzőjeként (egy relacionálisként tételezett történeti mezőben, az analógiát a tökéletes hasonlóság értelmében véve), éppen amellett érvel, hogy a mikrotörténeten az általános tudást számonkérő kritikák olyan fogalmakra támaszkodnak, amelyek, lévén, hogy maguk is történeti fogalmak, mára meglehetősen hasznavehetetlenekké váltak.² Mindebből úgy tűnhet, mintha a mikrotörténelem azzal, hogy egy rendkívül bonyolult, a történeti cselekvők egymás közti viszonyaira, valamint a történeti cselekvők és a normatív rendszerek közti viszonyokra összpontosító történeti mezőt fest, kibújna a filozófia által megkérdőjelezett fogalmak használata alól. Szekeres észrevétele alighanem helytálló, hiszen többek között ebben rejlik a mikrotörténelem újdonsága. Magam azonban éppen amellett próbálok érvelni, hogy ezek a hasznavehetetlen fogalmi kategóriák a mikrotörténészek számára korántsem hasznavehetetlenek, amennyiben nem a történeti mezőről van szó, hanem mindazokról, akik a történeti mezőnek ezt a képét megrajzolják. Ekképp teljességgel helyénvaló lehet Frank Ankersmittel együtt úgy tekinteni a mikrotörténeti munkákra, hogy azok kifelé lépnek a régi fogalmi keretekből, és már nem egy rajtuk kívül álló valóságra, hanem kizárólag önmagukra utalnak és önmagukat reprezentálják,³ csak éppen kérdéses, hogy azok a mikrotörténészek, akik ezeket a mikrotörténeti munkákat létrehozzák, maguk is így gondolják-e. Sokkal inkább úgy tűnik ugyanis, hogy akkor, amikor a mikrotörténészek saját tevékenységükről beszélnek, pontosan ezeket a saját maguk által is hasznavehetetlennek minősített kategóriákat használják, és tartják fenn érvényességüket. Mindazok a fogalmi változások, amelyeket a filozófia a jelen számára tekint érvényesnek, a mikrotörténészek számára ugyan megjelennek a múlt refigurálásában, de jelenbeli tevékenységük leírására továbbra is az egyébként hasznavehetetlennek ítélt fogalmakkal élnek.

Giovanni Levi példáján keresztül igyekszem majd illusztrálni az imént elmondottakat, tekintve, hogy a mikrotörténelem olyan emblemikus figurájáról van szó, aki munkásságával nagyban hozzájárult a mikrotörténészek (és persze a nem mikrotörténészek egy része) által követendőnek vélt csapásirány kijelöléséhez. Az itt következőkben így elsősorban Levinek a jelenről és a történetírásról, a múltról és a történeti mezőről, illetve az ezek viszonyáról való gondolkodását próbálok körüljárni, jórészt a különböző filozófiai előfeltevéseit érintve. Ennek során Levi a filozófia felől nézve ugyan elmarasztalásban része-

2 SZEKERES, 1999. 13–15. Az analógiát jelölte meg a mikrotörténelmi általánosítás módjaként már Lepetit is: LEPETIT, 1995. 39. Egyikőjük sem fejt ki azonban, mit is kéne érteni az analógiára épülő általánosítás alatt.

3 ANKERSMIT, 2003a. 262.

sülhet, de a félreértések elkerülése végett már most leszögezném, hogy egyrészt – még ha kívánatosnak is tartom – nem gondolom, hogy a történelemnek feltétlenül dolga volna filozófiai elvárásoknak megfelelni, másrészt pedig Levi a jelenkori történetírás számára (hatástörténetileg is) megkerülhetetlent alkotott, és a legkevésbé sem alaptalanok a munkásságát méltató írások. Mindössze arról van szó, hogy ez utóbbival meglehetősen sokan és sokat foglalkoztak és foglalkoznak, míg az itt kifejtésre kerülő, általában elhanyagolt dolgok esetleg tovább árnyalhatják mind a mikrotörténelemről, mind a filozófia-történetírás viszonyáról kialakított képet. A mikrotörténelmet és történetírást, illetve a filozófia-történetírás viszonyát azonban nem kizárólag Levi esetéből kiindulva próbálom megközelíteni, hanem mindvégig jelen lesz egy másik történet is, amely a történetírói munkákban található ontológiai jelentőség felől jut el Levihez, aki a történelemről és az emberről alkotott elképzeléseit illetően egy olyan eszszencialista felfogást képvisel, amely ilyesféle ontológiai dimenziók irányába mutat. Mindeközben, remélem sikerül némi fényt vetni arra a jelen írás által kitűzött egyik legfőbb célra, hogy a mikrotörténelem korántsem annyira a „másság” tapasztalata, mint amennyire ezt általában készpénznek veszik.⁴ Az említett két – a Levi gondolkodásából kiindulva a mikrotörténelmet és a filozófia-történetírás viszonyát vizsgáló, valamint a történetírás ontológiai jelentőségét Levinél felmutató – szál mindenesetre alkalmasint együtt fut majd és egymásba fonódik, és noha mindkettő más irányból közelít, Levi mindkét esetben mintegy példázatul szolgál. Rossz mikrotörténészként azonban az ontológiai jelentőség, az általános felől kezdeném, megadva egyben a kereteket a továbbiakhoz.

I.

Ahhoz, hogy a kortárs történeti munkákban fellelhető ontológiai jelentőség érthetővé váljon, célszerűnek tűnik visszamenni egészen addig a bizalomig, amelyet a felvilágosodás a rációba helyezett, és addig a felvilágosodás-kori rációig, melynek nézőpontjából a történelem nem lehetett több, mint jelenségek kusza halmaza, az emberi tudatlanság és ostobaság színtere, nélkülözve bár-

4 A mikrotörténelem „másság-problematikáját” többnyire az antropológia felől érkező hatásoknak tudják be (vö. SZIJÁRTÓ, 2000. 152–154. és SZEKERES, 2001. 251–251.), még ha a mikrotörténészek több tekintetben el is vetik az antropológiai módszerek és nézőpontok alkalmazását. A történelem esetében ugyanis a vizsgálatnak nem annyira a térbeli, mint inkább az időbeli „mássággal” kellene szembenéznie.

miféle értelmet. Mindez persze csak a történelemre mint múltra nézve minősülhetett igaznak, hiszen a felvilágosodás saját önértelmezése szerint éppen arra volt hivatott, hogy elhozza az értelmet, amely a történelemben mint jövőben, a lehető legnagyobb mérvű kiteljesedésre hivatott. Pontosán ez a szemlélet található meg Kantnál is: a történelem mint haladás, az emberi értelem térhódítása az irracionalitás rovására. Kanti pozícióból az emberi viselkedést szemlélő egyén mindössze azt tapasztalhatja, hogy „végső soron és egészben véve bolondságból, gyermeki hiúságból, sőt, ráadásul gyakran gyermekes gonoszságból és rombolási vágyból van az egész összeszöve”, így „az embereknél és ténykedésükknél semmiféle értelmes saját szándékot nem feltételezhet”.⁵ Éppen ezért tűnhetett számára szükségesnek, hogy az értelmetlen emberi cselekedetek fölé egy természeti célt helyezzen – az észhasználat kifejlődését, amely nem az individuum szférájában történik, hanem felette; nem az ember, hanem a természet akaratának megfelelően.⁶ Az emberi viselkedés ostobaságának látványa így végeredményben háttérbe szoríthatónak bizonyulhatott, a szemlélő pedig megnyugtathatta magát egy végső irányultság feltételezett léte felől, amely értelmet ad a látszólag bármiféle értelmet nélkülöző emberi cselekvéseknek.

Nemcsak Kantról és a felvilágosodásról, hanem nagy általánosságban a klasszikus történelemfilozófia egészéről elmondható, hogy mindent megtett annak érdekében, hogy az emberi lét látható értelemnélküliségét nem látható belső történelmi erők és értelmet adó végső irányultság mögé rejtse. Miklós Tamás egy tanulmányában igen meggyőzően fejti ki, hogy Rousseau, Hegel, Fichte és Schelling – csakúgy, mint Kant – kétségbeesetten határolták el magukat saját megértett tapasztalatuktól, hogy azzal szemben, hipotézisként állítsák fel az emberi szándékon túlmutató történelmi irányultságot.⁷ A tapasztalatok ellenében felállított értelmet adó világrend így képesnek bizonyulhatott arra, hogy „megmentse” vagy „igazolja” az emberi lét értelmes voltába vetett hitet, és ez a „megmentő” vagy „igazoló” tevékenység volna az, amit a továbbiakban a klasszikus történelemfilozófia ontológiai jelentőségének fogok nevezni.

A történelemnek az egyes cselekvők tudtán kívüli irányultsága persze nem csupán a racionális tekintet sajátja, a felvilágosodás ráció-kultuszától és a klasszikus történelemfilozófiától is eltérő nézőpontból vizsgálódó német historizmusnál szintén tetten érhető.⁸ Sőt, a historizmus esetében a történelemfilozófia

5 KANT, 1997. 44.

6 KANT, 1997. 45–46.

7 MIKLÓS, 2002.

8 A felvilágosodás és a historizmus filozófiájában és történetírásában rejlő előfeltevések közti különbségekről és azonosságokról lásd Mannheim és Iggers átfogó elemzéseinek idevágó részeit: MANNHEIM, 2000. és IGGERS, 1988. A kettő közötti választóvonal élessé-

alkalmasint meg is szabja az intézményesülés küszöbén álló történettudományoknak, hogy ne az egyedi események kaotikus világát vizsgálja, hanem az azokban megnyilvánuló értelmes formákat. Példaként álljon itt Wilhelm von Humboldt, akinél a megismerendő valóság három, egymásra boruló rétegből áll: elsőként az események szintje, az érzelmek és szenvedélyek, az irracionális hajtóerők által végbevitt cselekedetek szférája; e fölött a világtörténetben ható erők, így az éghajlat változásai, vagy a nemzetek gondolkodásmódja; végül pedig az ezen erőket mozgató, a végességen kívül álló, a világ történetén uralkodó eszmék mint princípiumok szintje. Ez az eszme érvényesül minden történetben, ez jelenik meg minden individuumban, és éppen az individuumokon és cselekedeteiken, a különböző eseményeken keresztül ismerhető fel és válik megragadhatóvá,⁹ csak éppen nem az ész megismerő tevékenysége által, hanem a képzelet segítségével, a „megsejtés képessége” révén. A történelem mint múlt, amely irracionálisitása révén megismerhetetlennek bizonyult a racionális tekintet számára, a historizmus intuitív megismerési képessége által ugyan megragadhatóvá vált, de megőrizte kaotikus és értelmetlen voltát, ahogy ezen irracionális cselekedetek szférája is megőrizte másodlagosságát. A valódi intencionális cselekvő Humboldt nál sem az individuum, hanem a rajta és tudtán kívül álló eszme, a történetíróra kiszabott feladat pedig nem az individuum esetlegeségének és véletlenszerű ténykedésének, hanem az abban megnyilvánuló érdemi esemény, a történelmi eszme¹⁰ megvalósulásra törekvésének ábrázolása.¹¹

géről vagy elmosódottságáról lásd Ankersmit és Iggers historizmus-vitáját: ANKERSMIT, 2003b., IGGERS, 2003. és ANKERSMIT, 2003c.

- 9 „Minden emberi egyéniség a jelenségben gyökerező eszme, s ez az eszme némelyik egyéniségből oly fényességgel sugárzik, hogy úgy tűnik, mintha csupán azért öllötte volna magára az individuum alakját, hogy kinyilatkoztassa benne önmagát.” HUMBOLDT, 1985. 146.
- 10 A historizmus a történelmi eszme fogalmában megőrzi ugyan a klasszikus történelemfilozófia egyének feletti értelmét, de nem árt megjegyezni, hogy a történelmi eszme csak egy adott korszak egyediségét világítja meg (ANKERSMIT, 2003b. 198.), nem pedig a világtörténelem folyamatát. A fejlődésgondolat azonban ugyanúgy jelen van a historizmusban (MANNHEIM, 2000. 127.), és pedig nem kevésbé nyomatékosan, mint maga a történelmi eszme, hiszen mindaz, ami a történeti vizsgálódás tárgyát képezi, a historista szemében folyamatos mozgásban és létrejövésben van (vö. DROYSEN, 1994.). A világtörténelmet irányító értelem mindazonáltal a historizmusban sem veszik el, csak éppen megismerhetetlen marad (lásd a 12. jegyzetet).
- 11 HUMBOLDT, 1985. 149. Eddig terjed Humboldt nál az ember megismerő képessége, noha az eszmék megismerése közel sem jelenti a világ megértését. Az eszmék megismerésével ugyanis csak megsejthetővé válnak a „világ kormányzásának tervei”, melyek ugyan az eszmék közvetítésével nyilatkoznak meg, de bármiféle emberi tekintet elől rejtve maradnak. A világ kormányzásának feltevése nélkül a világtörténelem Humboldt szerint nem érthető meg, márpedig a jelenségek területének megértése csak ebből a jelenségek területén

Manapság a történelemfilozófia már nem próbálja vezetni a történetíró kezét, és egyáltalán, manapság nem kevés bátorság szükségeltetne ahhoz, hogy valaki a fentebb tárgyalt értelemben vett történelemfilozófiát írjon. A történelemnek mostanság nincs értelme, célja, vagy éppen végső irányultsága. A történelem mint az osztály nélküli társadalom megteremtése felé tartó folyamat napjainkban éppúgy képtelenségnek tűnik, ahogy a történelem mint a szellem önfejlődése, a történelem mint az észhasználat kifejlődése, vagy a „világ kormányzásának terveit” megvalósító történelem.¹² Az egészben persze nincs semmi különös. Korunk egyik fő jellegzetessége a korábban egymást kizáróként kezelt ellenfogalmak, szembeállítások és megkülönböztetések valamiféle feloldása. A látszat-valóság dualitás nélküli világ egy olyan egydimenziós¹³

kívül eső pontból lehetséges. Az egyes cselekedetek irracionális és kaotikus világától Humboldt voltaképp így jut el egy végső, irányító értelemig, amely, ha nem is megismerhető, de legalább megsejthető a történetíró számára.

- 12 A világtörténelmet egyetlen történetként ábrázoló, a jövőbe tekintő vagy lényegiséget feltételező filozófiának Crocétól Popperen keresztül Odo Marquard-ig persze számtalan kritikusa akadt, még ha teljesen különböző kontextusokban fogalmazták is meg kritikáikat. Itt és most mindössze két, a történelemről mint valami „egyetemesről” való gondolkodás képtelenségét állító, a jelenlegi gondolkodásra talán a leginkább hatást gyakorló és talán a legtöbbet hivatkozott koncepciót emelnék ki. Elmondható tehát, hogy a történelemfilozófia lehetőségeit igyekezett ily módon korlátozni, vagy éppen továbbra is biztosítani Danto a szubsztantív és az analitikus történelemfilozófia közötti különbségtétellel és a szubsztantív történelemfilozófia képtelenségének kimutatásával (DANTO, 1968. 1–16.); valamint az, hogy a történelemfilozófiára és a történetírásra nézve ugyanezt fejezi ki a „posztmodern” „nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként” való Lyotard általi meghatározása is (LYOTARD, 1993. 8.).
- 13 Az „egydimenziós” Marcusetől kölcsönzött fogalma a fentiekben nem az általa a fogalomnak tulajdonított jelentésben áll. Marcuse egydimenziós világa már befejezettként tételezi az olyan transzcendáló fogalmak kiküszöbölését, mint az „igazság” vagy a „lényegiség”. Ebben az egydimenziós világban az antagonisztikus fogalmaknak és a dialektikának nem jut hat hely, hiszen maga az egydimenziós világ eleve lehetetlenné teszi ezeket (vö. MARCUSE, 1990.). Mindezzel ellentétben a fentiekben éppen arról lesz szó, hogy az egydimenziós világ alkalmasint igyekszik megmenni magának a dialektikát és a fogalmak transzcendáló jellegét, igyekszik a saját képére igazítani azokat, még akkor is, ha ez láthatóan igen körülményes, és még akkor is, amikor maguk a megmentők is problémásnak látják magát a dialektikát vagy a transzcendáló fogalmakat. Tulajdonképpen ezt és ilyen módon teszi Levi is (lásd erről a jelen írás idevágó részeit: III., IV. és V.). Marcuse akkor keseredhetne el igazán, ha olyan világban élnénk, amilyenben Richard Rorty szeretne élni. Rorty ugyanis egészében szeretne megszabadulni attól a beszédmódtól, amelynek keretei között lehetséges akár a fenti megkülönböztetésekkel élni, akár teret engedni bármiféle esszencializmusnak, amely az „igazság természetéről”, vagy éppen az „ember természetéről” beszélhetne – szeretné lecserélni az egész „szótárt”, és felváltani egy olyannal, amelyben értelmetlen volna minden hasonló beszéd, minthogy ezek teljességgel haszontalan té-

képet mutat, amelyben értelemszerűen nem jut hely semmiféle teológiai vagy metafizikai lényegiségnek, semmiféle egyetemes és kizárólagos nézőpontnak, amelyből a történelem irányultsággal rendelkező folyamatnak tűnne. A filozófia történelmet illető vizsgálódásai így jobbra a történetírói tevékenységre mint gyakorlatra korlátozódnak, legyen szó akár a történetírás narratív formájáról, akár a történeti tapasztalatról.

Ami pedig napjaink történetírását illeti, már a legkevésbé sem az emberi ostobaság színterének látja az emberi cselekedetek szférájának történelmét, hanem racionális cselekvőkkel népesíti be az általa vizsgált történeti mezőt. A végső, irányultsággal bíró értelem filozófia általi megkérdőjelezése és a történeti cselekvőket értelmesen építkező egyénekként ábrázoló történetírói magatartás egyidejű mozgás eredményének tűnik. Amíg a történeti cselekvők irracionálisnak tűntek, a történelemfilozófia mindenkit megnyugtathatott az emberi lét értelmes volta felől, amikor pedig a filozófia leszámolt a végső értelemmel, már nem is volt rá szükség, hiszen maguk a történeti cselekvők váltak racionális lényekké. Az ontológiai jelentőség, amit korábban a történelemfilozófia hordozott, jó ideje már a történeti munkákban található. Nem arról van szó, hogy a kortárs történeti munkák azzal a szándékkal íródának, hogy megnyugvást nyújtsanak az emberi lét értelmes voltát illetően, ahogy ezt egy időben a történelemfilozófia tette, mindössze arról, hogy ezt a megnyugvást manapság a múltbeli cselekvők viselkedését illető egyes történeti vizsgálódások hozhatják el, amennyiben képesek megmutatni, hogy az emberi viselkedés időtlen sajátossága az értelmes építkezés. Hiszen ha ilyenek volnánk, valóban nem volna semmi szükségünk arra, hogy valamiféle felettünk álló értelem vezessen minket. Mindehhez azonban – ismétlem – szükség van némi esszencializmus átmentésére, hogy az értelmesen építkező emberi lények képe úgy jelenjen meg, mintha az értelmes építkezés az ember immanens tulajdonsága és tulajdonképpeni lényegisége volna.

Amikor az imént az egymást kizáró ellenfogalmak feloldódása szóba került, az úgy értendő, hogy az egyszemélyes világ képét filozófusok és történészek többnyire egyaránt elfogadják, és kiindulópontul tételezik a további viták számára. Ezen egyszemélyes világképen belül nem lehetséges ugyan végső irányultságú történelmi folyamatot tételezni, de az egyszemélyes világ valóságát, és annak történeti rekonstruálását vagy konstruálását illetően természetesen nincs egyetértés a kortárs történelemelméletben. A modernitásnak az a folya-

máknak tűnnek. (RORTY, 1994. lásd különösen az első fejezetet: *A nyelv esetlegessége*. 17–38.; illetve RORTY, 1998.) Egy ilyen világ, feltéve, hogy mindenki ezt a nyelvet beszéli, alighanem lehet tényleg az „egyszemélyes” Marcuse által használt fogalmának.

mata, melynek során mindenki a tudományok (és egyáltalán, az emberi élet) metafizikai függés alóli felszabadításának és a metafizikai maradványoktól való megtisztítás szándékának valamiféle tervével áll és állt elő, többnyire azokkal szemben, akik ezt a feladatot saját munkásságuknak köszönhetően korábban már megoldottnak vélték, együtt fut és futott azzal a folyamattal, amely az előbbi minden egyes állomásában igyekszik és igyekezett megmenteni a metafizikai tartalmakat. Comte úgy vélte, hogy a tudás túljutott metafizikai stádiumán és eljött a tudás pozitív stádiumának ideje. Dilthey már éppen Comte „otromba, naturalista metafizikájától” igyekezett szabadulni, míg Carnap szíve szerint mindenféle metafizikát kiküszöbölt volna. A mostanság népszerű elméletek – a dekonstrukciótól kezdve a hermeneutikáig – egytől egyig a metafizikai maradványoktól való megtisztítást is zászlajukra tűzik. Az „igazság”, „valóság”, „lényegiség” „egyetemesség” és egyéb fogalmak minden egyes újradefiniálása ekképp igyekezett ugyan megszabadítani a fogalmakat transzcendáló jellegűtől, mindeközben azonban végig jelen volt az a törekvés, hogy azokat az éppen fennálló keretek között valamiképp megőrizték és új, a keretekhez igazított metafizikai tartalmat adjanak nekik. A látszat-valóság distinkció feloldása így ugyan megszüntethette a két világot, de a „valóság” folyton új ellenfogalmakat kapott, amelyekhez viszonyítva mindahányszor megőrizhette transzcendáló jellegét, noha mindahányszor más és más tűnhetett metafizikai tartalomnak.

Az objektív történelmi valóság jelenlegi történelemelméleti viták során használt fogalma tehát már kifejezetten az egydimenziós történelmi világ valóságára vonatkozik, és manapság jobbára a „fikció” fogalmát helyezik vele szembe. Ilyesformán a történelem ún. narrativista filozófiája, azzal, hogy a történetírás gyakorlatának vizsgálata során szétválasztja a történetírói tevékenység két aspektusát – a kutatást és a kutatás eredményeinek narratív formába öntését –, az eseményekről való beszéd narratív voltának fikcionalitása felől nézve, az eddigieknél is kívánatosabbá teszi a történészek számára a valóság megjelenítésének igényét. Magát a történelmi valóság létét ugyanis nem vonják kétségbe, csak annak valóságként való megjeleníthetőségét, és jobbára „fikcióba fordított tényekről” beszélnek,¹⁴ vagy a „tények” „módszertanilag szabályozható interpretációjáról”, amely megőrizheti a „történelmi elbeszélés kutatásból fakadó kognitív jellegét”,¹⁵ és amelyre rátelepszik a történetírás esztétikai és retorikai koherenciája, mintegy díszruhába öltöztetve vagy beburkolva a megismerhető valóságot. Magát a valóságot azonban láthatóan egyik felfogás sem tagadja, a viták a valóság pozicionálása körül folynak. Ami az előbbi felfogást illeti – amely

14 WHITE, 1997. 88.

15 RÜSEN, 1999. 43.

a fikcióba helyezi a valóságot –, a történetírás nyelvi kódok általi meghatározottságának kimutatásával a történeti munkán kívülre száműzi a fikció valóságával szembehelyezett másik valóságot, amely így nem szolgálhat mérceként a történeti munkák megítélésére.¹⁶ Minthogy a jelentést nem az önmagában adott valóságból eredőnek tekinti, hanem a történész által létrehozottnak, a megítélés a történeti munkák egymáshoz viszonyításában merül ki, és itt lép be Hayden White-nál a történeti mezőről alkotott képzetek következetessége és koherenciája, valamint a kifejezőerő, vagy Frank Ankersmitnél az esztétikai dimenzió és a szövegek metaforikussága mint a szövegek értékelési együtthatói. A valóság külsővé tétele azonban éppenhogy nem fosztja meg a valóságot transzcendáló jellegétől. Pontosabban szólva: amennyire megfosztja, legalább annyira elérhetetlenséggel ruházza fel, metafizikává emeli egyszersmind, mindazon történeti munkák számára legalábbis, amelyek a valóság megjelenítésére tartanak igényt. A történelem narrativista filozófiájának azon képviselői, akik azt gondolják, hogy a valóság-fikció distinkciót feloldják a fikció egyedüli valóságában, így maguk szolgálnak egy alternatív metafizikai valóságfogalommal.

A kortárs történetírásban jelenlevő ontológiai jelentőség tulajdonképpen ennek, a metafizikától való szabadulásvágy visszásságának köszönheti létét. Két világ helyett ugyan csak egy világunk van, de ebben az egyetlen világban a valóság továbbra is szemben áll a fikcióval, az igazság a nem-igazsággal, és az abszolút a relatívval. Hasonlóképp mentődött át az esszencia vagy a szubsztancia is: az a lényegiség, amely korábban áthatotta a két világot, az egydimenziós világban az emberbe költözött. Amíg akadnak olyan történetírók, akik tudatos társadalmakat szeretnének leírni nem tudatos társadalmakkal szembeállítva, akik valamiféle abszolút emberi természetet feltételeznek és az egyetemesnek tekintett emberi viselkedés leírására vállalkoznak, mindeközben pedig a racionalizmus nevében harcolni kívánnak a relativizmus ellen, addig a történeti munkákban, úgy tűnik, jelen lesz az ontológiai jelentőség.

16 David Carr, hogy Rösenhez hasonlóan megmentse a valóság reprezentálhatóságát, és így belül tartsa a valóságot, azzal igyekezett feloldani a történeti valóság és a narratív megjelenítés közti feszültséget, hogy megpróbálta kimutatni a mindennapi emberi időtapasztalás narratív formáját – amivel a narratív jelleg már a történeti elbeszélések alatt is jelen volna –, kiküszöbölve ezzel a történeti narratívák torzító jellegét, amelyek így voltaképpen az eleve narratív formában adott történeti valóságra referálhatnak. Lásd CARR, 1999. (Carr ebben az írásában az itt röviden felvázolt kontinuitáselméletét igyekszik megerősíteni az elméletét ért kritikákkal szemben. A kontinuitáselmélet részletes kifejtéséhez lásd CARR, 1986.) Ami az eddigieken túl az ún. narratív történelemelmélet alapszövegeit illeti, a jelen írásban való periférikus voltuk okán csak a valóságot külsőként értelmező White és Ankersmit néhány, a fentiekben elmondottakkal kapcsolatban releváns művét jelölém meg: WHITE, 1973. és 1978.; illetve ANKERSMIT, 1983. és 1994.

II.

Giovanni Levi ilyen történetíró. A *mikrotörténelemről* című írásában a történészek azon csoportjának, amelyhez tartozónak tekintti magát, néhány közös jellemzőt tulajdonít, amelyek között egyaránt szerepel az általában vett emberi viselkedés leírása,¹⁷ illetve a racionalitásról folytatott vita és a relativizmus elvetése.¹⁸ Mielőtt azonban rátérnék arra, hogy milyen is Levinél az emberi viselkedés, meg szeretném mutatni, hogy a felsőbb irányító értelem elvesztése legalább olyan fájdalmas lehet, mint korábban az emberi viselkedés ostobaságának látványa. Akkor legalábbis, amikor a magasabb szintű lényegiség elvesztését nem sikerül pótolni az emberi természet esszencialista felfogásával. Tekintetbe véve az eddig elmondottakat, egyáltalán nem meglepő, hogy egy történeti munkáról lesz szó, Arthur E. Imhof *Elvesztett világok* című könyvéről.¹⁹

Imhof igyekszik egy általános képet festeni a 17–18. századi paraszti társadalmának mindennapjairól. Abból indul ki, hogy az akkori emberek folytonos fizikai fenyegetettségben éltek életüket, ebből a szempontból pedig éppen ez az időszak bizonyult a legnehezebbnek, ekkor ugyanis a háborúk, a járványok és az éhínségek együttes tetőzése figyelhető meg. Az egyes közösségek egészének fenyegetettsége és a fenyegetettség ismétlődése tekintetében azonban jelentős különbségek figyelhetők meg: ahol a fenyegetettség erősebbnek és gyakoribbnak mutatkozott, ott az emberek jobban traumatizálódtak, ahol pedig gyengébbnek és ritkábbnak bizonyult a fenyegetettség, ott kevésbé. Ezek a fenyegetettségben és a traumatizálódásban jelentkező különbségek határozták meg az akkori emberek magatartását mindennapjaik számos vonatkozásában. Az étellel szembeni közömbösség egyfelől, az élet iránti tisztelet másfelől.

A fenyegetettség ellen eleink biztonságkereső stratégiákkal éltek, ezen túlélési stratégiákat pedig Imhof jobbra a kollektív tudattalanba helyezi. Legyen szó akár arról a nem az egyes személyre épülő szerepről, amelyet az egyén, mint egy porta átmeneti gazdája tölt be azzal, hogy generációkon keresztül fenn tartják a nevet, amelyet az adott porta gazdájának hordoznia kell, vagy legyen szó akár a házasság meghatározott napjaihoz való ragaszkodásról, Imhof magyarázatai az irracionális elemet emelik ki, a viszonyulás érzelmi aspektusait. Nem is beszélve arról, ami eleink belső életének biztonságát szolgálta – a túlvilági életbe vetett hitről. Ha embereink alkalmasint közömbösnek is mutatkoztak az étellel kapcsolatban, ez csak evilági életükre vonatkozott. Az élet

17 LEVI, 2000. 128.

18 LEVI, 2000. 143.

19 IMHOF, 1992.

azonban nem csupán az evilági életet jelentette, a halál átvezetett egy hosszabb és boldogabb túlvilági létbe, és így együtt alkották az élet egészét. Ennek az életnek Imhof szerint jóval lényegesebb része volt a túlvilági rész, az üdvösséget pedig eleink igyekeztek biztosítani mindenki számára – ezt mutatja legalábbis a halott gyermekeiket megkeresztelni igyekvő szülők magatartása.

A 17–18. századi mindennapokról festett fenti kép minden további nélkül illeszkedik a lényegiséget hordozó és a látszat világát orientáló valóságos világ dualista felfogásához. A valóság világa ekkor persze még nem a történelemfilozófia által az ember fölé helyezett természeti cél vagy a szellem önfejlődése, hanem egy megnyugvást hozó üdvterv, amelynek beteljesülése felé a látszat világának emberei is haladnak.²⁰ Imhof ezzel a képpel helyezi szembe azt a társadalmat, amelyben ő is él, amikor felállítja múlt és jelen ellentétpárjait, úgymint spontaneitás és szenvedélyek az előre tervezéssel és a kiszámított racionalitással szemben, egyetemes az individuálissal, hit a tudással szemben stb. A jelen imhofi diagnózisa így olybá tűnik, mint egy egzisztencialista regény: elveszett emberek rohangálnak fel és alá, néhányan közben ráébrednek, hogy ők elveszett emberek, miáltal máris ők lesznek a hősök. Ilyen hős Imhof is: hinni akar, de nem tud. A mindennapok embere (Imhoffal egyetemben) úgy jelenik meg, mint aki az üresség formáiban él és cél nélkül robog át mindenen; Imhof hiányolja azt a felsőbb értelmet, amely irányultsággal láthatná el életét. Az individualitásnak az egyetemesség kárára történő előtérbe kerüléséhez az ember olyan történeti képe járul, amely az emberi viselkedést időben változónak tételezi, megfosztva magát attól a lehetőségtől, hogy az elveszett felsőbb lényegiséget egy időtlen alsóbb lényegiséggel helyettesítse. Azzal, hogy a kora újkor emberének spontán, irracionális cselekedeteit felváltja a jelen emberének racionális, előre kalkuláló magatartása, a lényegiség elvesztése Imhofnál véglegessé válik.

Giovanni Levi *Egy falusi ördögűző és a hatalom* című könyvének²¹ 16–17. századi piemonti parasztjai viselkedésüket tekintve nem annyira attól a képtől állnak távol, amelyet Imhof a ma emberéről fest, hanem sokkal inkább attól,

20 Azzal, hogy a fentiekben valamelyest egy kalap alá veszem a klasszikus történelemfilozófiát és a beteljesedés felé haladó üdvtervet, talán nem követek el akkora hibát. Míg Dilthey mindezt magától értetődőnek tekintette, és csak néhány oldalt szánt – mintegy mellékesen – a kérdés tisztázására (lásd DILTHEY, 1974. 215–223.), Karl Löwith már egy igen komoly filozófiai értekezést szentel a témának, hogy kimutassa, a haladásgondolat mennyiben kötődik eltéphetetlen szálakkal a korábbi teológiai elképzelésekhez (LÖWITH, 1996.). És persze maga Hegel is tisztában volt vele: „...*tételünket, amely szerint az ész kormányozza és kormányozta a világot, vallási formában így fejezik ki, hogy a gondviselés kormányozza a világot...*” (HEGEL, 1979. 26.)

21 LEVI 2001.

amelyet közel egykorú német parasztjairól formál. A piemonti parasztok földpiachoz, államhoz, és egyéb normatív rendszerekhez való viszonyát Levi a legkevésbé sem tekinti egyoldalúnak, a normatív rendszerekből származó kényszerek nem eredményeznek teljes passzivitást az egyes cselekvőkre nézve ezen rendszerekkel szemben. A kényszerek mellett az egyén rendelkezik valamiféle szabadsággal, amely döntéseiben, választásaiban megnyilvánulva lehetőséget kínál számára a különböző normatív rendszerek tevőleges alakítására. Santena község helyi földpiacának vizsgálata legalábbis azt mutatja, hogy a földpiacot nem olyan személytelen piaci erők működtetik, amelyek előírják és korlátozzák a földadásvételt, hanem azt, hogy maga a földpiac az egyes cselekvők alkudozásai és döntései mentén formálódik. A kis paraszti földek árait eszerint a kölcsönösségi viszonyok szabják meg: rokonok közötti adásvétel esetén a föld ára magas, ilyen esetekben ugyanis korábbi kölcsönök sorozatának lezárásáról van szó a biztonságot kereső családi stratégia részeként. Közepes áron cserélnek gazdát a földek szomszédok között, a közvetlen gazdasági érdek így itt jelenik meg leginkább; az alacsony ár pedig a krízishelyzetbe jutó parasztok megmenntésére irányuló nemesi paternalista beavatkozást jelzi. Santena Levi elemzésében többek között így dolgozik azon, hogy *„létrehozza a természeti és társadalmi világ ellenőrzésének intézményeit, struktúráit és helyzetit”*.²²

Az Imhofnál szóba került biztonságkereső stratégiák tehát Levinél is jelen vannak, és tulajdonképpen ezek eredményezik a normatív rendszerekhez való alakító jellegű viszonyulást, ennyiben pedig máris többek, mint Imhof esetében, aki csupán a túlélést szolgáló, védekező és passzív viszonyulásnak tekinti őket. A létbiztonság és az alkalmazkodás módjainak keresése a német parasztonknál így az őket körülvevő világhoz való irracionális kapcsolódásban nyilvánul meg, míg Levi piemonti parasztjai helyzetüket állandóan mérlegelő, bizonytalan, de aktív, racionális döntéseket hozó egyéneknek tűnnek fel, akárcsak a ma embere – a történeti cselekvők pontosan úgy viselkednek, ahogyan manapság saját viselkedésünket látjuk.

III.

„Az itt elbeszélrt történetekben másféle értelmezési kategóriák szerepelnek: ilyen például a szabályok kétértelműsége, a bizonytalan körülmények között hozott döntések szükségessége, az információk szűkössége – amely mindazonáltal lehetővé teszi a cselekvést –, az oksági mechanizmusok leegyszerűsítésére való hajlandóság – amelyet a viselkedések szempontjából

22 LEVI 2001. 143.

tartok meghatározónak –, és végül a szabályrendszerek és a szankciók inkohereus voltának tudatos kihasználása. Ennek a szelektív és korlátozott racionalitásnak a fényében minden egyéni magatartás a szubjektíve kívánatos és a társadalmilag elvárt viselkedés, a szabadság és a kényszer közötti kompromisszum gyümölcse. A szabályok inkohereusja, a nyelvi minták kétértelműsége, a társadalmi csoportok és az egyének közötti megértés hiánya, a nagyfokú inercia, amelyet a megszokás előnyben részesítése és a rendkívüli bizonytalanság helyzetében hozott döntések emberi ára szab meg – mindez nem gátolhat meg abban, hogy ezt a társadalmat aktív és minden ízében tudatos társadalomnak tekintsük, társadalmi rendszerét pedig a viselkedések és döntések valamely kifejtett, ám korlátozott racionalitás keretében megvalósuló interakció eredményének.”²³

A fenti idézet ugyanúgy érvényes lehet a 21. század eleji milánói társadalom és a milánói emberek viselkedésének egy adott időszakára, ahogy a 17. század végi Santena falu társadalmának és lakosai viselkedésének pillanatképeként is szolgálhat – és éppen ezért, leginkább úgy tűnik, mint az emberi társadalomszerveződés és az emberi viselkedés általában vett leírása. Az ember egyszerűen így viselkedik, ilyen társadalomban él most és élt korábban is, egyszerűen erre képes, mert az ember csak ilyen lehet, vagyis: ilyen az emberi természet, körülményektől függetlenül.

Az a viselkedés, amit Levi a fenti idézetben a kora újkori itáliai parasztnak tulajdonít, voltaképpen a 20. század második felének vállalati-igazgatási szférájában mozgó egyének döntéseit vizsgáló Herbert A. Simon eredményeinek a 17. századi cselekvőkre való alkalmazása.²⁴ A korlátozottan racionális viselkedés leírását persze további munkái során már maga Simon is kiterjesztette a mindennapi életre, nem lépett azonban túl azon, hogy saját mindennapjain kívül is érvényesnek tekintse azt.²⁵ Ellentétben Levivel, aki azzal, hogy ezt a viselkedést véli felfedezni itáliai parasztjai általában vett magatartásaként, általános érvényű, időtlen emberi viselkedésformaként tételezi a korlátozott racionalitást, amely ugyanúgy érvényes az ő, Giovanni Levi viselkedését, ahogyan az általa vizsgált

23 LEVI, 2001. 40.

24 Levi hivatkozásai Simonra: 1. LEVI, 2001. 224. (5. jegyzet, a hivatkozás a fent idézett bevezetés lábjegyzete) 2. LEVI, 2003. 184–185. (A korlátozott racionalitás itt mint az „ész mindenhatóságának világos kritikája” jelenik meg, amely az abszolút ész válságának idején a relativizmussal kacérkodó hermeneutikával szemben az egyetlen reális lehetőséget jelenti a történetírói gyakorlat feltétlenül szükséges megújítására. Lásd jelen írás IV. fejezetét.)

25 SIMON, 2004. A korlátozott racionalitást illetően a továbbiakban erre a munkára fogok hivatkozni, tekintve, hogy Levi a korlátozott racionalitás általános alanyaként az emberről és az emberi viselkedésről beszél, nem pedig egy bizonyos körülmények között élő emberről és annak viselkedéséről. Ebből a szempontból célszerűbbnek tűnik Simon azon írását használni, amelyben maga is az általában vett viselkedést írja le, nem pedig a vállalati-igazgatási szféra magatartásformáit.

egyének viselkedését illetően. Ez az emberi ésszerűség, legyen mégoly korlátozott is – a fent idézettek szerint – nem akadályozza Levit abban, hogy „aktív és minden ízében tudatos” társadalomról beszéljen.²⁶ Nem egészen világos ugyan, hogy Levi mit ért aktív és minden ízében tudatos társadalom alatt, de nem állhat messze egy olyan társadalomképtől, amely értelmes közös célok megvalósítására törekvő, értelmesen építkező, intencionális cselekvőket, egyéneket és közösséget ábrázol. Sokkal inkább úgy tűnik azonban, hogy a korlátozott racionalitás elméletéből nem következik minden ízében tudatos társadalom, sőt, a korlátozott racionalitás éppen az olyan meggyőződéseket igyekszik kiküszöbölni, mint amilyen a társadalom minden ízében tudatosként való felfogása.

Ami Simon elméletét illeti, a viselkedés korlátozottan racionális modellje elveti azt a nézetet, miszerint az a mód, ahogyan az emberek döntéseket hoznak és problémákat oldanak meg, optimálisként volna meghatározható, hiszen ezek az emberek jóval szerényebb számítási képességekkel rendelkeznek, mint ami az őket körülvevő világ összetettségének átlátásához szükségeltetne. Nem áll rendelkezésükre sem az alternatív stratégiák részletes listája, sem a stratégiák alkalmazásának összes várható következménye, sem pedig egy olyan rendezőelv, amelynek minden érték alárendelhető volna, és amely ezzel lehetővé tenné a különböző értékek összevetését és az ezen értékfüggvény mentén zajló döntéshozatalt. A cselekedetek, a döntések és a választások így inkább kielégítőek lehetnek, semmint optimálisak és következetesek.²⁷

Ami pedig Levi interpretációját illeti, úgy tűnik, bizonyos értelemben figyelmen kívül hagyja, hogy Simon 20. századi elméletekkel vitatkozva alkotta meg a sajátját. Simon a korlátozott racionalitást a szubjektív várható hasznosság elméletével állítja szembe, amely feltételezi az optimális döntéshez fentebb felsoroltak meglétét, rendezőelvnek pedig a hasznosságot tekinti. Eszerint a hasznossági funkciónak volna alárendelve minden érték, és minden egyes alternatívához hozzárendelhető volna egy hasznossági együttható, amely meghatározná az adott döntést, amely döntés a várható hasznosság maximalizálására törekedne.²⁸ Levi azonban, amikor felvázolja az ésszerűség Simon-féle elméletét, három korlátozást ugyan említ a racionális viselkedésre vonatkozóan, de az általa felsoroltak között nem szerepel a rendezőelv kizárása, holott éppen ennek (a kizárásnak) a megléte tenné lehetővé a tökéletességhez való közele-

26 Noha Levi szóhasználata, a „nem gátolhat meg” kifejezés mintha azt mutatná, hogy ő maga is tisztában van azzal, hogy valamiképp mégiscsak meggátolhatná. Azt hiszem, látja az akadályt, de ahelyett, hogy megbirkózna vele, inkább félretolja.

27 SIMON, 2004. 19–29.

28 SIMON, 2004. 19–20.

désnek, mint a döntést irányító tényezőnek a kiküszöbölését.²⁹ A korlátozott racionalitás pedig ugyan közvetlenül a hasznosságot nem ismeri el olyan rendezőelvként és értékmérőként, amely lehetővé teszi a különböző alternatívák közötti optimális választást, a tagadás azonban, úgy hiszem, nem annyira a hasznosságnak, mint általában véve a rendezőelvnek szól, így pedig közvetve tagad mindenféle rendezőelvet, legyen szó akár az expliciten kiemelt hasznosságról, akár morális elvekről, akár Isten szaváról. Minthogy Simon a vállalati-igazgatási szférában kezdte kutatásait, azt a rendező elvet kérdőjelezte meg, ami ott működött – és ez a hasznosság volt.

Levi azonban nem veszi észre (vagy nem akarja észrevenni), hogy aki Simon elméletének megfelelően hozza döntéseit, az nem rendelkezik semmiféle mérceként szolgáló rendezőelvvvel. Isten szava márpedig ilyen rendezőelvnek tűnik. Azt állítani, hogy a 17. századi itáliai parasztek Simon elmélete szerint cselekedtek, hozták döntéseiket és választásait, többek között azt jelentené, hogy cselekedeteiket nem igyekeztek Isten szavához mint mércehez igazítani. Amennyiben mégis, viselkedésük aligha írható le korlátozottan racionálisként – a Simon-féle modell értelmében legalábbis nem. Maga a racionalitás persze nem csak egyféle módon korlátozható, de azok a döntések és cselekedetek, amelyek körülményeiket tekintve ugyan bizonytalanok és korlátozottak, mégis bizonyos rendezőelv köré szerveződnek, sokkal inkább korlátozottan optimálisnak tűnnek, semmint pusztán kielégítőnek. Még ha hiányzik is a lehetséges alternatívák teljes listája és az alternatívákhoz rendelhető következmények tökéletes ismerete, a választás ebben az esetben a meglévő információk és a jövőt illető mégoly bizonytalan várakozások ellenére is az ismertnek tekintettek közül az optimumhoz kíván közeledni, legyen az bármennyire elérhetetlen. A korlátozott racionalitás elmélete ezért nem tűnik képesnek olyan társadalom leírására, amelynek cselekvői figyelembe veszik Isten szavát, így használható lehet ugyan a ma emberének viselkedését illetően – noha feltehetőleg manapság is sokan figyelnek akár Isten szavára, akár a várható hasznosságra –, de jóval kevésbé tűnik használhatónak a 17. századi itáliai parasztek viselkedésének leírására.

Még ha a 17. század itáliai parasztejainak viselkedése leírható volna a korlátozott racionalitás elméletével – hiszen Levi akár azt is mondhatná, hogy épp erről van szó, hogy cselekvői ezt nem vették figyelembe, vagy csak bizonyos esetekben, amely esetek kívül estek a vizsgálatán –, akkor sem következne

29 A Levi által felsorolt korlátozások: 1. a döntésben szerepet játszó bizonytalanság és kockázat, a lehetséges következmények ismeretének hiánya, 2. a cselekvők csak részleges információkkal rendelkeznek a választásról, 3. a külső kapcsolatok funkciójának bonyolultsága mint akadály a lehető legjobb cselekedet kiválasztásában (LEVI, 2003. 184.).

belőle a paraszti társadalom tudatossága, Simon ugyanis merőben instrumentálisnak tekinti az okságot. Az okság ugyanis „nem tudja megmondani nekünk, hogy merre menjünk; legjobb esetben azt mondhatja meg, hogyan jutunk el oda”.³⁰ „Ekképpen, míg az ésszerűség segítségünkre lehet, ha eszközöket keresünk céljaink elérésére, nagyon keveset képes mondani magukról a célokról.”³¹ Nincs tehát semmi okunk azt feltételezni, hogy amit (még ha valamilyen formában ésszerűen is) teszünk, ésszerű célok érdekében tesszük. Nem túl valószínű, hogy Levi tudatosnak tekintené azt a társadalmat, amely ésszerűen építkezve próbálná megvalósítani önmön elpusztítását. Persze már az is kérdéses, hogy mennyiben lehet egyáltalán építkezésről beszélni egy olyan elmélet keretein belül, amely nem képes kijelentéseket tenni a cselekvők szándékának ésszerűségét illetően, és amely mindössze arról fogalmazhat meg állításokat, hogy „hogyan” cselekszenek a cselekvők az ésszerűség szempontjából ismeretlen szándékuk megvalósítása érdekében. Ha viszont a szándék az ésszerűség szempontjából ismeretlen, nincs olyan mód, amellyel a „hogyan” leírása képes volna ésszerű módon érvényessé tenni az adott cselekedetet, hiszen maga a leírás nem tartalmaz semmit, amire viszonyítva eldönthető volna, hogy a cselekedet mennyiben szolgálja azon szándék megvalósítását, amelyről az ésszerűség nem mondhat semmit. A „hogyan” leírásából mindazonáltal kiderülhet, hogy miféle dolgok épültek fel az adott cselekedetekből. Az ésszerűség azonban ekkor képtelen bármit is mondani arról, hogy az, ami a cselekedetek során felépült, mennyiben felel meg az előzetes szándéknak, minthogy az ismeretlen marad; képtelen megmondani, hogy a cselekedetek tudatosak voltak-e vagy sem. Minthogy pedig képtelen rá, nem is foglalkozik vele. A korlátozott racionalitás elméletében irreleváns tudatosságról vagy nem-tudatosságról beszélni.

A történetírásban rejlő ontológiai jelentőséggel kapcsolatban – Levi esetében legalábbis – mindezek fényében elmondható, hogy amennyiben a korlátozottan racionális emberi viselkedés alkalmatlannak bizonyul egy teljességgel tudatos társadalom tételezésére, időtlenné tétele is alkalmatlan a fenti ontológiai funkció betöltésére. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a 16–17. századi, vagy akár a mai társadalom éppenséggel ne lehetne tudatos, csak azt, hogy a korlátozott racionalitás ezt nem támaszthatja alá. Az ontológiai jelentőség csak kérdésessé válik, de nem tűnik el, minthogy az emberi viselkedés ilyen leírása ugyan nem igazolhatja a tudatosságot, de ki sem zárhatja, hiszen az ontológiai funkciót nem a korlátozott racionalitás tölti be, hanem magának a tudatos társadalomnak és a racionális cselekvőknek a feltételezése. Ez a feltételezés ugyan

30 SIMON, 2004. 15.

31 SIMON, 2004. 14.

jelen van, többek között Levinél is, csak éppen nem igazolható, és nem szükséges, hogy az legyen; egy feltevés, ami feltevés voltából adódóan nem lehet más, mint önkény. Kielégíthet bizonyos igényeket, megnyugtatónak hathat, de ahogy a klasszikus történelemfilozófia esetében, a hiten és a vágyakon kívül semmi nincs, ami alátámaszthatná.

IV.

Hogy Levi a korlátozott racionalitást a történetírás megmentőjeként tartja számon, az világosan kiderül a *Hermeneutika és racionalitás* című írásából. Kiindulópontja az, amit az abszolút ész válságának nevez: az ész klasszikus képe összeomlott, nem tartható már sem a tökéletes megismerés lehetősége, sem az abszolút, determinisztikus rend képzete, sem pedig a történeti cselekvőknek a racionalitás egyetlen sémája alapján való vizsgálata, melynek során az absztrakt forma elfedi az egyedit.³² A történetírásban mindez a különböző dualista egyszerűsítések révén a történelemnek egy hierarchikus képét eredményezte, és ez az, amitől Levi szerint ideje volna végre megszabadulni. Két olyan megoldást lát a problémára, amelyekre a történészek is fogékonyak tűnnek: az egyik a hermeneutika, a másik pedig a korlátozott racionalitás elméletének történeti recepciója. A hermeneutikát Gadamer és Ricoeur munkásságával azonosítja, a hermeneutikai elméletek történetírás terén való felhasználásának lehetőségét pedig elveti, minthogy ez „szélsőséges következményekhez” vezet, ami alatt a formalizmus mellett jobbjára a relativizmust érti.³³ Levi azonban nem közvetlenül támadja a hermeneutikát, hanem közvetve, Clifford Geertz interpretatív antropológiáján keresztül, minthogy Geertz munkáiban Gadamer és Ricoeur hatását véli felfedezni. A *Hermeneutika és racionalitás*, csakúgy, mint *A mikrotörténelemről*, így voltaképpen a relativizmussal folytatott polémia. Ez a relativizmus pedig Levi szemében egyenlő a hermeneutikával, és mindenképpen valami olyasmi, amitől meg kell óvni a történetírást.

32 LEVI, 2003. 177. – Nem árt megjegyezni, hogy Levi (és a mikrotörténészek) számára az abszolút ész válsága elsősorban a marxista ész válsága. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy az abszolút ész érvényesnek tartják, csak éppen nem a marxista ész formájában, hanem azt, hogy konkrétan a marxista ész volt az, amellyel szembetalálták magukat. Ahogy Simon sem kizárólag a várható hasznosság rendezőelvét utasítja el, hanem minden rendezőelvet, úgy Levi és a mikrotörténészek sem csupán a marxista ész, hanem minden abszolút ész elutasítanak. A mikrotörténelem marxista gyökereiről lásd SZEKERES, 2003. Pár mondat erejéig maga Levi is szóvá teszi: LEVI, 2000. 128.

33 LEVI, 2003. 184.

Levi ellenérzései az interpretatív antropológiával és a hermeneutikával szemben jórészt az interpretáció érvényességének kérdéskörében mutatkoznak meg. Minthogy az interpretatív antropológia az életet és a társadalmat szöveggéként kezeli, a Geertz-féle sűrű leírás arra szolgál, hogy feltárja a társadalom szövegvalóságának különböző jelentéseit; a szövegesítés és a jelentések feltárása így egyaránt az antropológus feladatát képezik. Amennyiben azonban az élet, a társadalom, a hitek, a rituálék és a különböző cselekedetek mind-mind szöveggéként kezelt, jelentéssel bíró együttest alkotnak, előtérbe kerül az interpretáció, és az interpretáció igazságának kérdése, az, hogy az antropológus értelmezése mennyiben önkényes, illetve hogy mennyiben tekinthető igaznak. Levi Ricoeur felfogásának adaptálását látja Geertz antropológiájában, miszerint egy cselekedet jelentésének újra-elsajátítása potenciálisan végtelen, ez pedig tökéletes összhangban áll azzal a gadameri pozícióval, amely a megértést nem pusztán reprodukáló, hanem alkotó viszonyulásnak tekinti. Az ő szemében ebben rejlik a relativizmus kockázata, hiszen a szöveg így elszakad a kontextustól, a szöveghez való alkotó viszonyulás már kontextuson kívüli interpretációt jelent, és nincs semmiféle kritérium, amelynek alapján különbséget lehetne tenni érvényes és érvénytelen interpretáció között.³⁴ Az, amit elutasít, voltaképpen nem más, mint amit a gadameri hermeneutika a minden megértésben benne rejlő alkalmazásnak nevez.

Mindaz azonban, ami az eddigiek során kiderült a korlátozott racionalitásról, kérdéssé teszi Levi azon eljárását, amely a hermeneutikát a relativizmus vádjával utasítja el, a korlátozott racionalitás ugyanis nem kevésbé vádolható relativizmussal, mint a hermeneutika. Levi azért veti el a hermeneutikát és Geertz interpretatív antropológiáját, mert a hermeneutika esetében a szövegek, Geertz esetében pedig a társadalmi cselekedetek interpretációjának érvényességére nem található semmilyen kritérium. Ha viszont a kritérium hiánya alapján vádolja relativizmussal a hermeneutikát és az interpretatív antropológia értelmezéseit, úgy a korlátozott racionalitás elmélete is relativista. Optimális döntést ugyanis csak egyet hozhatunk, de kielégítő döntést rengeteget, és úgy tűnik, nem létezik olyan kritérium, amely alapján eldönthető volna, hogy a kielégítő döntések közül melyiket válasszuk. Simon nem tesz különbséget a lehetséges alternatívák között aszerint, hogy melyik kielégítő, melyik kielégítőbb és melyik a leginkább kielégítő. Ahhoz, hogy képes legyen különbséget tenni, rendelkeznie kéne valamilyen rendező elvvel, amelynek segítségével sorba állíthatná a lehetséges alternatívákat és mindegyikhez rendelhetne egy kielégítési együttthatót – ekkor azonban ő is csak az optimális döntések elméletével

34 LEVI, 2003. 183.

állna elő, azzal a módosítással, hogy a várható hasznosságot a várható kielégítéssel helyettesítené.

Mind ezek fényében úgy tűnik, hogy ha Levi olyan megoldást keres az abszolút ész válságára, amely nem vezet relativizmushoz, mégiscsak inkább a hermeneutikát kellene választania a korlátozott racionalitással szemben, csak nem azt a hermeneutikát, amelyet Gadamer művel, hanem azt, amelyet Emilio Betti vagy E. D. Hirsch, akik Levihez hasonlóan szintén az interpretáció érvényességének kritériumait kéri számon Gadamertól.³⁵ Mindketten hangsúlyozzák, hogy Gadamer, amikor az értelmet a szerzőtől (cselekvőtől) elvéve az interpretátornak (antropológusnak, történésznek) adja, voltaképpen nem a szöveg (cselekedet) jelentését, hanem annak a jelenre vonatkoztatott jelentőségét állítja feladatul a megértés elé. Jelentés és jelentőség ilyesfajta megkülönböztetése, amely előbbi változatlan, utóbbit pedig a mindenféle változások előtt nyitottnak tételezi, lehetőséget biztosít számukra, hogy az interpretáció érvényességének kritériumaként megőrizték a szerző (cselekvő) eredeti szándékolt értelmét. Levi el is fogadja Hirsch Gadamer-kritikáját, mondván, hogy az „*részben elűzte azokat a veszélyeket, amelyekkel járt volna, ha kiiktatjuk az igazság keresését, mint a történész alapvető feladatát*”,³⁶ mégsem fordul meg a fejében, hogy számításba vegye ezt a hermeneutikai vonalat, holott láthatóan ismeri.

De mégis, mi történne, ha Levi úgy döntene, hogy a Betti és Hirsch képviselte hermeneutikai vonal alkalmas arra, hogy életet leheljen az abszolút ész csapdájában vergődő történetírásba? Nos, alighanem semmi érdemleges. Egy, az abszolút ész kategóriáiban gondolkodó történész hitet tenne egy, az abszolút ész kategóriáiban megfogalmazódó elmélet mellett. A probléma láthatóan nem az, hogy Levi miként találhatna olyan választ az abszolút ész válságára, amely nem kacérkodik a relativizmussal, hanem az, hogy egyáltalán ilyen választ keres. Miközben az abszolút ész válságáról beszél és a dualista egyszerűsítéseket a történelem hierarchikus képével egyetemben az abszolút ész rovására írja, ő maga tartja fenn ezeket, többek között akkor, amikor a racionalizmus-relativizmus

35 Az interpretációval kapcsolatos gadameri pozíció felvázolása túllépné jelen írás kereteit, ezért csak utalnék rá. A megértés előzetesség-struktúrájáról és előítéletszerűségéről; az előítéletről mint a megértés feltételéről; az interpretációról mint alkotó viszonyulásról; a hatástörténetről és a minden megértésben benne rejlő alkalmazásról lásd: GADAMER, 2003. 299–343. Gadamer kritikáját és az interpretáció érvényességének kritériumait illetően: BETTI, 1992., illetve HIRSCH, 1998a. és 1998b. Az interpretáció érvényességének kérdésében érdekes lehet még Eco köztes pozíciója, aki a szerző szándékával szemben a szöveg szándékát helyezi előtérbe – egyébként meglehetősen homályos korlátokat szabva az értelmezésnek: ECO, 2001a., 2001b. és 2001c.

36 LEVI, 2003. 183.

szembeállítással él. Csak az abszolút ész kategóriáiban gondolkodva kérhető számon bármilyen elméleten, hogy biztosítsa magát a relativizmussal szemben, és csak az abszolút ész teljesítménye lehet, hogy kritériumokat állítson az érvényesség elé. Az abszolút ész felől nézve pedig a korlátozott racionalitás ugyanúgy relativista, mint Gadamer hermeneutikája. Persze egyik elmélet sem akar relativista vagy racionalista lenni, mind Gadamer, mind Simon azt gondolják, hogy egyszerűen leírják azt, ami van.³⁷ Nem keresnek kritériumokat, nem keresnek bizonyosságot,³⁸ és nem állítják szembe a racionalizmust a relativizmussal, sőt, a racionalizmus-relativizmus szembeállítás és a kritériumok kérdése egyszerűen hatályon kívül helyeződik és értelmét veszti mind a korlátozott racionalitásban, mind Gadamer hermeneutikájában.

V.

Mindaz, ami Levi gondolkodásáról eddig kiderült, meglehetősen zavarosnak tűnik, összefoglalható azonban „tudományos” keretek között és valamivel „tudománytalanabb” módon egyaránt. Megkísérelnék két különböző összefoglalást, mintegy az olvasóra bízva a választást – már amennyiben választani akar, hiszen leginkább úgy tűnik, hogy a kettő kiegészíti egymást, és nem szemben állnak, hanem árnyalják és gazdagítják a képet.

1. Az a gondolkodás, amely helyet biztosít az imént bemutatott feltevés számára, különösebb fenntartások nélkül nevezhető akár „neopozitivistának”

37 Gadamer esetében ez egyértelmű, minthogy kijelenti egy Bettinek küldött magánlevelében: „Alapjában véve nem módszert javasolok, hanem leírom azt, ami van. Azt, hogy úgy van, ahogy leírom, szerintem nem lehet komolyan kétségbe vonni...” (BETTI, 1992. 49. 118. jegyzet) Simon szavaiból is valami hasonló cseng ki, ha nem is ilyen nyilvánvalóan: „Az első fejezetben először a racionalitás nagyon hatásos formális modelljeiről fogok beszélni... Minthogy meglehetősen ismert modellekről van szó, csak nagyon röviden fogom jellemezni őket, és főképp azzal fogok foglalkozni, hogy megmutassam: ha valóban hús-vér emberi ügyekre alkalmazzuk ezeket, miért hajtanak kevesebb hasznót, mint amennyit ígérnek. De a céloom nem pusztán kritikai. A fejezet utolsó része az emberileg korlátozott racionalitás sokkal realistább leírását célozza meg, és szemügyre veszi, hogy a korlátozott racionalitás által nyújtott határok közé szorított elemzési képesség milyen mértékben tehet eleget az emberi élet ésszerűség-igényének.” (SIMON, 2004. 12.)

38 „Mi egyébként is kapcsolódna a megértésre irányuló elméleti megfontolás, mint a retorikához, mely a legkorábbi tradíciótól kezdve az olyan igazságigény egyedüli letéteményese, mely a valószínűt és a józan ész megvilágító erejét védelmezi a tudomány bizonyítási- és bizonyosságigényével szemben? A megértésnek és az értelmezésnek, de éppígy a beszéd- és meggyőzésművészetnek az a célja és normája, hogy minden különösebb bizonyítás nélkül meggyőzzön és megvilágítson.” (GADAMER, 1990. 175–176.) Simont illetően lásd hosszabb fejtegetéseit az ésszerű érvelés megdönthetőségéről (SIMON, 13–15.).

is, ahogy Paul-André Rosental annak is minősítette.³⁹ Levi esetében ebbe az irányba mutat legalábbis az érvényesség kritériumainak keresése, az oksági folyamatok vizsgálatának elsődlegessége, a középpontban álló racionális, „egyetemes modalitások szerint cselekvő és gondolkodó alany”, vagy az igazság (és Levi esetében egyben a valóság) keresésének mint alapvető történelmi feladatnak a megjelölése. Mindeközben azonban maga Levi az, aki igyekszik elejét venni a történelemtől való beszéd azon formájának, amely pozitívizmusként kategorizál, vagy amely a természettudományok és szellemtudományok, a magyarázat és megértés distinkciók mentén problematizál. Úgy véli, hogy „*az a történelemtétele, amely a filozófiai viták tárgyát képezi, ma már rendkívül távol áll a tényleges történelmi gyakorlatunktól*”.⁴⁰ Ami a történészek történelemtételeit illeti – a történészek történelemtételeiről mint kutatási tárgyról való gondolkodását –, Levi történelemtételeire tekintve jogosnak tűnhet a kritika, hiszen a korlátozott racionalitás időbeli kiterjesztésével olyan történelemtételek rajzolódik ki, amelyek csak nem csekély erőszaktétel árán szorítható bele a fenti kategóriák (az abszolút ész kategóriái) által kínált értelmezési keretekbe. Egészen más a helyzet azonban, ha a történészek történelemtételeiről mint a történetírás gyakorlatáról van szó, arról, hogy hogyan gondolkodnak a történészek saját tevékenységükről. Hiába célozta Levi kritikája alighanem a kategóriák alkalmazásának ezt a szféráját, éppen az ő gondolkodása az, ami képtelen szabadulni tőlük, így Rosental értékelése ugyan továbbra is használható marad, de azzal a megszorítással, hogy ez a használat csak annyiban releváns, amennyiben a történészek egyelőre képtelenek megvalósítani saját szándékaikat. Egyszóval: jobb híján. És már csak azért is jobb híján, mivel Levi (és a mikrotörténelem) éppen szembefordul a pozitívizmussal, amikor a különös felől közelít a feltételezett általános felé.

Hasonló a helyzet a másik gyakori értékeléssel, miszerint a Levire (és a mikrotörténelemre) jellemző gondolkodásmód egyike azon reflexióknak, amelyek a történetírás felől érkeztek az általában „posztmodernnek” nevezett jelenség feltűnésére.⁴¹ Szijártó M. István a „posztmodern” Lyotard-féle meghatározására támaszkodva elsősorban a „nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlansággal” hozza kapcsolatba a mikrotörténelem egyedi események felé fordulását, illetve a Hayden White munkássága nyomán kibontakozó narratív tudatosságot hang-

39 ROSENAL, 72. és 87.

40 LEVI, 2003. 168.

41 Lásd SZIJÁRTÓ, 1996. 175–182., illetve JÁSZBERÉNYI, 2001. De saját recepcióelméletének keretei között „posztmodernnek” tartja a mikrotörténelmi munkákat az általában egyébként „posztmodernnek” minősített Ankersmit is (ANKERSMIT, 2003a. 260–263.), akit viszont White-tal egyetemben Lorenz minősít „pozitivistának”, mikor megkísérli feltárni a „metaforikus narratívizmus” előfeltevéseit (LORENZ, 2000.).

súlyozza, míg a hermeneutika iránt elkötelezett Jászberényi József jobbára a nyelv felől közelít. Maga Levi is úgy gondolja, hogy mind ő, mind a mikrotörténészek általában kellő figyelmet szentelnek a recepciónak és a narratívának.⁴² Jászberényi konklúziója azonban, miszerint „a századvég historiográfiája felzárkózott a nyelvi reflexivitás fontosságát korábban belátni kezdő humán tudományágakhoz”,⁴³ Levi esetében aligha állja meg a helyét, mint ahogy a „nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanság” sem eredményezi a „posztmodern” ismeretelméletének befogadását. Az, hogy Levi sem gondolja, hogy a kutatás egybeesne az eredmények könyv formájában történő közlésével, valamint az, hogy narratívája során elmeséli a kutatás folyamatát, amivel úgy véli, mintegy bevonja az olvasót a kutatásba⁴⁴ – és az, hogy Jászberényi ezt „sajátos hermeneutikai gesztusnak” nevezi –, a legkevésbé sem jelenti azt, hogy magáévá tenné mondjuk White nézeteit a történetírásról mint művészeti tevékenységről, vagy azt, hogy elfogadná azt a nézetet, amely szerint a forrásai nem igazolhatják a keze alól kikerülő munkát, amely szerint a múlt nem azonos a történelemmel, és az előbbi nem igazolhatja az utóbbit.⁴⁵ Épp ellenkezőleg: Levi meghatározható

42 LEVI, 2000. 143.

43 JÁSZBERÉNYI, 2001. 183.

44 LEVI, 2000. 139.

45 Az a gondolat, hogy a történelem nem igazolható a múlttal, illetve hogy a történelmi konstrukciók nem igazolhatók a forrásokkal, már Collingwoodnál megjelenik, amennyiben a történész tárgyról való tudását konstruktív tudásnak tekinti. Abban az értelemben, hogy a történész túllép azon, ami számára a jelenben a közvetlen tapasztalás révén megmutatkozik, azon, amit az általa használt források mondanak. A jelenbeli tapasztalás tárgyai arra szolgálnak, hogy a történész belőlük kiindulva következtethessen valamire, ami explicite nincs beléjük írva. A jelenbeli tapasztaláshoz való ezen konstruktív viszonyulás a történelmi képzelet működésein alapul, amely képzelet Collingwoodnál a priori képzelet. A priori – mert nem önkényes, hanem szükségszerű; de mint következtetés – a képzelet terméke. Az a priori képzelet segítségével szőtt képzeletbeli konstrukciót nem igazolhatják a történész által felhasznált források, hiszen a múltról így kialakított kép lényege, hogy a forrásokon túlmutató ismereteket eredményez; a képzeletbeli konstrukciót így nem igazolhatja semmi külsődleges, semmiféle tapasztalati tény. A történelmi képzelet tulajdonképpen „önálló, önmagát meghatározó és igazoló gondolkodásforma”. Az ily módon elképzelt azonban Collingwood szerint sem nem valótlán, sem nem valóságos. (COLLINGWOOD, 1987.) A történelmi képzeletet illetően persze az egyetlen objektív történelmi valóságba vetett hite révén Collingwood némiképp konfliktusba is kerül idealista önmagával, nem úgy Keith Jenkins, aki ismét megkísérelte szembesíteni a történészeket ismeretelméleti előfeltevéseik törékenységevel és a történelem múlttal való igazolásának lehetetlenségével, noha Collingwoodtól egészen eltérő kontextusban, az egyetlen múlt és az arra vonatkozó diskurzus perspektivikusságának kontextusában. (JENKINS, 1991. és 1995.) Jenkins kísérletéről lásd Buskó Tibor László véleményét (BUSKÓ 2003.), aki sze-

kritériumokat keres, és a múlt igazságát próbálja felszínre hozni.⁴⁶ Nem is beszélve arról, hogy a kutatás folyamatának elmesélése igencsak messze áll az olvasónak a kutatás révén feltártak értelmezésébe való bevonásától, márpedig ez utóbbi volna az, ami sokkal inkább rászorgálna a „sajátos hermeneutikai gesztus” megnevezésre. Akárhogy is nézzük, Jászberényi hősei – akikhez a századvég historiográfiájának fel kellett zárkóznia – nem Levi hősei. Jászberényi hősei a kései Wittgenstein, Gadamer és Jauss;⁴⁷ mindannyian Ricoeur hősei; Ricoeur-rel egyetemben egytől egyig Geertz hősei – Geertz-cel egyetemben pedig egytől egyig Levi ellenfelei a relativizmussal vívott harcában.⁴⁸ A történetírásról való gondolkodás tekintetében Levinek a legkevésbé sem áll szándékában felzárkózni az itt megnevezett filozófusokhoz, irodalomtudósokhoz és antropológusokhoz. Az a nyelvi reflexió, amit e tekintetben végrehajt, inkább teljes elutasításként ragadható meg.⁴⁹ Az abszolút ész kategóriáitól való szabadulni vágyásában azonban éppen a gondolkodásnak azon formájától kíván távolodni, amitől a „posztmodern” gondolkodók is távolodni igyekeznek, és ez a szabadulni vágyás meg is jelenik a történelemtől mint kutatási tárgyról való gondolkodásában. Azzal, hogy a korlátozott racionalitás esetében a történeti cselekvőkre nézve elfogad egy voltaképpen „posztmodern” elméletet, olyan ellentmondás mutatkozik a gondolkodásában, amely két szintre osztja azt (mármint a gondolkodását), és így lehetséges az, hogy mind a „neopozitivistá”, mind a „posztmodern történetíró” minősítés helytállóan tűnhet. A gondolkodását illetően „tudományos” keretek között felállítható egyenlet így a következőképp fest: Giovanni Levi = metodikai „neopozitívizmus” + ismeretelméleti realizmus + „posztmodern” történelemkép.

2. Helytállóan tűnhet tehát az itt kifejtett okoskodás, de így mégiscsak egy szépen rendbe szedett gondolkodás képe tárul fel, legyen az bármennyire ellentmondásos vagy inkonzisztens. A metodikai „neopozitívizmus” minősítés azonban egyrészt elfedi a Levi részéről az abszolút észtól való szabadulás igé-

rint Jenkins eleve kudarcra van ítélve, tekintetbe véve a történelem mint tárgy valóságigé-nyét (és a Ricoeur által erről mondottakat).

46 LEVI, 2000. 139. – Lásd a 6. lábjegyzetet, ahol a történeti tények realiztikus bemutatásáról beszél.

47 JÁSZBERÉNYI, 2001. 165. – Továbbá Heidegger, Austin, a kései Barthes és tanítványai: Kristeva, Todorov és Sollers.

48 Levi (és a mikrotörténelem) kapcsolódását az ún. „posztmodernhez” a relativizmus elutasítása nyomán veti el Schlumbohm. Noha csak két mondat erejéig tér ki a kérdésre, az ő gondolkodásáról is sokat elárul a „posztmodern” azonosítása a relativizmussal (SCHLUMBOHM, 2000. 175.).

49 És inkább Noiriél azon véleményét támasztja alá, miszerint a történetírásban nem történt semmiféle „nyelvi fordulat” (vö. NOIRIEL, 2001.).

nyében ennek meghaladására is irányuló erőfeszítést, másrészt pedig Levi a pozitivizmus deduktív eljárásával szemben a különös felől közelítő általánosítás problémáival küzd.⁵⁰ A felvázolt „posztmodern” történelempedig olyannyira „posztmodern”, hogy tulajdonképpen a ma emberét ábrázolja múltbeli helyzetekben.⁵¹ A gondolkodásában fellelhető ellentmondások mindenestre anélkül is kifejtethetők, hogy rásütnénk akár a „posztmodern reformer”, akár a reformernek látszó „titkos pozitívista” bélyegét, ezzel mintegy tiszteletben tartva és részben el is ismerve Levi kérésének jogosultságát. Összefoglalásképpen így elmondható, hogy míg a történeti mezőt és a történeti cselekvőket illetően az inkonzisztenciát, a társadalmi fragmentációt, a sokféle jelentést, a perspektivikusságot és a megoldási lehetőségek pluralizmusát helyezi előtérbe, addig a történetírásról való gondolkodása ezt nélkülözi. Ahol a történeti cselekvők egy adott problémára több adekvát megoldással bírnak, ott Levi a történetírás válságából való kilábalásra mindössze egyetlen megoldást lát; ahol a történeti cselekvők nem rendelkeznek egységes kritériumrendszerrel, ott Levi rendelkezik vele; ahol a történeti cselekvők viselkedése leírható a korlátozott racionalitás elméletével, ott Levi viselkedésének leírása az abszolút ész kategóriáit igényli. Úgy tűnik, mintha felcserélődtek volna az idősíkok, és ahol a történeti cselekvők élnek, az volna a jelen, ahol pedig Levi, az a múlt: a történeti cselekvői viselkednek úgy, ahogy neki kellene, és ő viselkedik úgy, ahogy a történeti cselekvőinek kellene. Mindezen túl, Levi egy saját maga által is használhatatlannak ítélt gondolkodásmód keretei között dönt egy olyan elmélet mellett, amely éppen arra törekszik, hogy felszámolja az a gondolkodást, amely Levi esetében hozzá vezetett. Azzal, hogy elfogadja a korlátozott racionalitás elméletet a történeti cselekvők viselkedésének leírására, de az elmélet az ő viselkedésére nézve, amelynek leírására irányul, csődöt mond, Levi mintegy kívül esik a saját maga által elfogadott elmélet hatókörén, holott annak jelenbeli érvényességét nem vitatja. Minthogy nem vitatja, a saját viselkedésével kérdésessé tett elmélet időbeli kiterjesztése egyetemes emberi viselkedésmóddá növi ki magát, és egy olyan determinált emberi természet képéhez közelít, amelyben feloldódik a történeti cselekvők normatív rendszerekkel szembeni minden aktivitása és az aktivitásukat igazoló helyzetekben az általuk hozható adekvát

50 A mikrotörténeti általánosítás problémájáról bővebben lásd SZEKERES, 1999.

51 Úgy tűnik, Levi azzal, ahogy a korlátozott racionalitást értelmezi és saját magához alakítja elfogadja, pont a gadameri hermeneutikát támasztja alá, amennyiben a megértése előítéletszerűnek tűnik, amennyiben a megértése alkotó viszonyulásnak tűnik, és amennyiben a történeti horizontnak a saját horizontjával való összeolvadásával megvalósulni látszik a megértettek alkalmazása, beteljesítve a megértés–értelmezés–alkalmazás hermeneutikai hármasságát.

döntések minden pluralizmusa. Ilyesformán Levi azon kísérlete, hogy történeti cselekvőit felszabadítsa a determinista történelemfelfogások sémái alól, saját dugájába dől, amennyiben nem tesz mást, mint a külső meghatározottságokat egy belsőre cseréli, és viselkedésük szükségszerű voltával béklyózza meg cselekvőit. Az egyetemes emberi viselkedéssé emelt magatartásforma olyan cselekvők leírására készíti Levit, akik értelmesen építkező lényként és egy tudatos társadalom tagjaiként élik életüket. Csakhogy a korlátozott racionalitás elmélete, amely támasztékul szolgál Levi leírásához, képtelen bármit is mondani a tudatosságról vagy az értelmes építkezésről, ami így jobbára a levegőben lóg, viszont ebben a formában is benne rejlik a lehetőség, hogy némileg módosulva betöltse azt az ontológiai funkciót, amelyet korábban a történelemfilozófia hordozott. Az egyetemesé tette értelmesen építkező emberi viselkedésbe vetett hit ugyanis az esszencialista felfogás egyik utolsó mentváraként úgy tűnik, a semmi hátán is megáll, és a maga gyakorlatiasságával, vagy éppen annak ellenére, képesnek látszik bizonyos metafizikai remények életben tartására. Hogy ezek a remények életben maradnak-e, az ugyan megjósolhatatlan, annyi azonban biztosan állítható, hogy elhalványulásukat és eltűnésüket néhányan alighanem szomorúan vennék – így Levi vagy éppen Marcuse –, egyesek viszont – így Rorty –, örömmel fogadnák, hiszen mit sem tartanak kívánatosabbnak.

VI.

A Levi gondolkodására irányuló vizsgálódások nem annyira bizonyos konklúziókhöz, hanem sokkal inkább a történetírást és a filozófiát, valamint a kettő egymáshoz való viszonyát illető további kérdésekhez vezetnek. A mikrotörténelemről ekképp elmondható, hogy manapság – sok más részdiszciplínával egyetemben – a történetírás egyik megújítójaként tartják számon. Levi esetében azonban, akiben sokan „a Mikrotörténész” látják, ez a megújulás egyrészt némileg félrecsúszott, hiszen a megújulás az abszolút ész kritikája révén ugyan részben filozófiai indíttatású, mégsem annyira a filozófia felől érkező szándékok megvalósításának mutatkozik, mivel a történetírásról való gondolkodását nem, vagy csak csekély mértékben érintik, másrészt viszont a történeti mezőről alkotott korábbi elképzeléseket felülírta, ennyiben pedig valóban megújulásnak nevezhető. Úgy tűnik azonban, hogy amit a totális történelem kudarcaként, a kvantitatív társadalomtörténet válságaként, és egyáltalán, a makroszinttel szembeni bizalmatlanságként (a „posztmodern” hozadékaként) szokás emlegetni, voltaképpen nem jelent semmi változást abban a tekintetben, hogy a célok – a történészek céljai – nem változtak. A részdiszciplínák és a módszerek

pluralizmusa ellenére egyrészt saját megközelítésüket tekintik az egyetlen helyes megközelítésnek,⁵² másrészt a központi probléma, szinte minden módszer központi problémája a reprezentativitás kérdése, az általánosításé, a mikro- és makroszint összekötésének kérdése, még ha a mikrotörténeti általánosítás túl is mutat az általánosítás eddigi használatos modelljein. Úgy tűnik, a történészek számára csupán az eszközök váltak használhatatlanná, holott a filozófia a történetírás céljait és előfeltevéseit vonta kritika alá, mindazt, amit többek között Levi is meg szeretne őrizni, a múlt igazságának és valóságának feltárásától kezdve a források bizonyító erejéig. A kérdés ezért voltaképpen így szól: lehet-e szó a történetírás bármiféle megújulásáról a történetírást illető filozófiai kritika szélesebb reflexiója nélkül? Vagy nem arról van szó inkább, hogy a megújulás Levinél is látható igénye és maga a megújulás valamiféle feloldhatatlan konfliktusként kerül a történészek elé, amennyiben a megújulás kizárólag a történeti mező refigurálásaként jelenik és jelenhet meg? Nem arról van-e szó, hogy történelem és filozófia viszonyában megmarad az a távolságtartás és egymás mellett elbeszélés, ami már a klasszikus történelemfilozófia és a kor történetírása között is megvolt?⁵³ Nem arról van-e szó, hogy az esetleges közeledési kísérletek leragadnak az egyik másik feletti dominanciájának kiterjesztésénél? Hegel az

52 Levi vitája a hermeneutikával kiváló példa erre is, de ebben a tekintetben sokkal inkább szemléletes Chartier vitája Darntonnal (CHARTIER, 2000.), ahol Chartier tulajdonképpen azt kéri számon, hogy Darnton miért nem úgy kezeli a kulturális eseményeket és a társadalmi cselekedeteket, ahogyan azt ő, Chartier teszi. Minden, amit felhoz Darnton ellenében, az az, amit ő megtesz a maga kutatásaiban, Darnton viszont nem: márpedig Chartier szerint mindent úgy kell csinálni, ahogy Chartier csinálja.

53 Korántsem arról van itt szó, amit Gyáni Gábor mond az elméleti írásait összegyűjtő kötetének bevezetésében. Gyáni úgy véli, hogy a történészek maguk nem filozófálnak, és saját módszertanuk kérdéseit sem ők, hanem a filozófusok tárgyalják. *„Magára valamit is adó szaktörténész soha, vagy csak elvétve vállalja annak ódiumát, hogy efféle, eleve filozófiaiának tűnő kérdésekről nyilvánosan véleményt formáljon.”* (GYÁNI, 2000. 7.) Ezzel szemben sokkal inkább úgy tűnik, hogy filozófusok és történészek között folyamatos a párbeszéd, kölcsönösen hivatkoznak egymásra (ahogy maga Gyáni is), azonban jobbára elbeszélnek egymás mellett, és bármennyire is jelen vannak egymásnál, igyekeznek hangsúlyozni önállóságukat. Azok a kísérletek pedig, amelyek a filozófiát és a történetírást közelíteni igyekeztek volna (Croce, Collingwood, Ankersmit), többnyire egyik oldalon sem találtak megértésre. Nem arról van itt szó, hogy ne volna meg a kölcsönös érdeklődés, vagy hogy a történészek közömbösek volnának az elmélet iránt, hanem arról, hogy leginkább támadásnak vélik azt, amit az egyik a másiktól mond. Ha van erre jó példa, az éppen a mostanság is folyó viták területe, ahol a történészek legalább olyan aktívak (ideértve magát Gyánt is), mint a filozófusok. Többek között ehhez a vitához járul hozzá Levi, aki számos történelemmel és filozófussal egyetemben a történetírást ért kihívásként tekint a filozófia felől érkező mondanivalóra, és ebben osztozik a történetírás végét hirdető megannyi sirámmal.

zal kezdte előadásait a világtörténet filozófiájáról, hogy elhatárolta egymástól a történelem filozófiáját és a történetírást,⁵⁴ Humboldt azonban közeledni próbált, de direktívákkal a kezében, hogy a történetírás, amennyire lehetséges, maga váltsa valóra a filozófia programját. Nem lehet, hogy mind a távolságtartás, mind az egyik másik feletti dominanciája megmarad, csak éppen a leosztás változik? Nem lehet, hogy most a történetírás határolódik el az őt illető filozófiai kritikától; nem lehet, hogy a történetírás számára egyszerűen irrelevánsak a filozófia által hangoztatott problémák? És mindeközben nem lehet, hogy a történészek fokozódó aktivitása a történetírásról folytatott filozófiai vitákban azt jelzi, hogy a történetírás maga kívánja a kezébe venni a vele való filozófiai foglalatosságot, hogy a történetírás maga kívánja definiálni önmagát, és maga kívánja megmondani, hogy mi a probléma, és egyáltalán, hogy miről lehetséges problémaként beszélni? És nem lehet, hogy a leosztás megfordulása valamilyen az ontológiai funkció leosztásának megfordulásához köthető?

Legyen akárhogy, mindenesetre nagyon is úgy tűnik, hogy a filozófia-történetírás viszony inkább küzdelem, semmint barátkozás, vagy egymás értékeinek a belátása. Ebben az esetben ugyan érthetővé válna, hogy a Levi által felvázolt történelemkép újdonsága mennyiben párhuzamos a történetírásról való filozófiai gondolkodásban lezajló változásokkal, de a filozófia és a történetírás közti küzdelemnek eszerint azt kéne jelentenie, hogy nincs, és nem is lehet érdemi áthatás a kettő között, és egyiknek sem dolga, hogy fontolóra vegye a másik vele kapcsolatban megfogalmazott véleményét, kritikáját, igényeit vagy elvárásait. A két területen lezajló változások így lehetnek egyidejűek – és a „posztmodern” történelemelmélethez így tartozik hozzá a „posztmodern” történetírás –, de nem vezethetők le semmiféle kölcsönös egymásra hatásból, hanem egy mindkettőt kívülről érő kihívásra adott reflexióhoz köthetők, és mindkettő egyszerre lehet „posztmodern”, még ha értékeik, céljaik és előfeltevéseik erőteljesen konfrontálódnak is. Legyen ez az egyidejű reflexió akár a komplex társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális körülményekhez való igazodás, akár bármi más, azt gondolom, mindez anélkül is megtörténhet, hogy állandó érték- és érdekellentétek feszülnének filozófia és történetírás között. Sokkal termékenyebbnek tartanám a kettő közötti érdemi áthatást, mint az elhatárolódást. A filozófia harminc éve hangoztatott mondanivalója a fentiek alapján ugyan továbbra is aktuálisnak tűnik a történetírás számára, és bár erről kevés szó esett, de a mikrotörténelmet, a történetírók elméleti aktivitását és a refigurált történeti mezőt tekintve a történelemnek is lehet meg-szívlelendő mondanivalója a filozófia számára. Nem is beszélve arról, hogy a

54 HEGEL, 1979. 13–15.

történetírás Levinél is látható filozófiai kritikától való elhatárolódása a legkevésbé sem véletlen és korántsem egyedi jelenség. Ha a filozófiai kritika ennyi időn át hatástalan maradt, akkor ebből alighanem a filozófiának is le kell vonnia egyes következtetéseket. Amennyiben azonban a filozófia-történetírás viszony továbbra is küzdelem marad és nem lesz közeledés, annyi minden bizonynal kijelenthető, hogy mostanság a történetírásé az előny.

A filozófia-történetírás viszony szimpla küzdelemként való ábrázolása azonban abban a tekintetben korántsem tűnik kielégítőnek, hogy az erőviszonyok megfordulása mellett legalább olyan hangsúlyosan jelen van egy másik tendencia. Arról volna szó, hogy miközben a filozófia mind gyakorlatiasabbá válik, a történetírás is mintha egyre filozofikusabbá, elméletorientáltabbá válna. Rengeteg történeti munka kezdődik mostanság elméleti bevezetéssel, és rengeteg történeti munka szolgál mostanság valamiféle elméleti tétel illusztrációjaként, ahogy – kimondva, kimondatlanul – Levi *Falusi ördögűzője* is. Innen nézve a küzdelem mellett a (nem feltétlenül szándékolt) közeledés hasonlóképp jelen van. Ami pedig mindezek után a kettő közötti viszonyt illeti, úgy tűnik, hogy bizonyos képzetekhez való ragaszkodáson kívül semmi sem akadályozza, hogy az egyidejű külső reflexión és az egymásnak szánt kölcsönös kritikán túllépve egymást is alakítsák. Képtelen vagyok belátni azt a sokat hangoztatott állítást, hogy ez bármelyikük számára is a véget jelentené. Nem hal itt meg senki és semmi, legfeljebb bizonyos definíciók – mindkét oldalon.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ANKERSMIT

- 1983 ANKERSMIT, Frank R.: *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, Mouton, 1983.
- 1994 ANKERSMIT, Frank R.: *History and Topology. The Rise and Fall of Metaphor*. Berkeley, University of California Press, 1994.
- 2003a ANKERSMIT, Frank R.: A történelmi reprezentáció. Ford.: Szolláth Dávid. In: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Szerk.: KISANTAL Tamás. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2003. 235–263.
- 2003b ANKERSMIT, Frank R.: A historizmus. Szintézis-kísérlet. Ford.: Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 18. (2003) 3–4. sz. 189–204.
- 2003c ANKERSMIT, Frank R.: Válasz Iggers professzornak. Ford.: Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 18. (2003) 3–4. sz. 210–214.

BETTI

- 1992 BETTI, Emilio: A hermeneutika mint a szellemtudományok általános módszertana. Ford.: Bonyhai Gábor. In: *Athenaeum*, I. kötet, 2. füzet (Olasz filozófiai hermeneutika), Budapest, T–Twins, 1992. 3–52.

BUSKÓ

- 2003 BUSKÓ Tibor László: Keith Jenkins és a történetírás „posztmodern fordulata”. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Osiris, 2003. 132–142.

CARR

- 1986 CARR, David: *Time, Narrative and History*. Bloomington, Indiana University Press, 1986.
- 1999 CARR, David: A történelem realitása. Ford.: V. Horváth Károly. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerk.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijárat, 1999. 69–84.

CHARTIER

- 2000 CHARTIER, Roger: Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban. Ford.: Apor Péter In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk.: SEBŐK Marcell. Budapest, Replika Kör, 2000. 73–88.

COLLINGWOOD

- 1987 COLLINGWOOD, Robin G.: *A történelem eszméje*. Ford.: Orthmayr Imre. Budapest, Gondolat, 1987.

DANTO

- 1968 DANTO, Arthur C.: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1968.

DILTHEY

- 1974 DILTHEY, Wilhelm: Bevezetés a szellemtudományokba. In: DILTHEY, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Szerk. és ford.: ERDÉLYI Ágnes. Budapest, Gondolat, 1974. 57–247.

DROYSEN

- 1994 DROYSEN, Gustav: Historika. Ford.: Csejtei Dezső. In: *Ész, élet, egzisztencia IV. Történelemlitológia 1.* Szerk.: CSEJTEI Dezső – DÉKÁNY András – LACZKÓ Sándor – SIMON Ferenc. Szeged, Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány, 1994. 51–109.

ECO

- 2001a ECO, Umberto: Interpretáció és történelem. Ford.: Vankó Annamária. In: *Helikon* 47. (2001) 4. sz. 490–503.
- 2001b ECO, Umberto: Szövegek túllinterpretálása. Ford.: Vankó Annamária. In: *Helikon* 47. (2001) 4. sz. 504–518.
- 2001c ECO, Umberto: Szöveg és szerző között. Ford.: Schuller Gabriella. In: *Helikon* 47. (2001) 4. sz. 519–532.

GADAMER

- 1990 GADAMER, Hans-Georg: Retorika, hermeneutika és ideológiakritika. In: *Filozófiai hermeneutika.* Szerk.: BACSÓ Béla. Budapest, Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, 1990. 171–188.
- 2003 GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat.* Ford.: Bonyhai Gábor. Budapest, Osiris, 2003².

GINZBURG

- 1998 GINZBURG, Carlo: „Fülcimpák és körmök”: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei. Ford.: Farkas Krisztina. In: *Café Babel* 30. (1998) 49–67.

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, Napvilág, 2000.

HEGEL

- 1979 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Ford.: Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

HIRSCH

- 1998a HIRSCH E. D.: Gadamer értelmezésmélete. Ford.: Novák György. In: *A hermeneutika elmélete.* Szerk.: FABINY Tibor. Szeged, JATEPress, 1998. 251–265.

HIRSCH

- 1998b HIRSCH, E. D.: A szerző védelmében. Ford.: Kiss Anikó. In: *A hermeneutika elmélete*. Szerk.: FABINY Tibor. Szeged, JATEPress, 1998. 267–283.

HUMBOLDT

- 1985 HUMBOLDT, Wilhelm von: *A történetíró feladatáról*. Ford.: Rajnai László. In: *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*. Budapest, Európa, 1985. 117–150.

IGGERS

- 1988 IGGERS, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Ford.: Telegdy Bernát, Gunst Péter. Budapest, Gondolat, 1988.
- 2003 IGGERS, Georg G.: Megjegyzések F. R. Ankersmit „Historizmus. Szintézis-kísérlet” című írásához. Ford.: Szeberényi Gábor. In: *Aetas* 18. (2003) 3–4. sz. 205–209.

IMHOF

- 1992 IMHOF, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Ford.: Gellériné Lázár Márta. Budapest, Akadémiai kiadó, 1992.

JÁSZBERÉNYI

- 2001 JÁSZBERÉNYI József: A nyelv, a valóság és a tények átértékelődése. Egy „kívülálló” konstrukciója a kortárs historiográfia hatástörténetileg jelentősnek látszó csoportjairól, alakjairól. In: *Korall*, 5–6. (2001) 163–185.

JENKINS

- 1991 JENKINS, Keith: *Re-Thinking History*. Routledge, London–New York, 1991.
- 1995 JENKINS, Keith: *On „What is History?": From Carr and Elton to Rorty and White*. London–New York, Routledge, 1995.

KANT

- 1997 KANT, Immanuel: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. Ford.: Vidrányi Katalin. In: KANT, Immanuel: *Történetfilozófiai írások*. Szerk.: MESTERHÁZI Miklós. Szeged, Ictus, 1997.

LEPETIT

- 1995 LEPETIT, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* SZERK.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor Debrecen, Csokonai, 1995. 33–50.

LEVI

- 2000 LEVI, Giovanni: A mikrotörténelemről. Ford.: Sajó Tamás. In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Szerk.: SEBŐK Marcell. Budapest, Replika Kör, 2000. 127–146.
- 2001 LEVI, Giovanni: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Ford.: Pribojszki Dóra, Szekeres András, Fenyves Katalin. Budapest, Osiris, 2001.
- 2003 LEVI, Giovanni: Hermeneutika és racionalitás. Ford.: Szekeres András. In: *Helikon* 49. (2003) 3. sz. 168–187.

LORENZ

- 2000 LORENZ, Chris: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”. Ford.: Kiss Gábor Zoltán. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája* Szerk.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijárat, 2000. 121–146.

LÖWITZ

- 1996 LÖWITZ, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei.* Ford.: Boros Gábor, Miklós Tamás. Budapest, Atlantisz, 1996.

LYOTARD

- 1993 LYOTARD, Jean-Francois: A posztmodern állapot. Ford.: Bujalos István, Orosz László. In: *A posztmodern állapot.* Szerk.: ANGYALOSI Gergely – BUJALOS István – NYZSNYÁNSZKY Ferenc – OROSZ László. Budapest, Századvég, 1993. 7–145.

MANNHEIM

- 2000 MANNHEIM Károly: A historizmus. Ford.: Bendl Júlia. In: MANNHEIM Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest, Osiris, 2000. 125–182.

MARCUSE

- 1990 MARCUSE, Herbert: *Az egydimenziós ember.* Ford.: Józsa Péter. Budapest, Kossuth, 1990.

MEDICK

- 2000 MEDICK, Hans: Mikrotörténelem. Ford.: V. Horváth Károly. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijárat, 2000. 53–63.

MIKLÓS

- 2002 MIKLÓS Tamás: A hideg démon. Kísérletek a tudás domesztikálására. In: *Világosság*, 43. (2002) 4–5–6–7. sz. 82–88.

NOIRIEL

- 2001 NOIRIEL, Gérard: *A történetírás válsága. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Ford.: Czoch Gábor, Sohajda Ferenc, Takács Ádám, K. Horváth Zsolt, Balázs Eszter, Szekeres András. Budapest, Napvilág, 2001.

REVEL

- 1996 REVEL, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: *Aetas*, 11. (1996) 4. sz. 217–237.

RORTY

- 1994 RORTY, Richard: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Ford.: Boros János. Jelenkor, Pécs, 1994.
- 1998 RORTY, Richard: *Megismerés helyett remény*. Ford.: Boros János. Pécs, Jelenkor, 1998.

ROSENTAL

- 1995 ROSENTAL, Paul-André: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, 1995. 71–87.

RÜSEN

- 2000 RÜSEN, Jörn: A történelem retorikája. Ford.: V. Horváth Károly. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerk.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijárat, 1999. 39–50.

SCHLUMBOHM

- 2000 SCHLUMBOHM, Jürgen: Mikrotörténelem – Makrotörténelem. Ford.: Gyáfrás Edit. In: *Aetas*, 15. (2000) 4. sz. 170–179.

SIMON

- 2004 SIMON, Herbert A.: *Az ésszerűség szerepe az emberi életben*. Ford.: Berényi Eszter. Budapest, Gondolat, 2004.

SZEKERES

- 1999 SZEKERES András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. In: *Századvég*, 15. (1999) 3–16.
- 2001 SZEKERES András: Mikrotörténészek és az antropológia: egy diszciplína közötti transzfer mibenléte. In: *Aetas*, 16. (2001) 3–4. sz. 244–256.
- 2003 SZEKERES András: Az „ellentörténettől” a mikroelemzésig: társadalomtörténet Olaszországban (1945–1985). In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. 187–207.

SZIJÁRTÓ

- 1996 SZIJÁRTÓ M. István: Mi a mikrotörténelem? In: *Aetas*, 11. (1996) 4. sz. 157–182.
- 2000 SZIJÁRTÓ M. István: Történeti antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. In: *BUKSz*, 12. (2000) 2. sz. 151–159.
- 2003 SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. 494–513.

WHITE

- 1973 WHITE, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1973.
- 1978 WHITE, Hayden: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore–London, John Hopkins University Press, 1978.
- 1997 WHITE, Hayden: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. Ford.: Heil Tamás. In: WHITE, Hayden: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris, 1997. 68–102.

Bolgár Dániel **Asszimiláció a térben**

Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepciójának kibontására

JELEN ÍRÁS¹ GONDOLATAI két olyan fogalom körül forognak, melyek használata és az ezekhez kapcsolódó jelenségek vizsgálata külön-külön a történettudományban teljesen bevettnek számít, egymással való viszonyuk mégsem merül fel probléma gyanánt. Ez a két fogalom az asszimiláció és a térbeliség. Pedig amennyiben az asszimilációt egy etnikai identitás másik etnikai identitással való felváltásaként definiáljuk – márpedig a honi asszimilációs diskurzus szokott formájában éppen így jár el² – akkor végbemenetelének értelemszerű feltétele az asszimilálandónak és az asszimilálónak valamelyes érintkezése. E kontaktusoknak pedig komoly hányada fizikai együtt-, pontosabban közellétet igényel, ilyenformán az asszimilációnak egyik döntő tényezője kell legyen a térbeliség.

Ha pedig így áll, akkor nem érdemes megkerülni a kérdést: miben áll asszimiláció és tér viszonya? Mivel azonban semmilyen bevett vagy legalábbis könnyen hozzáférhető elmélet nem állt rendelkezésünkre a két jelenség kapcsolatáról, figyelmünk az empiria helyett egy olyan – történeti megközelítésű – teoretikus előzmény felé fordult, mely eligazítást ígér a témában, illetve olvasható eligazítás gyanánt is. Célunk itt ezen elgondolás elemzése és kritizálása lesz: az egykori neves történész, Szabó István felfogásával fogunk behatóbban foglalkozni.³ Szabó asszimilációs teóriája az asszimiláció soktényezős magyarázatát adja, és a térbeliség fogalmával a tényezőknél csak egy része fedhető le. Annak ellenére azonban, hogy e dolgozat az elméletnek csak egyetlen szelétét

1 Gondolataim kritizálásáért elsősorban – és nem csak ezért – mesteremnek, Benda Gyulának, valamint Kovács Évának és a Történeti Kollégium közösségének vagyok hálás.

2 Álláspontomat erről bővebben szakdolgozatomban fejtem ki (BOLGÁR, 2005a.).

3 Szabó történetírásának átfogó bemutatásához lásd FÜR, 1976.; OROSZ, 1982. Újabbban Erős Vilmos több tanulmányban foglalkozott vele (ERŐS, 2000a. 121–135.; ERŐS, 2002.; ERŐS, 2005a.; ERŐS, 2005b. – Utóbbi írásáról kritikai megjegyzéseimet közlöm: BOLGÁR, 2006a.). Szabó „proto-társadalomtörténészként” való értelmezésére lásd FARAGÓ, 1999. 299–300.; 303–304.

kívánja taglalni (csakis az úgymond természetes asszimiláció térbeli vetületeit), ezzel – mint látni fogjuk – mégis annak magjához igyekszünk közelebb férközni.

A központi kérdés egy empirikus társadalomtörténeti vizsgálat mentén merült fel, és úgy vélem, hogy a megoldására tett erőfeszítések magának az empirikus kutatásnak behatóbb ismertetése nélkül is valamelyes relevanciával bírhatnak már csak azért is, mert reményem szerint e tanulmány valamicskét hozzájárul ahhoz, hogy kritikai vizsgálódás tárgyává tegyünk a magyar történetírás egy elhalt/elhallgatott irányzatát, a népiségtörténetet. Nem lényegtelen problémáról van szó tekintve, hogy ez a magyarországi társadalomtörténetírás „emlékezetének” egyik, ha nem a legfontosabb feldolgozatlan élménye: a társadalomtörténészek saját előképüket is látják a népiségtörténetben, és közben távolságot is tartanak tőle, hangsúlyozzák a fogalmi különbségeket, mondhatni félelmet kelt bennük az emlék felidézése.⁴ Ez a tanulmány arra (is) vállalkozik, hogy egyetlen kérdés, tér és asszimiláció viszonya tekintetében megküzdjön e nyomasztó örökséggel, megtartsa a megtartandót, vagy inkább hasznosítsa a hasznosíthatót.

Az érthetőség érdekében azonban mindenképpen szükség van arra, hogy röviden bevezessük az olvasót a kiinduló pontot képező empirikus kutatásba. A szóban forgó vizsgálat a gyöngyösi gimnazisták társadalmának térbeli, pontosabban lakóhelyi viszonyrendszerét tárgyalta 1938 és 1948 között, különös tekintettel a zsidók asszimilációjára. A kutatás során a gimnazisták lakóhelyi eloszlását vizsgáltam meg három különböző léptékű térképen. Az egyikben a várost kerületekre bontva fogtam fel, és ezekbe soroltam be a diákokat, a másodikon minden telket külön jelöltem, végül utcánként vontam össze a tanulókat.⁵ Ezen a ponton, a földabroszok értelmezésekor vált szükségessé elővenni Szabó István életművét.

Határozzuk meg végre közelebről a megfejtendő rejtvényt és szövegeket. Kérdésünk az, hogy vajon van-e összefüggés asszimiláció és a társadalom fizikai térbeli elrendeződése, az etnikumok fizikai távolságai között, és ha igen, milyen? Másként szólva: mennyiben függ össze az asszimiláció jelenségével a „hol vagyok?” kérdésre adott válasz. Jómagam Szabó István némely munkáját találtam alkalmas eszköznek a megoldáshoz, mert ezek nemcsak komolyan számot vetnek a térbeli viszonyok jelentőségével, de egyben az asszimilációról

4 Lásd BENDA, 2006. 77.; HALMOS, 2003a. 84., BOLGÁR, 2006b. – A társadalomtörténet és népiségtörténet közötti hasonlóságokra például GYÁNI, 1993. 20–21.; a fogalmi összeegyeztethetlenséget hangsúlyozza GRANASZTÓI, 2004. 353. (aki csak általában két világháború közötti magyar társadalomtörténet-írásról beszél, de minden bizonnyal a népiségtörténetre gondol).

5 Lásd BOLGÁR, 2006c.

társadalmi folyamatként beszélnek,⁶ és történetiek is: alapszövegünk *A magyarság életrajza*,⁷ illetve egy, az előbbihez számtalan ponton kötődő tanulmány, tovább finomított érveléssel: *Az asszimiláció a magyarság történetében*,⁸ időben az utolsó pedig az 1943-ban a *Revue d'Histoire Comparée*-ben megjelent dolgozat (pontosabban annak Erős Vilmos által rekonstruált, *A magyar asszimiláció* című kéziratát vettük figyelembe),⁹ valamint néhány más írás, ahol szerzőnk érintette e témakört.

A gondolatmenet forrásai

Mindenekelőtt arra kell kitérnünk, honnan eredtek Szabó István nézeti a térbeliség és asszimiláció összekapcsolásáról és összekapcsolandóságáról. A tér problémájának megjelenése – nézetünk szerint – szoros összefüggésben van azzal a történetírói programmal, melyet Szabó itt tárgyalt munkáiban magára vállalt, vagyis a népiségtörténettel.¹⁰

A programadó alak, Mályusz Elemér a népiséget és annak kutatását sokkal szélesebb értelemben definiálta, mint azt Szabó István – vagy bárki más – kiteljesítette. Ennek ellenére Szabó mégis Mályusz (rész)tervének megvalósítója (noha természetesen szó sincs közöttük valamiféle mester–tanítvány, ezáltal alá–főlerendeltségi viszonyról),¹¹ hiszen utóbbi *A népiség történetében* megfogalmazott egy minimális, kezdeti célt is, amely egyébiránt Mályusz közvetlen politikai törekvésének – azaz Trianon majdani revízióját, valamint a magyar

6 Egyetértek tehát GYÁNI, 1993. 20–21. fejtegetésével, minek során amellet érvel, hogy Szabó asszimilációs elgondolásának alapvető vonása a társadalomtörténeti kiindulásban rejlik. Ezt elismeri ERŐS, 2005b. 102–104.; 109. is, ám Gyánival ellentétben és Szekfűhöz képest ezt nem tekinti novumnak. Ugyanakkor a Szabóhoz Erős szerint is igen közel álló mályuszi népiségtörténet kapcsán éppen maga ERŐS, 1995. 286. emeli ki, hogy az „az államközpontú szellemi történet talán legnagyobb kihívása volt a két világháború közötti időszakban”, és „a mai társadalomtörténet-írás előzményei között különleges hely illeti meg”.

7 SZABÓ, [1941]a. különösen az utolsó fejezet (218–245).

8 SZABÓ, 1942.

9 SZABÓ, 2005a.

10 Mindenesre GUNST, 2000. 241. tagadja a mályuszi és szabói történetírás egyaránt népiségtörténeti mivoltát, amit számomra meggyőzően cáfol ERŐS, 2005b. 110. arra alapozva, hogy Szabó és Mályusz nemzetfogalma lényegében egybevágó.

11 SZABÓ, 2005b. 166. Mályuszt dicsérorai szinte vallomásként is felfoghatók a két történet népiségtörténetben kiteljesedett szellemi rokonságáról.

kisebbségek védelmét alátámasztó tudományos alapanyag kitermelésének¹² – leginkább megfelelt: „Magyarország... népesedés- és nemzetiségtörténetének” elkészítését tartotta az első feladatnak. Mit kell ezen értenünk? „*Ez a seregszemle ugyanitt adatszerűen feltárná, hogy... hol pusztult el a magyarság, hová és mikor telepedett be idegen eredetű lakosság s ugyanez felvilágosítást nyújtana, hogy... hogyan változtak a nyelvhatárok s hol és időnként milyen számú magyar eredetű népesség élt.*”¹³ Később hozzáteszi, hogy még ebben a korai szakaszban feltárandók a magyar és más népek közötti kölcsönhatások.¹⁴

Mínta csak *A magyarság életrajzának* témavázlatát olvasnánk, hiszen a „hol”, „hová”, „mikor” és a „határ” kifejezések váltak a megvalósult nemzetiségtörténet¹⁵ alapfogalmaivá is. A népek és a tér, pontosabban terület viszonyának, földrajzának történetét kapjuk. Szabó talán leggyakrabban alkalmazott fordulata felhasználva: a „népi vonalak” történetét. Az etnikumok közötti kapcsolatok Szabó Istvánnál – mint látni fogjuk – mindent átható földrajzi megjelenítése tehát már Mályusznál készen állt (aki ezt melleleg Trianontól „kapta”, vagy talán tudománypolitikai megfontolásokból egyelőre erre a forrásra hivatkozott, hiszen később a néptalaj terminus recipiálásakor nyíltan megvallotta a német tudományból való kölcsönzést).¹⁶

Az alapmegfontolás, a gondolatmenet váza tehát mályuszi eredetű. Mályusz programja azonban tartalmaz két összeegyeztethetetlen fogalmat: a nép vagy kifejlett formájában a népi nemzet koncepcióját az egyik oldalon, az aszimilációét a másikon. Egyfelől itt találjuk tehát a német *Volkstumskundétól*

12 Előbbire példa MÁLYUSZ, 1932. 237–248., míg utóbbi oldalát az elképzelésnek MÁLYUSZ, 1994. 22–31. hangsúlyozza. – ERŐS, 2000. 78.; 90. Mályusz politikai szándékainak ugyan ezen oldalait emeli ki hasonló fontossági sorrendben. Mályusz további politikai arculatairól, azaz antiszemita és németellenes érveléseiről itt nem szólunk, lévén ezek szempontunkból, tehát a térbeliség látószögéből érdektelenek.

13 MÁLYUSZ, 1932. 266.

14 MÁLYUSZ, 1932. 267.

15 E kifejezés történeti alkalmazásának históriája kissé kalandos, mert ugyan – mint idéztük – Mályusz ezt hirdeti meg programként, de súlyos ellentmondásba keveredik önmagával, amikor ugyanennek a tanulmánynak az elején kifejti, hogy a nemzetiség nem tárgya a népiségtörténetnek, sőt a népiséget („egy egész nép *öntudatlan* élete és kulturális [sic!] tevékenysége”) éppen a nemzetiséggel („egy... nép *tudatos* szellemi és politikai törekvéseinek s céljainak összessége”) szembeállítva definiálja (MÁLYUSZ, 1932. 240.). Ugyanakkor Szabó saját *Ugocsa megyéjét* nemzetiségtörténetnek nevezte (SZABÓ, 1994. 7.), sőt az e munkát és az egész irányzatot egyszerre ismertető WELLMANN, 1937. felváltva használta mindkét megnevezést.

16 MÁLYUSZ, 2002. 13–15.

átvett nép, népiség fogalmat,¹⁷ mely kétségkívül a vérségi leszármazási egyöntetűséget tekinti a közösség cementjének.¹⁸ Másfelől Mályusz már a kezdetkor par excellence népiségtörténeti témának kiáltja ki a népiség „*más népek beolvadásával bekövetkező... változásait*”.¹⁹ Márpedig a nép vérségi leszármazási egysége értelemszerűen megbomlik, ha közben más népeket asszimilál. Szabó népiségtörténeti munkái, de különösen az újabban *A magyar asszimiláció* címmel közreadott tanulmány²⁰ értelmezhető úgy is, mint amelyek azt célozzák, hogy az irányzat szembenézzen ezzel az ellentmondással. Ennek érdekében Szabó időlegesen fogalmilag megkettőzi a népi nemzetet, és megalkot egy teljességgel történelem nélküli, mert időben változatlan, tisztán – saját kifejezését használva – vérségit; valamint egy attól – konceptuálisan – tökéletesen elszakadó tudatit,²¹ melyet (sőt kifejezetten ennek térbeli határát) az asszimiláció jelensége folyamatosan újradefiniál. Szabó tehát az asszimiláció történetét kívánja feltárni, hogy végül a kapott képletet összevethesse a vérségi kötelék állandóságával. Ehhez azonban teljesen újszerű elméleti apparátusra volt szüksége, amelyet nem recipiálhatott a *völkisch* német tudományosságból. Rendelkezésre állt viszont egy másik gondolkodási hagyomány: Szabó számos döntő jelentőségű elemet a jobb híján 19. századi magyar „asszimilátoroknak” nevezhető közíróktól, politikusoktól kölcsönzött, ami igen furcsa körülmény, mivel Szabó a lehető legelítélőbb hangon nyilatkozik ezek felfogásáról, a 19. századi beolvadási folyamatokról kialakított álláspontját voltaképp ezzel az iránnyal szemben fejtí ki.²²

Szabó különös gondot fordít ezen belül is Beksics Gusztáv álláspontjának válaszására és cáfolatára.²³ Adódik tehát a kérdés, vajon mennyire hatottak Beksics nézetei Szabó asszimiláció felfogásának térbeli vetületére? Itt csak felsorolásszerűen adjuk meg azokat az asszimilációhoz kötődő elemeket, melyek már Beksics – térbeliségre erősen építő – munkáiban megtalálhatók voltak, és amelyek Szabónál döntő tényezővé növekedtek. Ezek a következők: a térben

17 Bár utólag Mályusz tagadta, hogy német mintára alkotta volna meg a népiségtörténet nevezéktanát. – MÁLYUSZ, 1994. 9.

18 SZABÓ, 2005a. 40.

19 MÁLYUSZ, 1932. 240. Lásd még MÁLYUSZ, 1994. 43.

20 SZABÓ, 2005a.

21 Itt újabb példáját látjuk annak, hogy némi fogalmi és képzavarért a népiségtörténetnek nem kellett a szomszédba mennie: míg Mályusz a népet *öntudatlanként* definiálja a tudatos nemzetiséghez (MÁLYUSZ, 1932. 240.), addig Szabó a népi közösséget a néphez való tartozás *tudata* által megteremtettként határozza meg (SZABÓ, 2005a. 11.).

22 Ez az irányzat kerül majd a mesterséges asszimiláció szorgalmazójának szerepébe.

23 SZABÓ, [1941]. 222–224.; SZABÓ, 2005a. 54–55. – Beksicssel kapcsolatos gondolataihoz lásd még SZABÓ, 2005b. 152–153.

összefüggő nemzetiségi tömbök ellenálló ereje az asszimilálódással szemben; a szigetszerű térbeli etnikai képződmények szükségszerű felszámolódása; a városok meghatározó jellege az asszimiláció folyamatában (Beksicsnek ez valósággal vesszőparipája); a Kárpát-medencei etnikai határok évezredes változatlanlansága.²⁴ Noha ezek sarkalatos pontok lesznek Szabó István nézeteiben is, mégsem mondhatjuk, hogy a történettudós csupán epigon, ne adj’ isten az eredetűt kifordítva visszaadó utánzó lenne, mert egy alapvető különbség mégis van Beksics és Szabó között: Beksics elsősorban nem megismerni kíván, hanem programot nyújtani, éppen ezért módszerére sem annyira az elemzés és a történetiség, mint amennyire a posztulálás, az időtlen törvényszerűségek gyakori felemlítése jellemző.²⁵ Ennek megfelelően nála az elemek a politikai program és rezon szerint szerveződnek rendszerbe, míg Szabónál az eredetileg esetleges elemek tudományos teória komponenseiként nyerik el értelmüket.

Asszimiláció a térben Szabó István szerint

Mielőtt magára a Szabó István-féle elképzelésre térhetnénk, még mindig van egy apró előzetes feladatunk: egyelőre a tér szóba hozása nélkül kell vázolnunk az asszimiláció történetének historikusunk által használt fogalmi keretét. Szabó István szerint kétféle asszimiláció létezik: az egyik autonóm társadalmi jelenség, míg a másik hatalmi akaratból történik. Vagy, hogy saját szavait használjuk: megkülönböztetendő egymástól a „természetes erőkre hagyott”, illetve a „mesterséges eszközökkel tudatosan támogatott” beolvadás.²⁶ Utóbbi programja szerinte így hangzott: „az ország nem magyar népeit egyedül a magyar nyelv terjesztésével óhajtották magyarrá tenni”. A pusztai nyelvcseré (pláne ha központilag irányított és erőszakolt volt) azonban nem jelenthetett változást a „lelkiségben”, a „tudatban”, következésképpen nem is járt új „népiséggel”,

24 BEKSICS, 1883. 19–36.; 59–66.; BEKSICS, 1892. 286–287.; 292.; 309–312.; BEKSICS, 1895. 201–215.

25 Példának okán a város kapcsán „megtudjuk”, hogy „feltétlenül azé a fajé az állam, amelyiké a város, vagyis a kultúra. Ez fog uralkodni, ennek nyelve lesz az állam nyelvűvé is. Vele nem képesek versenyezni ama fajok, melyeknek nincs városuk, vagyis kultúrájuk” (BEKSICS, 1892. 311.).

26 SZABÓ, 1942. 34. – Korai, tehát 30-as évekbeli népiségtörténeti munkáiban Szabó még nem beszélt asszimilációról (SZABÓ, 1994.; SZABÓ, 1937.), illetve – ha nem tévedek – csak egy ízben használta a szót, de ebben az esetben is lehetséges egy olyan értelmezés, hogy azt csak 19–20. századi jelenségnek tartotta, és éppen a mesterséges folyamatra értette (SZABÓ, 1994. 101.). A 40-es években azonban már a honfoglalás időszakára is alkalmazta a terminust, és ettől fogva mindkét jelentéstartalmat figyelembe vette (SZABÓ, [1941].).

márpedig Szabó az asszimilációt éppen új népiség kialakulásaként határozza meg.²⁷ Ilyenformán a mesterséges asszimiláció per definitionem nem is asszimiláció, vagy ahogy történetírónk némiképp gunyorosan fogalmaz: a mesterséges asszimiláció eredménye a „*grammatikailag*» *egységes Magyarország*”.²⁸ Mindebből nyilvánvaló, hogy a mesterséges asszimiláció elsődleges tulajdonsága voltaképpen nemlétezése, ez egy ostorozandó illúzió csupán, mely csak „*felületes és merőben külsőséges*” magyarosodást eredményezett.²⁹ Az igazi beolvadás tehát a természetes erőkre hagyott típus, ezért figyelmünket a továbbiakban ennek mechanizmusára kell fordítanunk.³⁰

Mielőtt rátérnénk a természetes asszimiláció taglalására, jegyezzük meg, hogy mindkét típusnak vannak bizonyos befolyásoló tényezői. A mesterséges változatnál már említettük a legfőbb tényezőt, az iskolapolitikát. A természetes erőkre hagyott asszimilációra ható erők a következők: a társadalmi életforma (értsd: a nemesi és a paraszti társadalom vonzó, illetve taszító ereje); a vallás közössége vagy különbözősége; az életmód (tulajdonképpen a foglalkozás) eltérése vagy egybeesése; sajátos politikai formáció (példának okán egy népcsoport kiváltsága gátolja az asszimilációt); végül azok a hatások, melyeket már a térbeliséghez kell sorolnunk, így az adott nép „tömege”, tehát mennyisége; illetőleg ennek a tömegnek zárt tömbben avagy tagoltan való elhelyezkedése; valamint a településtípus eltérítő ereje.³¹ Bár a természetes asszimiláció rendre

27 SZABÓ, 1942. 33.

28 SZABÓ, [1941]a. 219–229.; SZABÓ 1942. 40–44. – Ugyanerről van szó – hasonlóképpen provokatív megfogalmazásban – KÖVÉR, 2003. 228.-on, ahol a „*statistikai asszimiláció*” (az idézőjel Kövér Györgytől) kifejezést találjuk, csak itt a megközelítés a népszámlálások felől történik és nem az iskolapolitika irányából.

29 Az idézet nem Szabótól, hanem a *Három nemzedékből* való, de teljesen helytálló itt: Szabónak a mesterséges asszimilációról kialakított álláspontja ugyanis semmiben sem különbözik az említett könyv zsidó asszimilációról vallott nézetétől. – SZEKFÜ, 1989. 331.

30 Megtévesztő lehet, hogy éppen a mi érdeklődésünk középpontjában álló 19. és 20. századot Szabó a mesterséges asszimiláció korának nevezi el. Mindazonáltal világossá teszi, mint kell értenünk ezt: az asszimiláció fő tényezője ekkor is és korábban is egyöntetűen a természetes asszimiláció volt, csak hogy a 19. és 20. században a mesterséges asszimiláció – különben meglehetősen jelentéktelen – tényezői is megjelentek (SZABÓ, 2005a. 33.). – E ponton félreérti Szabót ERŐS, 2005b. 90.; 104.

31 SZABÓ, 2005b. 15–33.; 60–63. – A településtípust maga Szabó nem szerepelteti közvetlenül az asszimiláció befolyásoló tényezőinek listáján, de az egyrészt később mégis fontos térbeli hatásként jelenik meg a későbbiekben, másrészt a társadalmi életforma hatásának paraszti oldala és a településtípus falusi oldala egybevág. Ugyanakkor megjegyzem, téves a városiasodást a mesterséges asszimiláció tényezői között szerepeltetni (amint azt ERŐS, 2004. 642.; ERŐS, 2005a. 29. teszi): az csak a mesterséges asszimiláció korszakában zajlott, de nem a mesterséges asszimiláció egy eleme.

mindezek történetileg változó összjátékából ered, azért Szabó burkoltan is, kifejezetten is tudtunkra adja: a leglényegesebb, alig felülírható tényező a tér. A nyílt megfogalmazást szó szerint idézzük: „Nagyobb tömeggel szemben, különösen, ha földrajzi elhelyezkedése zárt, a felszívás szinte lehetetlennek mutatkozik”.³² Talán megkockáztathatunk annyi szövegértelmezői szabadságot, hogy úgy véljük: az asszimiláció működését (vagy elmaradását) a térbeli tényezők okozzák, a nem térbeliek csak gyorsító vagy fékező hatást gyakorolnak rá.

Áttérve most már az asszimiláció térbeli vonulatára, nézzük miféle feltevések irányítják, szervezik ezt. A természetes asszimiláció társadalmi folyamat, sőt mozgás, terjeszkedés. A terjedés technikája – nem Szabó István, hanem a mi kifejezésünkkel élve – hasonló egy járványhoz (még ha a kifejezés antiszemita érvrendszerekben sajátos jelentésárnyalatra tett is szert): a személyes viszonyok, a „közvetlen népi érintkezés”,³³ azaz az emberek közötti kapcsolatok révén „fertőzi meg áldozatait”. Ami az asszimilációt terjeszti, továbblandítja, tehát létrehozza, nem más, mint „a mindennapi társas érintkezés”.³⁴ A változás végül az egyén (!) „lelkiségében”, „népi tudatában” áll be, azaz egy korábitól eltérő etnikai csoporttal való azonosulás történik.³⁵ Másképpen szólva az asszimiláció előfeltétele az egymástól különböző emberek közelsége, vagyis Szabónál az asszimiláció a térben terjed.

De melyik „nyavalya” terjed el, mi dönti el, hogy melyik népiség vonz magához új híveket? A döntőbíró szerepét két egyszerű(nek látszó), természettudományos nyelven megfogalmazott elv, a két térbeli asszimilációs tényező kapja: „a [nagyobb] tömeg önmagában fejlődő fizikai ereje” és az ebből adódó „terjeszkedési feszültség”³⁶, amely a többségnek biztosítja az asszimilációs „nyereséget”, és ugyancsak a többség nyeri el az asszimilációs hatással szembeni sikeres ellenállás előjogát; míg a másik elv – azaz, hogy „a tömeg megtartó erejét fokozza a nép földrajzi elhelyezkedésének zárttsága, viszont ellensúlyozza vagy éppen megszünteti a nyílt vagy tagolt térbeli elhelyezkedés”³⁷ – lényegében megkülönböztet, mondjuk így, tömegszéli és tömegközepi pozíciókat, hogy ezzel kezelhetővé tegye az eltérő helyzetben lévő azonos etnikumúak eltérő távolságait a másik etnikumtól. Ez a képlet azonban kérdések egész sorát veti fel abban, aki empirikus kutatást kíván alapozni rá: mikor, hol, milyen és melyik többségről/többségekről van szó, mi a közel, s mi a távol? Még sokáig folytathatnánk, de a végkövetkez-

32 SZABÓ, 2005b. 129.

33 SZABÓ, 2005a. 16.; 26.

34 A megfogalmazás GYÁNI, 1993. 20.-ról.

35 SZABÓ, [1941]a. 218–219.; SZABÓ, 1942. 33.; 35.; SZABÓ, 2005a. 28.; 31.; 52.

36 SZABÓ, 1942. 46.

37 SZABÓ, 2005a. 18.

tetés mégis az: a Szabó István alkotta modell szigorúan, szó szerint véve operationalizálhatatlan. Gondoljuk csak meg: önmagában a modell már ott használhatatlenné válik, hogy az asszimilációt elősegítő elemként veszi figyelembe a népi homogenitást (a többségi elv) csakúgy, mint a heterogenitást.

A szöveg „felületén” megfogalmazott elmélet tehát önmagában kevés ahhoz, hogy koherens elbeszélés vázát alkossa, és ahhoz is, hogy ebből felfejthessük, hogyan jutott el a szerző eredményeihez. Ha a „mélyére” kívánunk látni, akkor elemeznünk kell azokat a retorikai eljárásokat, melyekkel strukturálja a – strukturálatlan – múltat, prefigurálja a történelmi mezőt, felismerhető alakzatok köré rendezi az addig felismerhetetlent.³⁸ Figyelmünket a továbbiakban Szabó néhány alapvető jelentőségű szóképének és ezek jelentésteremtő szerepének vizsgálatára terjesztjük ki.

Mindenekelőtt igyekezzünk megkeresni a mestermetaforát, vagy – úgy is mondhatjuk – legalapvetőbb vizualizációs eszközt, mely kulcsot jelenthet az egész szöveg értelmezéséhez. A legcélravezetőbb, ha a következő kérdéssel indulunk a feladatnak: Mi a tér metaforája, miként jeleníti meg, teszi megfoghatóvá Szabó István a tér absztrakt fogalmát, hogyan láttatja azt? Amikor azt mondtuk, hogy Szabónál az asszimiláció térben terjed, nem maradtunk egészen szorosan a tanulmányok sorainál, mert azokból kitetszik, hogy nem annyira térben, mint inkább *térképen* képzelte el történészünk az asszimiláció működését. Mutassuk ki néhány példával mindezt szövegszerűen is: „*Itt [ti. Ugocsa megyében] a magyarság egységes népi színeképre ekkor még csak négy magyar helységre rátelepülő szász vendégek rajzoltak idegen foltot*”.³⁹ Vagy éppen a török hódítás idejére vonatkoztatva: „*A feltámadó új ország térképén e rác vidékek és foltok jelentik az első új színt*”.⁴⁰ A 18. századról: „*Az Alföld magyar színe azonban ekkor még nem olyan egységes, mint a török hódítás előtt volt*”.⁴¹ Megint másutt: „*A kisebb szórványok, különösen pedig a városok azok a nemzetiségi foltok, amelyek a magyar népterület övezetén belül fokozatosan, részben, vagy teljesen magyar színre váltódtak*” [Kiemelések mindvégig tőlem – B. D.].⁴²

Világos, hogy a mestermetafora alá rendelve két további azonosítással van dolgunk: a térképre rajzolt *folttal és színnel*. Aligha fogja vitatni az olvasó, hogy mindkét szókép ugyanazon dolog, nevezetesen a népi nemzet(ek) metaforája, csak más-más aspektusát jelenítik meg annak. A folt a nép térbeli kiterjedését jelzi, a szín pedig azt, hogy mely etnikumhoz tartozik a terület. Ezek a metaforák

38 Vö. WHITE, 2001. 156.

39 SZABÓ, [1941]a. 32.

40 SZABÓ, [1940]. 89.

41 SZABÓ, [1941]b. 119.

42 SZABÓ, 2005a. 64.

egyben lényeges konnotációkat kölcsönöznek a népi nemzet fogalmának, vagy ezeket a mellékértelmeket képesek megjeleníteni, és éppen ezáltal döntő szerepet játszanak az egész elbeszélés jelentésének megalkotásában. A foltok népi tudat alapján történő beszínezése – kizárólagossága folytán – az etnikai identitást emeli az önazonosság hierarchiájának az élére, és sorol be ez alá, sőt tüntet el minden egyéb vonást, így téve lehetővé, hogy mindennemű interetnikus kapcsolat az asszimiláció keretében nyerhesse el értelmét. A térképi folt metaforája pedig etnikai zártságot, egybefüggőséget, valamint egyöntetűséget, megszakítatlanságot implikál. Megjelenítik ezt a metaforarendszert és ezeket az asszociációkat maguk a Szabó népiségtörténeti munkáiban mellékletként megjelenő térképek is.⁴³ Ugyanakkor e térképi metafora – vagy ettől fogva inkább már önálló életre kelt térkép – mint a tér láttatásának megszokott eszköze kétdimenzióssága révén azt vonja maga után, hogy az asszimiláció egyes szereplőit egymástól elválasztó határvonalak (vagyis a „népi vonalak”) különös jelentőségre tesznek szert a folyamat természetének leírásakor. Mivel Szabónál a népi nemzet térbeliségének mappáján színes foltok szerepelnek, az asszimiláció ezen foltok határain végbemenő változás, az asszimiláció története pedig a „népi vonalak” változásainak, a foltok kiterjeszkedésének vagy visszahúzóadásának története.

Szabó István asszimilációról szóló elbeszélései ebből a nézőpontból nem mások, mint az ismertetett szóképekhez képest adekvát kartográfiai módszerek kiválasztása, ismertetése, és az így elkészített térkép olvasása. Nézzük elsőként azt, mit ábrázol Szabó asszimilációs mappája egészében. Különösebb megokolás nélkül az elméjében létező térképre a – nem trianoni – Magyarországot rajzolja rá, etnikai megoszlás szerint beszínezve azt, és „néma” térképi csöndben⁴⁴ hagyva mindent, ami a Kárpát-medencén kívül esik. Ezzel a befejezettség, a külvilágtól (nevezetesen a szomszéd országok népi foltjaitól) való függetlenség képzetét kelti. Ezen a térképen barangolva vizsgálja a változásokat korról korra. Talán megkockáztathatjuk: Szabó eszmefuttatása során tulajdonképpen egyfolytában Teleki Pál (színes-foltos) vörös térképére gondolt.⁴⁵

43 SZABÓ, 1943. 1–2. térkép. – Persze korántsem bizonyos, hogy Szabó a térképek megrajzolását és kinyomtatását mindig szoros felügyelet alatt tartotta, de legalábbis az *Ugocsa megye* című monográfia kiadása körüli technikai kérdések kapcsán bizonyítja ezt a Szabó–Mályusz levelezés. – Lásd SZABÓ, 2005c. 211–214.

44 A kartográfiai csend, tehát a jelként értelmezhető jelhiány fogalmához lásd HARLEY, 2001a. 67–69. és HARLEY, 2001b. 85–88.

45 Mindenesetre megnyugtató, és utal arra, hogy képzettársításunk nem teljesen légből kapott: ERŐS, 2005c. már sokszor hivatkozott munkájának borítójára a vörös térkép került,

De milyen léptékű ez a gondolati földabrosz, mi lesz az ábrázolás alapegysége? A Magyarországot ábrázoló térképen Szabónál minden egyes település egy pontot képez a pont geometriai értelmében: kiterjedése nincs, ezáltal oszthatatlan, azaz a térképen egy településnek egyszerre csak egyetlen tulajdonságát lehet feltüntetni, vagyis Szabó térképén egy helység egyetlen etnikummal írható le csupán.⁴⁶ Városon vagy falun belüli tér tehát Szabó modelljében nem kap helyet, amely döntésnek az etnikai egyöntetűség – mely Szabónál természetesen merő kartográfiai redukció, nem a valóság feltételezett képe – szükségszerű következménye, illetve egészen pontosan arról van szó, hogy a településen belül az egyes népek eloszlását kivétel nélkül egyenletesnek tételezi.⁴⁷ Ebből fakadóan az az etnikum, mely a település „színét” megszabja, nem más lesz, mint az abban számban legnagyobb súlyt képviselő,⁴⁸ és fentebbiekből fakadóan ezt az etnikumot tekintti Szabó az asszimilációs nyomás kedvezményezettjének. Röviden: az asszimilálóval van dolgunk. Az asszimilálандót, tehát a kisebbséget a szórvány terminussal jelöli a szerző, ami önmagában is sokat mondó, hiszen a kifejezés eleve magában foglalja azt az előfeltevést, hogy a kisebb népcsoport a településen belül nem egy tömbben helyezkedik el, hanem azt többé-kevésbé egyenletesen tölti ki. Így tehát a nagyobb tömeg nyomóereje irányítja a településen belüli asszimiláció mechanizmusát is, ám ebben a térbeliségnek már nincs szerepe, vagyis mindegy, hogy például egy

tehát más is hasonlóképpen asszociál. (A könyv szövegében egyébként ez a képzetársítás már nem kap szerepet).

- 46 Olyannyira, hogy a 18. századi telepítés révén létrejövő, községeken belüli etnikai tömbök Szabó szerint olykor gyakorlatilag, olykor pedig jogilag is különálló települések létrejöttét eredményezték, és nem asszimilációs „gócpontokét”. – Lásd SZABÓ, [1941]a. 175–176.
- 47 Illetve egyetlen kivétel esetleg mégis adódhat, méghozzá a török kori, nem asszimilálódó szerb városlakók esetére gondolunk. Eszerint „*ebben a korban még a török uralma alá került városokba költözött ráok is külön szigetet alkottak a városokban [sic!], külön közigazgatási szervezettel és külön rác bíróval.*” (SZABÓ, 2005a. 44.) – Elképzelhető persze, hogy ez esetben szigeten nem annyira térbeli elkülönülést értett Szabó, hanem itt a külön politikai formáció a döntő tényező. Ám ha mégis a városon belüli térbeli elrendeződés figyelembe vételére találunk példát, az akkor sem változik, hogy ezen „felfedezését” Szabó István egyetlen másik vizsgálódására sem vitte át, jelentősége elkerülte figyelmét.
- 48 E vezérszerepet játszó etnikum meghatározásának pontos mikéntjére Szabó nem ad útmutatást, pedig (még ha – Szabó István szerint teljességgel meggondolatlanul – a nyelvhasználatot alkalmasnak is találnánk az etnikai hovatartozás meghatározására) komoly gyakorlati problémákat okoz már az abszolút és relatív többség fogalma is. – Lásd ezekre a problémákra KEMÉNYFI, 1998. 35–36.

városon belül hol helyezkednek el a különböző „népiséggel” bírók, hol húzódnak köztük a „népi vonalak”.⁴⁹

A településen belüli asszimilációból azonban még nem következhet színváltás. Értelemszerűen arról van szó, hogy a kitüntetett etnikumnak (a térképen feltüntetett színnek) a mibenléte nemcsak a településen tapasztalható asszimiláció irányát határozza meg, hanem azt is kijelöli, hogy a szomszédos településre milyen irányú asszimilációs hatást gyakorol az adott helység. Végül ilyenformán a települések által minden irányban gyakorolt asszimilációs hatások alakítják ki az ország egészének asszimilációs térképét, pontosabban a foltok határváltozásait. A hatások összegződésének működését tehát csak akkor érzékelhetjük, ha a vizsgálódást az idő síkjára is kiterjesztjük, hiszen akkor beszélhetünk asszimilációról, ha egy bizonyos többségű települést tartósan számos más etnikumú helység vesz körül. Ekkor ugyanis a közöttük kiépülő kapcsolatok – melyek mögött húzódnó cselekvésekről Szabó tulajdonképp semmi közelebbit sem mond, ám annyi bizonyos, hogy mindenesetre nem pusztá migrációt ért alatta – idővel lebont(hat)ják a köztük tornyosuló „akadályokat” szintén a többségi elv kijelölte irányban. A (térképen) látható asszimiláció tehát úgy megy végbe, hogy a „körülvelt” település lakói hasonulnak. Ez a népi szigetek felszámolódásának módja, amely kifejezés mögött olyan népi tömbre kell gondolnunk, melyet egyrészt más népi jellegű települések zárnak körül, másrészt a tömböt alkotó egy vagy több településen belül a „körülvelt” etnikum többségben van.⁵⁰

Az asszimiláció, tehát egy népiség terjedése mindazonáltal az etnikai terek határvonalainak – mondjuk úgy – tömörségétől (értve tömörségen relatíve magas terület/kerület arányt) sem független. Ahol két, összefüggő etnikai mező világos határa húzódik (ekkor beszélhetünk „zárt tömegről”), ott nem megy végbe a fenti folyamat. Ekkor ugyanis egy település kapcsolatrendszere részben nagyobb arányban épülhet az etnikailag homogén kapcsolatokra a heterogén kapcsolatok rovására, részben a heterogén kapcsolatkiépítések kiegyenlítik egymást.⁵¹ Az etnikai határvonalak ezen zárt (értsd: a térképen tago-

49 Csak a félreértések elkerülése végett tisztázzuk, hogy ez természetszerűleg semmilyen értelemben nem jelenti azt, hogy Szabó ne venné figyelembe, hogy egy-egy településen többféle etnikum található (sőt, számtalan esetet elemez ebből a szempontból – pl. SZABÓ, [1941]a. 236–237.), csak arról van szó, hogy az elmélet/metafora szerint az asszimiláció térbeliségét az egyes település már csak uralkodó etnikuma révén befolyásolja.

50 A népszigetek „asszimilációs földrajzához” lásd SZABÓ, 2005a. 16–18.

51 Utóbbira lásd a következő idézetet: „A[z etnikai határ]vonal azonban csak merev és változatlan volt és nem egyszersmind áthághatatlan népi szigetelő is.” Az ilyen határokon átívelő

latlan partvonalhoz hasonlatos) jellegüknek köszönhetik Szabó szerint hosszú időtartamú szilárdságukat a Kárpát-medencében, és ennek tudható be az is, hogy a mindenekelőtt az asszimiláció koraként emlegetett 19. században nem/sem sok igazán említésre méltatandó történt az („igazi”, vagyis nem mesterséges) asszimilációt tekintve.⁵²

Ez azonban nem volt mindenütt így, a 19. században mégis volt jelentős asszimiláció Magyarországon. Ennek megértéséhez azonban fel kell adnunk a térről eddig alkotott elképzelésünket, mely szerint a tér(kép) homogén és kontinuos, és be kell kapcsolnunk egy „térfajtákat” teremtő diszkontinuitást: a településtípus asszimilációs folyamatokat módosító jellegére gondolok. Tudniillik szerzőnk kiemeli a város és az általa parasztfalunak nevezett településtípus különbözőségét az asszimilációra való hajlandóság tekintetében: előbbi igénylő, utóbbi elutasító. A parasztfalu ugyanis hagyományosan elzárkózó kifelé és befelé is, tehát az asszimilációt annak mindkét terepén gátló.⁵³ A modern kor városát azonban éppen a (különböző) emberek közötti kapcsolatok számának és intenzitásának óriás mérvű növekedése, „a kölcsönös társadalmi hatások befogadására nagy készség”⁵⁴ jellemzi, ily módon a városok az etnikai szigetekhez hasonlóan, ám azzal ellentétben éppen offenzív módon az asszimiláció centrumait képezik kifelé és befelé egyaránt, mivel amíg a városi asszimiláció hatására „etnikai kiterjeszkedés” történik, a népszigetek asszimilációja „etnikai betüremkedést” okoz.⁵⁵ A 19. századi asszimiláció tényleges szerephez tehát itt, a

kapcsolatok „kisebb-nagyobb mértékű kölcsönös cserélődést hoznak létre.” – SZABÓ, 1937. 181.

52 SZABÓ, 1942. 34–36.; 43–44.; SZABÓ, [1941]a. 230–232.

53 Érdekes, hogy éppen ellenkezőleg is hatásosan lehet érvelni. Jó példa erre TÓTH, 1995: 88., aki a falut az asszimilációt kényszerűségként hordozóként festi le.

54 SZABÓ, 1942. 45.; SZABÓ, [1941]b. 133.; SZABÓ, 2005a. 60–63. – Asszimiláció és város újkori elválaszthatatlanságát Szabó nézetrendszeréből kiemeli GYÁNI, 2003a. 380. és HALMOS, 2003b. 35. is.

55 Ezen a ponton Szabó csatlakozik a 19. századi asszimiláció általános felfogásához, és úgy véli, hogy a városokban az asszimiláció a magyarosodás irányába mozdult. Itt azonban meg kell küzdenie azzal a ténnyel, hogy eredendően a nagyobb tömeg erőfölényével ezekben a városokban külön-külön többnyire valamely nem magyar etnikum rendelkezett, azaz – történészünk kifejezésével élve – az asszimiláció időbelisége (tudniillik az elsőbbség) a nem magyar etnikumoknak kedvezett (SZABÓ, 2005a. 19.). Szabó azonban bújtatva megvédi modelljének érvényét, mert szerinte a városi őslakosság szétszóródása és a falvak magyarságának beköltözése együttesen zajlott (SZABÓ, 2005a. 60–61.; SZABÓ, 1942. 45.), ami összeadva nagyobb volumenű lehetett, mint amekkorának az eredeti népesség nagyobb tömegéből adódó asszimilációs hatás volumene adódott.

városban és a város miatt jutott. A tudati és vérségi népi nemzet itt és ekkor vált el visszavonhatatlanul egymástól.⁵⁶

Végül egy rendkívül fontos, az előbbieken tulajdonképpen implicit módon már közölt elemét kell kiemelnünk a gondolatmenetnek, mégpedig az asszimiláció mechanizmusának vizsgálatából levezetett következtetést az asszimiláció irányára nézve. Arra gondolunk, hogy Szabó Istvánnál az asszimiláció nem – a magyarosodás irányába tartó – teleologikus folyamat, mivel Szabó az „asszimiláció = magyarosodás” koncepciót tagadja, amikor is kifejti, hogy a térbeli törvényszerűségekből adódóan, a Kárpát-medencén belül a magyar szigetek és szórványok ugyanúgy eltűnhettek (és el is tűntek) nem magyar környezetben, mint ahogy ez fordítva megtörtént. Elvontabban fogalmazva: a társadalmi értelemben vett asszimiláció irányát tehát mindenekelőtt a lokális viszonyok, azaz egy település etnikai összetétele és a kifelé felépített kapcsolatrendszere szabhatja meg, ezért a nagyobb „népi tömeg” nyomóereje következtében magyarok is nyerhettek „idegen” népiséget.⁵⁷

Asszimiláció a térben Teleki Pál szerint

Mint fentebb már megpedzettük, zavarba ejtő párhuzam fedezhető fel Teleki Pál vörös térképe és Szabó István gondolatmenete között. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a békekonferenciára készülő Teleki Pál a kartográfia nyelvén

56 Ez a következtetés bizonyos értelemben a népiségtörténet bukásaként is felfogható, mert – éppen a népiség ideológiájának szempontjából – azt jelenti, hogy a magyar nép fogalma ezer éves története során nem egy azonos lényegű jelenséget jelölt, hanem több különeműt, azaz például a 20. századi magyarság és a honfoglalók között immár nincs kontinuitás, így nem is lehet a népre koncentrálni megalkotni egy új nemzeti történelmet.

57 SZABÓ, [1941]a. 237. – „Természetesnek kell azt is tartanunk, hogy az asszimiláció a magyarság és az ország nem magyar népei között kölcsönös volt...” „Ugyanakkor [mármint a 19. században] azonban, amikor a magyarság javára ilyen felszívási lehetőségek nyíltak meg, a természetes asszimiláció erőinek hatása alatt továbbhaladt a 16–18. században, a magyarság népi hanyatlása s a nem magyar népelemek előrenyomulása következtében keletkezett kis magyar »reservatiók«-k elsodródása is.” (SZABÓ, 1942. 38.; 44.; lásd még 40.) „A népi felszívódás tényezői helyiek és helyenkint különböző tartalmúak, természetesen nemcsak a magyarság nyereségére, hanem – a helyi tényezőknek megfelelően – esetenként a veszteségére is működtek. Az érintkezési vonalakon és ott, ahol idegen tömbbe kicsiny magyar szórványok kerültek, a szomszédos vagy a körülözlő nemzetiség tömegében magyarok merültek el.” (SZABÓ, [1941]a. 237.)

már húsz esztendővel korábban megalkotta, és rendszerbe szervezte Szabó István asszimilációs elméletének majd minden eddigi bemutatott elemét.⁵⁸

Teleki ugyanazon három alapelvekből indult ki (vagy legalábbis megengedhető a vörös térképnek egy ilyen olvasata): a nagyobb tömeg döntő ereje, a térrészek közötti kapcsolatok asszimiláló hatása, végül a városok kiemelt asszimilációs központként való felfogása. Ezen elvek összegyűrése érdekében Teleki olyan technikát fejlesztett ki, melyben a térkép egy egységnyi színes területre mindig azonos számú személyt jelez, vagyis a térkép minden egységnyi színes részén egyenlő a népsűrűség.⁵⁹ Ilyen módon a nagyobb népsűrűségű területek (mindenekelőtt persze a városok) népességtöbbséget kivetítette, mintegy kitevegette a környező települések, népi szigetek területére, míg a kisebb népsűrűségű területek (többnyire persze Szabó parasztfaluinak) lakosságát összevonta, összeszorította egy szűkebb közeli területre. Ilyenformán Teleki az 1910-es népszámlálás adatsora alapján olyan reprezentációt készített az országról, mely, bár statisztikai értelemben helytálló volt, földrajzilag torzított, vagyis a tér egy adott pontjának etnikai jellege a térkép alapján nem visszakereshető. A torzítás vélelmezése azonban csak addig tartható, amíg a teret az időtől függetlennek vesszük. Ha azonban az idő feltorlódásaként szemléljük,⁶⁰ akkor legitim lehet egy olyan eljárás is, melynek során a térre a jelenben ható erőket, és a belőlük következő jövőbeli tendenciákat kívánjuk felmérni, tehát azt, hogy milyen lesz a tér a jövőben. Teleki térképét el lehet gondolni az utóbbi irányba tett próbálkozásként is, olyan kísérletként, amely azt kívánja bemutatni, milyen elmozdulások várhatóak Magyarország etnikai térszerkezetében az asszimiláció működése következtében.⁶¹ Amennyiben a várakozás

58 Szabó és Teleki között egyébiránt volt a tudományos analógiákon túlmenő kapcsolat, levelezés is. Lásd SZABÓ, 2003,105.

59 Arra, hogy Teleki számára mennyire központi jelentőségű térképészeti probléma volt a népességszám és térbeli pozíció közötti választás kikerülése, lásd williamstowni előadását (TELEKI, 2000a. 135.). Itt egyébként nem az egyenletes népsűrűség bevezetésében megfogható kompromisszumot javasolta megoldásként, hanem a kisléptékű térábrázolást.

60 Vö. Fernand Braudel megjegyzésével, aki a földrajz kapcsán „egymásra torlódo valóságokról” beszél. A fordulatot idézi LEPETIT, 2002: 72. Mi ezt a Takács Ádám által jegyzett fordítást vettük át, nem pedig BRAUDEL, 2003. 22.-ét (Mihancsik Zsófia fordítása), ahol – talán kevésbé találóan – „egymásra halmozódott valóságokat” találunk.

61 Ez persze egészen biztosan nem azonos Teleki saját művéről alkotott elsődleges értelmezésével, amit már csak azzal is igazolhatunk, hogy az alkalmazott „népsűrűségi megoldást” Teleki minden bizonnyal nem tudományos, hanem népszerűsítő, illetve az adott esetben politikai jelentőségűnek tartotta, hiszen TELEKI, 1996. 143–145. a nagyléptékű mappák hasznosítóit kizárólag a nagyközönségben keresi. – A vörös térképnek szintén a könnyed befogadhatóságára utal az a (lényeges) szerep, amelyet a magyar békeidegaláció

helyesnek bizonyult volna, idővel a visszakereshetőség is kialakulhatott volna. Persze mindez csak akkor helytálló feltételezés, ha elfogadjuk a Szabó(és esetleg Teleki)-féle térbeli asszimilációs teória néhány előfeltevését. Ezek az előfeltevések a következők: az ország etnikai képét az asszimiláció folyamata fogja a jövőben meghatározni; a nevezett processzus térben zajlik; a folyamatnak van kitüntetett léptéke (a települések Magyarországanak szintje); és Teleki számára talán legfőképpen az, hogy olyan kartográfiai eljárást kell kidolgoznia, mely a békekonferencián messzemenőig megfelel a magyar tárgyaló fél érdekeinek.⁶²

Asszimiláció a térben szerintem

Vegyük elő példánkat! Helyezzük el az 1930-as, 40-es évekbeli Gyöngyöst és a gimnazistákat Szabó István rendszerében, helyettesítsük be a megadott képbe. Ennek alapján városunk (most csakis a zsidó–keresztény megoszlás mentén gondolkodva) a keresztény „tenger” része: mind a városban, mind annak teljes földrajzi környezetében túlnyomó keresztény többség volt tapasztalható, tehát a helyi zsidóság sorsa mind a belsőleg kifejlődő városi, mind a kívülről érkező térbeli asszimilációs hatások következtében a keresztény többséghez való hasonulás kellene legyen. Aligha tévedünk nagyon, ha úgy véljük, hogy ezt minden egyes magyarországi város esetében így találtuk volna (és talán nem is csak a városokban).

kívánt juttatni neki a versailles-i dramaturgiában (Apponyi beszéde közben egyszer csak előhúzta a mappát, és azon magyarázta álláspontját a győzteseket képviselő politikusoknak – ABLONCZY, 2005. 159.).

62 A *carte rouge* elkészítési módjának bemutatásakor KRASZNAI, 2003. 356–360. rendkívül érdekesítő elemzését rontottam le. Ugyanitt Krasznai összehasonlítást végez Emmanuel de Martonne hasonló céllal, ám más módszerrel készült etnikai térképével, amely mögül ugyancsak kibontható lenne egy másik asszimilációs teória. Teleki térképészeti technikáját e munka kapcsán szintén részletesen bemutatja – ám némiképp elfogultan – PAPP-VÁRY, 1992. 85–86.; e szerző kiemeli (95–98.) Teleki erőteljes érdeklődését a dinamikák, a változások kartográfiai leképezésének lehetőségei iránt is. Bemutatja még Teleki kartográfiai technikáját KLINGHAMMER, 1998. 220.; HAJDÚ, 2000. 229.; BASSA, 1990. 178–179.; KOCSIS, 2002. 231. A Teleki előtt álló problémát – tudniillik a népességszerkezet térbeliségének ábrázolását – körüljárja BARTOS-ELEKES, 2002. Ugyanő nemcsak Teleki megoldását ismerteti röviden, hanem az alternatívákat is sorra veszi. KEMÉNYFI, 2004. 123–139. a vörös térképet szintén konstrukcióként mutatja be, de velünk ellentétben a színhasználat alapos elemzése segédletével. Eközben a *carte rouge*-t szürke térképpé változtatva is közli. Ugyanő szól Teleki fajhoz/néphez kötött tájfogalmáról (45–46).

Ezt az eredményt azonban az alább kifejtendő okok miatt nem vélem tartatónak. Noha a Szabó-féle teória korántsem nélküli a revelatív erőt, mégis rá kell mutatnunk a gondolatmenet néhány olyan pontjára, amelyek – hatvan év távlatából – a gondolatmenetet megtörőnek látszanak.

A koherencia hiánya elsősorban a térbeli asszimilációs mechanizmus Szabó István által leírt léptéke és az asszimiláció vizsgálatának ugyancsak általa javasolt léptéke közötti feszültségből, meg nem felelésből adódik. Azaz az asszimiláció a definíció szintjén és a metaforikus szinten más-más léptékben működik. Történészünk ugyanis egy nagyobb alakulatról, tulajdonképpen a népi nemzetről kíván megtudni valamit, ezért teszi a vizsgálat legkisebb értelmes, fel nem bontható egységévé a települést, amelyek sokaságából mentális/metaforikus térképén összeáll az államterület és benne a magyarság elhelyezkedése. Ám a szóban forgó társadalmi folyamat, az asszimiláció szerzőnk meglátása szerint (is) a mikro környezetben, az egyes embert körülvevő világokban zajlik. A nagyobb tömeg nyomása nem a falvakat és városokat éri, hanem az egyént, miként az egyén „szerez” új népiséget, lelkeséget, tudatot és nem egész településeket.

Ez az eljárás persze csak a „mindentudó” utókor szemében tűnik elhibáztattnak, a mű keletkezésekor nem volt egyedülálló vagy feltűnő. Ezt úgy támaszthatjuk alá, ha hivatkozunk egy másik, ugyanilyen problémával „küzdő” (nagyon nagyjából) kortárs alkotásra. Durkheim *Öngyilkosságának* arra a fejezetére gondolunk, amely az utánzást vizsgálja, mint az öngyilkosság lehetséges okát.⁶³ Először is Durkheim az öngyilkosság esetleges utánzás általi terjedését szintén térbeli jelenségként fogja fel, amelyet az egyes ember ad át az egyes embernek (és erre éppen a ragály metaforáját alkalmazza). Szintén említi a városok, nagyvárosok szükségképpen kiemelt szerepét az öngyilkosság utánzás általi terjesztésében. Ezután megrajzolja Franciaország öngyilkossági térképét. Ekkor Durkheim lényegében felismeri az ellentmondást, mert elutasítja, hogy a szokásos *département*-onkénti felosztást alkalmazza, mivel ezeken „*nem tudjuk megállapítani az utánzás esetleges hatását ott, ahol annak a legélesebben kell jelentkeznie, nevezetesen ugyanannak a megyének a részei között*”. Egy *département* ugyanis a személyek közötti kapcsolatok hatalmas tömegét vonja össze, és teszi láthatatlanná. Ezt belátva Durkheim a léptékváltás mellett dönt, de az korántsem várokozásainknak megfelelően radikális, mert a kantonok kerülnek fel a térképre, amelyek semmivel sem látszanak a személyi viszonyokat pontosabban jelzőnek a nagyobb közigazgatási egységhez mérten. A műből magából is kiderül, mi az oka annak, hogy Durkheim nem is veti fel egy radikálisabb léptékváltás lehetőségét (és az ok Szabónál is minden bizonnyal ugyanaz): „*Nem ártana*

63 DURKHEIM, 2000. 121–132.

nemcsak járások, hanem községek között is elvégezni ezt az összehasonlítást. Sajnos az öngyilkosság községek szerinti térképét nem lehet az egész ország [kiemelés tőlem – B. D.] területére megszerkeszteni”.⁶⁴ A kisebb lépték felé való elmozdulás határa tehát könnyen meghatározható: addig lehet menni, amíg az emberi agy számára még feldolgozható Franciaország térképe, de az fel sem merülhet, hogy a térképen levő egység lehetne bármi más, mint Franciaország. Úgy hiszem, ország/nemzet/népi nemzet központúságnak nevezhetnénk azt, amitől Szabó és Durkheim egyként képtelen volt szabadulni. Arra, hogy ez mára mennyire megváltozott, egy mai francia tudóstól citálnánk egy kiragadott, de világos részletet: „Az emberek viselkednek valamilyen módon, ők lesznek öngyilkosok, ők szarvaznak, ők nemzenek gyerekeket, ők tanulnak meg írni-olvasni, nem pedig a département-ok”.⁶⁵

Szabó István eljárását tehát úgy célszerű módosítanunk, hogy nemcsak a meghatározás, hanem a vizsgálat tárgyává is a mindennapi személyközi érintkezés tesszük. Ezzel a Szabó elgondolt térképén végrehajtott léptékváltással az információs szintet a tanulmányozni kívánt szerveződési szinthez igazítjuk.⁶⁶ Az adott példán azt jelenti mindez, hogy a koncepciót a telkek halmazaként felfogott Gyöngyösre kívánjuk átvinni, és az egyes diák térbeli etnikai viszonyrendszerét a diák által lakott ház és a környező házak viszonyaként felmérni,⁶⁷ vagyis Szabó István településfogalmát a mi térképünkön a telkekkel azonosítjuk, a telkeket fogjuk fel tovább nem oszthatóként, pontokként.

Hogyan értelmezzük tehát a Szabó István-féle, de továbbgondolt asszimilációértelmezés jegyében a gyöngyösi gimnazisták fizikai térbeli elrendeződését? Természetesen azt a térképet kell elővinnünk, mely telkenkénti részletezetségű. Ezen felfedezhető egy legbelső, központi mag, amelynek kapcsán arról beszélhetünk, hogy ott a zsidó gimnazisták nem voltak kisebbségben (bár többségben sem) a keresztény diákokhoz mérten, vagyis itt a zsidók alárendelt szerepe nem mutatható ki az asszimilációs nyomóerő szempontjából, márpedig a zsidó gimnazisták szinte teljes sokasága ebben a régióban lakott. A Szabó által jelzett többségi létből adódó természetes asszimilációs potenciál tehát korántsem mondható egyik fél javára sem „kedvezőnek”.

64 DURKHEIM, 2000. 132.

65 LE BRAS, 2002. 192.

66 Vö. LEPETIT, [2000]. 42.

67 Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy valakinek a térbeli pozícióját/pozíciót a lakóhelyére redukálni erős leegyszerűsítés. Am egyrészt engedjük meg most ezt, másrészt világossá tesszük ezzel, hogy Szabó teóriája is teljesen érzéketlen a mozgásokra, és lakóhelyéhez cövekelve képzelet el szereplőit; igaz, nála a lakhely egy sokkal „tágasabb pontot” jelöl: a települést és nem a telket.

Vegyük észre, hogy a léptékváltás következtében a színes folt metaforája is új kontextusba került. Nem gondolhatjuk tehát immár, hogy a belvárosban létezne egy nagy zsidó folt, melyet másik (még nagyobb) foltok vesznek körül, mert az egyes telkek közvetlen környezetében lévő telkek csak elvéve adódtak etnikailag homogénnek, a jellemző a zsidó és keresztény lakhelyek teljes elvegyülése volt. Röviden: a gyöngyösi etnikai határok klasszikus példáját adták a szélsőségesen, sőt közel tökéletesen tagolt határu térbeli elrendeződésnek, mely – mint Szabótól tudjuk – valóságos „melegágya” az asszimilációnak.

Így azonban már a folt és szín metaforáját csakis egy-egy telekre, tehát egy-egy diákra/családra, azaz gondolati térképünk alapegységeire, pontként viselkedő elemekre lehet alkalmazni. Ez „bír” határozott etnikai tudattal és egynemű belső térrel. Ezen összevonhatatlan (mert teljességgel változékony) és atomizált (azaz szélső és középső pozíció megkülönböztetését nem engedő) foltok közül minden egymás mellett, sőt közel lévő kivétel nélkül kapcsolatban áll egymással, hat egymásra. Ezért ezt a rendkívül szövevényes képletet már nem is lehet illeszkedő etnikai foltokként, az asszimilációt pedig a folt határaitra korlátozódó eseményként felfogni. Ehelyett a hálózat metaforája váltja fel a folt metaforáját, és az asszimiláció lefolyása áttevődik a folt határaitól a hálózat pontjai közötti kapcsolatra.

Összességében tehát – ha fenntartjuk Szabó István módosított elméletét – a gyöngyösi zsidó és keresztény gimnazisták szükségképpen asszimilálódtak. Ám térbeli asszimilációjukat „magyarosodásnak” (de mindenesetre nem „keresztényesedésről” lenne szó) tekinteni nem lehet: az új népi tudat, lelkiség, élmény, amellyel a régít felváltották, rendesen nem a gyöngyösi nem zsidók etnikai identitása(i) volt(ak).

Asszimiláció a térben?

Figyelmes olvasómat bizonyára már jó ideje bosszantja szofista érvelésmódom, azaz hogy megkerültünk egy fontos ellenvetést: egy szót sem szóltunk arról, miért gondoljuk, hogy az etnikumok térbeli közelsége önmagában asszimilációt gerjeszt. A csorbát a következőképpen köszörüljük ki: először (újra) szemügyre vesszük, miként is definiálja Szabó az asszimilációt, majd arra fordítjuk figyelmünket, vajon beleférhetnek-e ebbe a térbeliség révén bekövetkező változások.

Már asszimilált Szabó István szerint az, aki *„minden fenntartás nélkül magába fogadta új népisége tudatát s számára ez a népiség egyetlen lehetősége; ezen a fokon az elveszített népiségnek már olyan közömbössé kell válnia, mint bármely más idegen népi-*

ségnek”.⁶⁸ Talán még világosabban: „Mit kell egyáltalában asszimiláció alatt értenünk? Felszívódást valamely népiségbe az örökségként nyert népiség elvesztése árán. Az asszimilált tehát eredetére nézve más nép gyermeke volt, mint amelyhez tartozik, de az ahhoz való tartozás tudata elhatványodott, végül el is enyészett lelkében s helyét másik népiség foglalta el.”⁶⁹ Végül: „Az öntudat az a közeg, amelyen minden asszimilációnak át kell haladnia”, „a népi különvalóság tudata”.⁷⁰ A szövegrészetek világossá teszik, hogy a népiség – az egyén szempontjából – Szabónál egy néphez való tartozás tudatát, öntudatát jelenti, amit történetírónk gyakran közelít meg a lelki folyamat/lelkiség, és az élmény kifejezésekkel, vagyis egy néppel való azonosság érzetéről van szó. Mindezt, azt hiszem, ma úgy fogalmaznánk meg: a népiség tudata voltaképpen az etnikai identitás, az asszimiláció tehát ennek lecserélése. A metaforikus térkép nyelvén az asszimiláció meghatározása így hangoznék: egy etnikai hovartartozást és egy téregységet szimbolizálni hivatott folt színe egy idő múlva megváltozik.

Vajon a térbeli közelségből fakadhat-e ilyen változás? Nem lenne teljesen jogosulatlan, ha abban az irányban fejeznénk ki gyanúnkát, hogy miért éppen és miért csak (pontosabban: főként) a tér szervezi az asszimilációt. És az sem lenne légből kapott, hogy – ismét – valamiféle korsajátosságot fedezzünk fel a nép és a tér, terület szoros gondolati egybefonásában. Elég, ha Mályusz néptalaj, azaz egy etnikum által művelté tett táj⁷¹ vagy Teleki faj alakította táj⁷² fogalmát, egyáltalán az etnikai táj eszméjét idézzük meg, melyek dekonstruálása⁷³ bizonyosan elvezetne oda, hogy megértjük, miért gondolták: az egy nép lenyomatát, lényegét magában hordozó tér a vele kapcsolatba kerülőket hozzáidomítja ehhez a néphez.

A következőkben mégis a másik irányból, az identitásváltás felől közelíték a problémához, minek során George Devereux gondolatait segítségül hívva amellet érvelek, hogy a térbeli közelségből nem fakadhat az identitás megváltozása. Ő az etnikai identitást először is elkülöníti az úgynevezett etnikai személyiségtől. Utóbbi „működését tekintve fogalmi séma, amely induktív általánosítás révén jön létre... konkrét adatokból”, például az etnikai személyiségre utal Petőfi állítása: „mindjárt vitéz, mihelyt magyar”.⁷⁴ Az etnikai identitás viszont „egyszerűen csoportosítási vagy címkézési eszköz. Elméletileg semmi köze viselkedési módokhoz”,

68 SZABÓ, 1942. 33.

69 SZABÓ, [1941]. 219.; lásd még 244.

70 SZABÓ, 2005a. 28.

71 MÁLYUSZ, 2002. 13–15. – Lásd még SOÓS, 2002. 269–271.

72 TELEKI, 2000b. 20–24.

73 Ennek irányába fontos lépéseket tesz KEMÉNYFI, 2004. 40–49.

74 Az idézet Petőfi Sándor *Csatadal* című verséből való.

tehát például csupán azt mondjuk, hogy *X* magyar, *Y* viszont nem. Márpedig „*valaki vagy spártai vagy nem. Az etnikai identitás minden-vagy-semmi kijelentés... Szociológiailag olyan kijelentés, amely csak teljes mértékben tulajdonítható valakinek*”. A „mindjárt vitéz, mihelyt magyar” kijelentésből a magyar kifejezés az etnikai identitás, a vitéz pedig az etnikai személyiség kulcsszava. „*Mivel az etnikai identitás, a szigorú logika szerint, nem viselkedési adatokból levont induktív általánosítás, nem vélhető úgy, hogy modellformában leírja bármely X (moháve, spártai stb.) személyiségének alapvonásait...* Semmiféle tevékenység nem tekinthető ennek a tiszta etnikai identitásnak a »természetes« megnyilvánulásaként vagy megvalósulásaként, és az sem tartható, hogy tanúskodna róla...” [kiemelés tőlem – B. D.]. Nem lehet azt mondani tehát, hogy akik vitézek, azok szükségszerűen magyarok lennének, mint ahogy azt sem, hogy akinek a magyar lenne az anyanyelve vagy – hogy Szabó kutatási módszereinél maradjunk⁷⁵ – neve, az bizonyosan magyar, vagy éppen logikailag nem helytálló az az állítás, hogy azok, akik nem tartottak ’56-ban a tüntetők menetével, nem voltak magyarok. Egy ember etnikai identitása, illetve annak leváltása, azaz az illető asszimilálódása eszerint nem megjósolható vagy felismerhető egyszerű logikai következtetés révén viselkedése, cselekvései alapján.⁷⁶ Vegyük észre ugyanakkor, hogy a Szabó István „pontjain” (legyenek azok akár telkek, akár települések) belüli és közötti kapcsolatok minden esetben cselekvésekben valósulnak meg (lehet ez bármi a névhasználatától kezdve, a népszámlálási ív kitöltésén át, egészen a másik településre utazásig), így fentiek alapján ezek mennyiségéből, irányából, tartalmából nem lehet(ne) egyenesen következtetni a népi hovatartozás tudatára, és ezáltal az asszimilációra sem. Szabó eljárása persze nem pusztán melléfogás, hanem éppen a népiségtörténet lényegéhez tartozik, hiszen onnan veszi eredetét, hogy ez a történetírói irányzat az egyénre mint elsősorban etnikailag meghatározottra tekint, ezért szemléli az egyén cselekedeteit is minden esetben a „népiség tudatának” megvalósításaként.

Mi történt ebből a szemszögből Gyöngyösön? Zsidók és keresztények térbeli kapcsolataiknak köszönhetően létrehoztak olyan kicsiny lakóhelyi közösségeket, melyben voltak zsidók és keresztények is. Alighanem egyazon csoportidentitással rendelkeztek, ám csak egyetlen tekintetben: lakóhelyi identitásuk lettek közössé. A városiak etnikai identitásairól nem tudunk meg ebből semmit, vagy legalábbis nem látható be, hogy két ember között a térbeli közelségből

75 Itt Szabó kínosan alapos névelemzési metódusaira utalok (ezeket ismerteti: SZABÓ, 1994. 7–10.), és kívánom egyben megingatni erre alapozott vizsgálataimnak eredményét.

76 Lásd DEVEREUX, 2001. passim. (Gondolatmenetét elemzi: ERŐS, 2001. 78–81.; felhasználja: BÉKÉS, 2004. 138–144).

adódó interakciók⁷⁷ bármily nagy tömege miként tenné szükségszerűvé ezen emberek etnikai azonosulását. Ezzel érvényét veszítette a szín metaforája is, és árnyalattá szelídült, mert ettől fogva nem minden érintkezés a népi tudat alá rendelve nyer értelmet, a térképen más tónus is helyet kaphat egy pont ábrázolásánál. Szabó asszimilációs elgondolásának térbeli eleme tehát felfogásunk szerint nem az asszimiláció történetére világít rá.

De milyen fogalommal írhatóak le ebben az esetben a térbeli kapcsolatok interetnikussá válásakor bekövetkező változások? Ezek annyit mindenesetre jelentenek, hogy az ilyen kapcsolatot kialakítókat döntésük meghozatalakor nem akadályozza a másik népi tudata és az ő népi tudatuk között fennálló különbség, éppenséggel eltekintenek attól. Javaslatunk az, hogy ezeket a függetlenedési folyamatokat foglaljuk össze az integrálódás kifejezésével, és szigorúan különítsük el az asszimilációtól. Etnikai szemszögből tehát akkor beszéljünk integrálódásról, ha az emberek közötti kapcsolatok kiterjedése és működése egyre függetlenebbé válik attól, hogy ugyanezen embereknek mi az etnikai identitása.

Zárszó

Szabó István asszimilációs teóriáját két tekintetben kritizáltuk. Egyrészt annyiban korrigáltuk, hogy a tanulmányozandó tárgyhoz adekvát vizsgálati léptéket rendeltünk, azaz a térképen egyéneket tüntettünk fel. Másrészt egyenesen azt vontuk kétségbe, hogy egyáltalán az asszimiláció térbeliségére vonatkozik-e az elmélet. Véleményünk szerint ugyanis Szabó elköveti azt a „hibát”, hogy az asszimilációt etnikai identitásváltásként definiálja, de mégis (térbeli közelség létrehozta) cselekedetekkel méri. Ezekkel a módosításokkal eljutottunk az interetnikus térbeli kapcsolatok gerjesztette integráció „mikrofizikájához”. Valljuk meg, viszonylag sovány eredmény ez, mégpedig azért, mert Szabó István elméletének alkalmazási területe sokkal szélesebb, magyarázó ereje pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb (volt). Elég, ha felhívjuk a figyelmet arra,

77 Az olvasó már jó ideje joggal veheti szememre, hogy nevenséges azt gondolni: a zsidótörvények időszakában egyáltalán felmerülhet az asszimiláció lehetősége a zsidók külvilággal való kapcsolatainak tekintetében pusztán lakóhelyi elrendeződésükre alapozva. Védekezésem lényege az, hogy határozzuk meg közelebbről a térbeli közelségből adódó kapcsolatok mibenlétét, pontosabban azokat, amelyek ekkor szükségszerűen bekövetkeznek: nem mások ezek, mint a pusztán érzékileg, értelmi működés nélkül befogadandó hatások, mint például a közelben lakók és tevékenységük szaga, látványa és hangja (lásd BOLGÁR, 2006c.). Ezek ugyanis olyan jelenségek, melyeket a zsidótörvények nem érintettek.

hogy Szabó elemzett munkái a (népi) nemzeti történelem teljességének elbeszélései kívántak lenni,⁷⁸ míg e sorok írójában természetesen nincs ilyen ambíció. Az általunk javasolt módosítások hatásai azonban mégsem jelentéktelenek, mert mára igen súlyossá vált tehertől szabadították meg számunkra az elméletet: a népi nemzet fogalmának terhétől. Megkérdőjelezték ugyanis a Szabó-féle vizualizációs eszköz, a metaforarendszer, a „népi vonalak” mozgását követő térkép adott formáját. A (térképi) folt metafora által előhívott etnikai zártsággal és egyöntetűséggel, megszakítatlansággal szemben az általunk javasolt – és a léptékváltásból következő – kapcsolathálózati metafora az etnikai változatos-ságot és megszakítottságot, az éles kontúrok elillanását implikálta. A szín metaforája – mely az etnikai identitást emelte az önazonosság hierarchiájának az élére, és sorolt be ez alá mindenfajta cselekvést, s tett végül asszimilációvá mindennemű interetnikus kapcsolatot – szintén érvényét veszttette az asszimiláció „trónfosztása” miatt. Helyette az árnyalat metaforáját vezettük be, ami azt vonja maga után, hogy a térkép egyes szereplői nem egyszínűek, azaz nem kizárólag vagy akárcsak elsősorban zsidók vagy magyarok például, legfeljebb érdekes lehet cselekvéseiket etnikai identitásukhoz képest és nem annak részeként elemezni.

A felhasznált irodalom jegyzéke

ABLONCZY

2005 ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005.

BARTOS-ELEKES

2002 BARTOS-ELEKES Zsombor: A képpé formált adat: a népességszerkezeti térképek ábrázolási módszereiről. In: *Studia cartologica*. Szerk.: KLINGHAMMER István. Budapest, ELTE Eötvös, 2002. (*Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi Tanszékének évkönyve* 12.) 115–123.

BASSA

1990 BASSA László: Teleki Pál és a térkép. In: *Tér és Társadalom*, (1990) 3–4. sz. 175–183.

78 Éppen így értelmezi Szabó szintetizáló törekvéseit GYÁNI, 2003b. 74–75., azaz szerinte Szabó tevékenysége arra irányult, hogy megalkosszon egy olyan népiségtörténeti szintézist, mely az immár népivé formált nemzet történeteként kanonizálható.

BÉKÉS

- 2004 BÉKÉS Vera: A „konstruktív pesszimizmus” forrásvidéke. A magyar tudományos műhelyek utolsó polihisztorai” és „titkos klasszikusai” a 20. század első felében. In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában.* Szerk.: BÉKÉS Vera. Budapest, Áron, 2004. (*Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra*) 130–177.

BEKSICS

- 1883 BEKSICS Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra.* Budapest, Athenaeum, 1883.
- 1892 BEKSICS Gusztáv: *A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink.* Budapest, Athenaeum, 1892.
- 1895 BEKSICS Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon.* Budapest, Athenaeum, 1895.

BENDA

- 2006 BENDA Gyula: Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: BÁCSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006. 77–81.

BOLGÁR

- 2005a BOLGÁR Dániel: *Integrálódás asszimilációországban, avagy kísérlet a zsidó–nemzsidó viszony fogalmi kereteinek újragondolására a modern Magyarországon.* (szakdolgozat, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
- 2006a BOLGÁR Dániel: Népből nemzet, történelemből szónok. Erős Vilmos: Asszimiláció és retorika. Szabó István *A magyar asszimiláció* című munkájának rekonstrukciója. [Bírálat]. In: *BUKSz*, 18. (2006) 3. sz. 223–230.
- 2006b BOLGÁR Dániel: Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténetről egy pályakezdő szemével. In: *Történelmi Szemle*, 48. (2006) 3–4. sz. [megjelenés alatt]
- 2006c BOLGÁR Dániel: A tér viszonyai mint emberek kapcsolatai, avagy értelmezési kísérletek egy kisvárosi gimnázium társadalmának térbeliségére (1938–1948). In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: KÖVÉR György. Budapest, Századvég, 2006. 785–835.

BRAUDEL

- 2003 BRAUDEL, Fernand: *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. I. kötet. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon, 2003.

DEVEREUX

- 2001 DEVEREUX, George: Etnikai identitás. Logikai alapok és működési zavarok. Ford.: Hárs György Péter, Pándy Gabi. In: *A megtalált nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Szerk.: RITTER Andrea – ERŐS Ferenc. Budapest, Új Mandátum, 2001. 248–272.

DURKHEIM

- 2000 DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Szerk.: NÉMEDI Dénes. Ford.: Józsa Péter. Budapest, Osiris, 2000. [1897] (*Osiris könyvtár. Szociológia*)

ERŐS

- 2001 ERŐS Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitásstratégiák*. Budapest, Janus–Osiris, 2001. (*Janus/Osiris könyvtár. Pszichológia*)

ERŐS

- 1995 ERŐS Vilmos: Mályusz népiségtörténete. In: *BUKSz*, 7. (1995) 3. sz. 280–286.
- 2000a ERŐS Vilmos: Szabó István körül. In: *Aetas*, 15. (2000) 3. sz. 121–135.
- 2000b ERŐS Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, Csokonai, 2000. (*Csokonai Új História Könyvek*)
- 2002 ERŐS Vilmos: Szabó István és 1848–49. In: *Ünnep – hétköznapi – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26*. Szerk.: PÁSZTOR Cecília. Salgótarján, Nógrád megyei Levéltár, 2002. (*Rendi társadalom – polgári társadalom 14., Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 34.*) 276–284.
- 2004 ERŐS Vilmos: Szabó István: Nemzet szemlélet és magyarságtudat. [Bevezető tanulmány]. In: *Kisebbségkutatás*, 13. (2004) 4. sz. 635–646.
- 2005a ERŐS Vilmos: Bevezetés. In: SZABÓ István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Budapest, Lucidus, 2005. (*Kisebbségkutatás könyvek*) 7–44.

ERŐS

- 2005b ERŐS Vilmos: Asszimiláció és retorika. In: *Asszimiláció és retorika. Szabó István A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. (*Csokonai Disputa Könyvek*) 75–118.
- 2005c ERŐS Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. (*Csokonai Disputa Könyvek*)

FARAGÓ

- 1999 FARAGÓ Tamás: Parasztságtörténet – tudósors – történetírás. (Meditációk Szabó István tanulmánykötete kapcsán.) In: FARAGÓ Tamás: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Miskolc, Bíbor, 1999. 296–307.

FÜR

- 1976 FÜR Lajos: Szabó István. In: *Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk.: FÜR Lajos. Budapest, Akadémiai, 1976. 7–30.

GRANASZTÓI

- 2004 GRANASZTÓI György: Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe című kötetéről. [Hozzászólás]. In: *Korall*, (2004) 15–16. sz. 352–354.

GUNST

- 2000 GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai, 2000. (*Történelmi kézikönyvtár*)

GYÁNI

- 1993 GYÁNI Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *Valóság*, 36. (1993) 4. sz. 18–27.
- 2003a GYÁNI Gábor: A vándorlás mint kulturális jelenség. In: *Demográfia*, 46. (2003) 4. sz. 375–382.
- 2003b GYÁNI Gábor: Nacionalizmus és történetírói diskurzus. In: GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. (*Európai iskola*) 60–80.

HAJDÚ

- 2000 HAJDÚ Zoltán: A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. In: *Kisebbségkutatás*, 9. (2000) 2. sz. 224–233.

HALMOS

- 2003a HALMOS Károly: A lövészárók szelleme. Hajnal István arcképéhez. In: *Beszélő*, III. folyam. 8. (2003) 1–2. sz. 82–92.
- 2003b HALMOS Károly: A vagyon és a műveltség polgársága a dualizmus korában. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör–Osiris, 2003. 19–40.

HARLEY

- 2001a HARLEY, J. B.: Maps, Knowledge and Power. In: HARLEY, J. B.: *The New Nature of Maps. Essays in History of Cartography*. Ed.: LAXTON, Paul. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 51–81.
- 2001b HARLEY, J. B.: Silences and Secrecy. The Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe. In: HARLEY, J. B.: *The New Nature of Maps. Essays in History of Cartography*. Ed.: LAXTON, Paul. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press 83–107.

KEMÉNYFI

- 1998 KEMÉNYFI Róbert: *A történelmi Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1998. (Gömör néprajza 50.)
- 2004 KEMÉNYFI Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktónák elemzési lehetőségei*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004.

KLINGHAMMER

- 1998 KLINGHAMMER István: Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: *A Felvidék történelmi földrajza. A Nyíregyházán április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk.: FRISNYÁK Sándor. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék, 1998. 217–222.

KOCSIS

- 2002 KOCSIS Károly: Vázlat a magyar etnikai térképezés történetéhez. In: *Néprajzi Látóhatár*, 11. (2002) 1–4. sz. 227–240.

KÖVÉR

- 2003 KÖVÉR György: Források – értelmezések – történelmek. In: *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásából*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK történettudományi tanszékei, 2003. (*Studia Miskolcinsula* 4.) 223–233.

KRASZNAI

- 2003 KRASZNAI Zoltán: Szakértelem és geopolitika. Földrajztudósok az első világháború után: Emmanuel de Martonne és Teleki Pál. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör–Osiris, 2003. 345–365.

LE BRAS

- 2002 LE BRAS, Hervé: A francia társadalmi szokások három komponense. Ford.: Takács Ádám. In: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. Szerk.: BENDA Gyula – SZEKERES András. Budapest, Atelier–L’Harmattan, 2002. (*Atelier füzetek* 4.) 185–206.

LEPETIT

- [2000] LEPETIT, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (*Csokonai új história könyvek*) 32–50.
- 2002 LEPETIT, Bernard: Tér és történelem. Ford.: Takács Ádám. In: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. Szerk.: BENDA Gyula – SZEKERES András. Budapest, Atelier–L’Harmattan, 2002. (*Atelier füzetek* 4.) 65–75.

MÁLYUSZ

- 1932 MÁLYUSZ Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: HÓMAN Bálint. Budapest, Magyar Szemle, 1932². (*Magyar Szemle könyvei* 3.) 237–268.
- 1994 MÁLYUSZ Elemér: *Népiségtörténet*. Szerk.: SOÓS István. Budapest, MTA TTI, 1994. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 13.)
- 2002 MÁLYUSZ Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Szerk.: SOÓS István. Budapest, Lucidus, 2002. (*Kisebbségkutatás könyvek*)

OROSZ

- 1982 OROSZ István: A történetíró munkássága. In: *Szabó István. 1898–1969. [Bibliográfia]*. Szerk.: BITSKEY Istvánné. Debrecen, KLTE Könyvtára, 1982. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága 1.) 7–13.

PAPP-VÁRY

- 1992 PAPP-VÁRY Árpád: Teleki Pál, a kartográfus. In: *Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévé előadásai*. Szerk.: CSICSERY-RÓNAY István – VIGH Károly. Budapest, Occidental Press, 1992. 79–101.

SOÓS

- 2002 SOÓS István: Utószó. In: MÁLYUSZ Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Szerk.: SOÓS István. Budapest, Lucidus, 2002. (*Kisebbségkutatás könyvek*) 261–276.

SZABÓ

- 1937 SZABÓ István: Népiség és vallás. In: *Protestáns Szemle*, 46. (1937) 4. sz. 179–184.
- [1940] SZABÓ István: Pusztuló magyarság. In: *Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája*. Szerk.: LUKINICH Imre. [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1940]. 69–97.
- [1941]a SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1941]. (*Magyar Történelmi Társulat könyvek* 8.)
- [1941]b SZABÓ István: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: *Magyar Művelődéstörténet. IV. Barokk és felvilágosodás*. Szerk.: WELLMANN Imre. [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1941]. 109–136.
- 1942 SZABÓ István: Az asszimiláció a magyarság történetében. In: *Hitel*, 7. (1942) 1. sz. 33–47.
- 1994 SZABÓ István: *Ugocea megye*. Beregszász – Budapest, Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1994². (1937)
- 2003 SZABÓ István: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Budapest, Lucidus, 2003 [2006]. (*Kisebbségkutatás könyvek*)
- 2005a SZABÓ István: A magyar asszimiláció. In: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. 11–74. (*Csokonai Disputa Könyvek*) (1943)

SZABÓ

- 2005b SZABÓ István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. In: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. (*Csokonai Disputa Könyvek*) 120–174. (1943–1944)
- 2005c SZABÓ István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Budapest, Lucidus, 2005. (*Kisebbségkutatás könyvek*)

SZEKFŰ

- 1989 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989. (reprint, 1934)

TELEKI

- 1996 TELEKI Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, Kossuth, 1996. (1917)
- 2000a TELEKI Pál: A nemzetiségi kérdés – a geográfus szemszögéből. In: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk.: ABLONCZY Balázs. Budapest, Osiris, 2000. (*Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók*) 133–155. (1921)
- 2000b TELEKI Pál: Táj és faj. In: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk.: ABLONCZY Balázs. Budapest, Osiris, 2000. (*Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók*) 14–26. (1917)

TÓTH

- 1995 TÓTH Zoltán: Mit olvaszt az olvasztótégely? In: *Regio*, 6. (1995) 1–2. sz. 78–99.

WELLMANN

- 1937 WELLMANN Imre: Szabó István: Ugocsa megye. (Ismertetés.) In: *Századok*, 71. (1937) 9–10. sz. 473–485.

WHITE

- 2001 HAYDEN White: A történelem poétikája. Ford.: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 134–164.

Lajtai L. László

A komparatiztikától a történeti keresztezésig

A francia társadalomtörténet útkeresései

Marc Blochtól az *histoire croisée*-ig

ÉRDEKES ÉS TANULSÁGOS betekintést nyerhettek a huszadik századi és kortárs francia társadalomtörténeti gondolkozás fellegvárának számító *Annales*-paradigma történeti összehasonlítással és összehasonlíthatósággal kapcsolatos elméleti megközelítései terén az utóbbi években, évtizedekben bekövetkezett alapvető fordulatokról, illetve finom hangsúlyeltolódásokról azok, akik figyelemmel követték az *Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Műhely* 2004–2005-ös kurzusainak francia vendégelőadók által tartott expozéit és műhelyszemináriumait. Különösen igaz ez a megállapítás az EHESS egyik vezető tanárának, Michael Wernernek, illetve az intézményt több évtizedig igazgató Jacques Revelnek a témakörben elhangzott előadásaira. Revel expozéja elsősorban historiográfiai megközelítéssel, bár lényeges metodológiai reflexiókkal kiegészítve, az egyik *Annales*-alapítóatyának, Marc Blochnak az európai társadalmak összehasonlíthatóságával kapcsolatban kifejtett alapvető téziseire koncentrált. Ezzel szemben Werner lényegében egy komplex módszertantörténeti visszatekintéssel felvértezett, rendkívül szofisztikált, a – francia terminussal élve – *histoire croisée* problémája köré rendezett elméleti bevezetés keretében vázolta fel a társadalomtörténeti kutatások tárgyai, eljárásai, kánonjai és kutatói közötti átjárhatóság problémájának – a sokban az ő nevéhez fűződő – legújabb, egyszerre elméleti-módszertani és pragmatikus megközelítését.

Revel értelmezése Marc Bloch komparatiztikájáról elsősorban Bloch 1928-ban, a *Történettudományok Nemzetközi Kongresszusának* oslói ülésén a középkor szekcióban elhangzott előadására, illetve annak nyomtatásban megjelent változatára támaszkodott.¹ (Megjegyzendő, hogy már maguk a nemzetközi történetssz-kongresszusok is lényegében az efféle összehasonlításra, illetve összehasonlíthatóságra való törekvések jegyében fogantak a 19. század közepén.) Bloch sohasem

1 BLOCH, 1983. – A szöveg magyarul is napvilágot látott Pataki Pál fordításában: BLOCH, 1996.

írt semmifajta Európa-történetet – hangzott Revel expozéjának első, talán meglepőnek ható gondolata. Annál inkább foglalkoztatták őt azonban az Európa par excellence összehasonlítási terepként való felfogásában rejlő lehetőségek. Számára ugyanis Európa mindekelőtt úgy tűnik fel már az 1920-as évek végén, mint ami kutatóit a kereszteződő történelmek kreálta *tapasztalati közösség*-ként sokrétű összehasonlító vizsgálatokra ösztönözheti. Amíg tehát sok (kora-, illetve napjainkbeli) történész számára az összehasonlító Európa-történet elsősorban a nemzeti történelmek és identitások összehasonlításának vizsgálatában merült és merül ki, addig Bloch szemében sokkal inkább semleges módszertani problémaként tűnik fel a kérdés.² Számára az európai társadalomtörténet diszkontinuus és heterogén. Európai identitásról mint olyanról – történeti távlatokban legalábbis – értelmetlenség volna beszélni, a kölcsönvétel és a modellcirkulációk évszázados, évezredes jelenségeiről viszont annál inkább. Ez utóbbiak azonban legkevésbé sem támaszkodnak bármiféle történeti a priori-ra. Sarkítva: a közösen megélt tapasztalatok teszik Európát, nem pedig Európa gerjeszt közös tapasztalati horizontokat. Európát a tapasztalat termeli ki hosszútávon, történelmi léptékben, nem pedig fordítva. Bloch tehát végeredményben a történeti posibilizmus mellett foglal állást mindenféle determinizmus és szubsztancialista látásmód ellenében.

Bloch komparatiztika-értelmezése – Európa-felfogásához hasonlóan – dinamikus és történeti. 1928-as oslói előadását bevált szónoki fogással kezdi: *„semmifajta csodaszert nem fedezett fel”*. A történeti összehasonlító módszer régóta létezik, számos tudományágban jól bevált (történelemfilozófia, általános szociológia), a történészek mégis húzódoznak tőle. Kétségtelen, hogy – mint egyébként bármely, az emberi társadalmak által használt kifejezés – az összehasonlítás fogalma jelentésváltozások során ment keresztül. Bloch azonban nem kíván fogalomtörténeti fejtegetésekbe bonyolódni, megmarad a terminus huszadik század első harmadának társadalomtudományai által akceptált értelménél. Az írás szerint még így is legalább kétfajta típusú összehasonlításról beszélhetünk, de mindkettőre jellemző a módszer magjának tekinthető alábbi eljárás: *„eltérő társadalmi környezetekből kiválasztunk két vagy több jelenséget, amelyek között első pil-*

2 Megjegyzendő, hogy Bloch kifejezetten terméketlennek tartotta a történeti narratívák *nemzeti keretek* között történő összehasonlítását (ami valószínűleg meglehetősen szokatlan álláspont lehetett a két világháború közti időszak Európájában virágzó nacionalista diskurzusok uralta erőterben). *„Egyszóval, azt javaslom, szíves engedelmükkel: hagyjuk abba ezt az örökösen a nemzeti történelmekről szóló fecsegést, ahol nem értjük egymás szavát! Süketek párbeszéde ez, ahol az egyik úgy felel a másik kérdésére, hogy teljesen félreérti azokat; régi vígjátéki felfogás, a derülni vágyó közönséget jól megnevetheti – a tudományok terén viszont kevésbé ajánlatos.”* – hangzanak Bloch előadásának zárógondolatai. BLOCH, 1996. 200.

lantásra bizonyos analógiák látszanak, leírjuk fejlődésük görbéit, megállapítjuk a hasonlóságokat és a különbségeket, és lehetőség szerint megmagyarázzuk ezeket is, azokat is. Tehát történelmi szempontból az összehasonlításnak két szükséges feltétele van: a megfigyelt tények bizonyos fokú hasonlósága – ez magától értődik – és környezetük bizonyos fokú különbözősége.”³

Regularitás és eltérés, hasonlóság és különbözőség: íme a blochi értelemben vett komparatiztika dialektikus és dinamikus dichotómiára épülő konceptuális váza. Ez a módszer, mint mondtuk, két, egymástól – tér- és időbeli alapjaiban – eltérő típusba sorolható összehasonlítási módot tesz lehetővé. Egyfelől azt, amelyben „*olyan társadalmakat választunk vizsgálatunk tárgyául, amelyek olyan távol vannak egymástól időben és térben, hogy az egyes jelenségek között megfigyelt hasonlóságokat nyilván nem magyarázhatják sem a kölcsönhatások, sem közös eredet.*”⁴ (Ez a típus lenne egyébként az antropológiára per definitionem jellemző összehasonlító módszer, amennyiben az antropológiai – azaz tértől és időtől független – állandók tartós létével számol.)⁵ Másfelől viszont Bloch kevésbé az ilyesfajta logikájú összehasonlításban látja a társadalomtörténet továbblépésének irányát: „*Van az összehasonlító módszernek egy másfajta alkalmazása is: itt szomszédos és kortárs társadalmakat állítunk egymással párhuzamba, amelyek szüntelenül befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazon okok hatnak, és amelyek, legalábbis részben, közös forrásból erednek.*”⁶ A két eljárás közötti különbségek és hasonlóságok világosak: amíg az első a tér- és időbeli korlátokon átívelő, kvázi „univerzálék” feltárásiában bizonyulhat hasznosnak, addig a második jóval kontextusfüggőbb (mivel tér- és időbeli tényezők azonosságát, illetve szimultaneitását, egymás mellettségét tételezi fel), a konkrét történelmi gyakorlathoz közelebb, ilyenformán számára alkalmazhatóbb is.⁷

3 BLOCH, 1996. 172.

4 BLOCH, 1996. 173.

5 „*A posztulátum, akárcsak a mindig visszatérő konklúzió, ugyanaz: az emberi gondolkodás alapvető egységessége, vagy, ha úgy tetszik, az emberi intellektus erőforrásainak egyhangúsága, meglepő szegénysége az egész történelem folyamán és különösen az őskorban, amikor az ember – ahogyan Sir James Frazer mondja – »ősi nyersességében kidolgozta a maga életfilozófiáját.«*” BLOCH, 1996. 174.

6 BLOCH, 1996. 174.

7 Bloch, az analogikus megvilágítás erejével élve, a – korban vezető humántudományok számító – nyelvtudomány egymást kiegészítő ágai közötti munkamegosztás hasonlatát idézi fel: „*Ez a módszer a történelemtudomány terén ugyanaz, mint a nyelvészet terén a nyelvtörténet (pl. indoeurópai nyelvészet), míg az előző, szélesebb összehasonlító történelem nagyjából az általános nyelvészetnek felel meg. Mégpedig a történelemben csakúgy, mint a nyelvben, az összehasonlító módszer két típusa közül a jobban körülhatárolt bizonyul gyümölcsözőbbnek tudományos szempontból. Szigorúbban tud osztályozni, kritikusan tudja szemlélni a párhuzamokat, tehát sokkal kevésbé hipotetikus és sokkal pontosabb, tényleges következtetéseket vonhat le.*” BLOCH, 1996. 174.

Mindazonáltal Bloch siet elosztatni jónéhány, még az ilyen, leszűkített értelemben vett összehasonlításához is tartósan hozzátapadó közkeletű félreértést. Egyfelől, mindjárt a források problémájából kiindulva: a módszernek a hamis reflexek és magától értetődőségek illúziójától való szabadulásban játszott alapvető szerepét emeli ki. Más szóval, implicite a kutatási tárgy konstruáltságának problémáját szegezi szembe a hagyományos történelmi praxis naiv „valóságtükrözésre” épülő episztemológiájával, ezáltal világítva rá a múltat értelmező történelmi szerep aktív, cselekvő mivoltára: *„De egyesek talán azt kérdezik, vajon szükséges-e ennyit fáradozni ezért, hogy »felfedezzük« a történelmi tényeket. Csakis a források révén ismerjük és ismerhetjük meg őket; vajon nem elég elolvasni a szövegeket, hogy fény derüljön rájuk? Minden bizonnyal, csakhogy olvasni is tudni kell. Egy okirat nem egyéb tanúnál, és akárcsak a legtöbb tanú, csupán akkor beszél, ha kérdezik. Ez a nehéz, a kérdéseket feltenni. És ezen a ponton nyújt értékes segítséget az összehasonlítás az örökös vizsgálóbíró, a történetész számára.”*⁸ Másrészt kiemeli: a kellő körültekintéssel végzett összehasonlítás különösen nyilvánvalóvá teheti azt a módszertani belátást, ami már a 19. századi francia történetész, Ernest Renan előtt sem volt ismeretlen: *„A hasonlóság a történelemben nem mindig jelent egyúttal kapcsolatot is.”* Végül pedig, az erőltetett analógiák elleni védekezés készíti Blochot annak leszögzésére, hogy *„a helyesen értelmezett módszer éppen a különbségek iránt érdeklődik különleges élnépszerűséggel, függetlenül attól, hogy eredendő eltérések-e ezek, vagy pedig közös pontból szerteágazó utak következményei.”*⁹

A blochi felfogásban az összehasonlító módszer így a „természetesség”, „eleve elrendeltség”, végeredményben az ahistorikus állandók *esszencializmusával* szembeni történelmi védekezés leghatékonyabb eszközének kínálkozik. A módszer sikeres alkalmazása egyfelől sokoldalú helyi, regionális (mai terminológiával élve mikroszintű) vizsgálat kitermelte részmonográfiát igényel, másfelől pedig – az előbbivel szoros összefüggésben – azon *„avult topográfiai rekeszek feltörését, melyekbe a társadalmi realitásokat eladdig gyömöszölni próbálták”*. Vagyis a magukba zárkózó (adott esetben torzító módon hosszútávú etnoföldrajzi kontinuitásokat posztuláló) nemzeti történetírások hagyományaiból való kiszabadulás intézményes, technikai és – legfőképp – mentalitásbeli feltételeinek megteremtését.

Marc Bloch imént idézett, előadását lezáró eszmefuttatása egyben át is vezet bennünket a kortárs franciaországi társadalomtudományos gondolkodásban a történelmi léptékű összehasonlíthatóság, kölcsönvétel, egymásra hatás és kereszteződés kiváltotta-kitermelte elméleti, gyakorlati és legfőképp módszertani kérdésekhez. Kezdjük azonban ismét a szociokulturális háttérben bekövetkezett

8 BLOCH, 1996. 175.

9 BLOCH, 1996. 184.

alapvető változások jelzésével. Ahogy Bloch és kollégái számára a világegés traumája és az általa előidézett – legalábbis részleges és rövid életű, hosszútávon mégis jelentősnek bizonyuló – szellemi katarzis jelentett általános alapélményt, addig napjaink kortárs francia (és általában nyugat-európai) társadalomtörténetészei számára ugyanezt a szovjet blokk összeomlása (a bevett francia fordulat eseménytörténeti ízű, de szemléletes sűrítésével élve: „a berlini fal leomlása”) által kiváltott sokk jelenti. Ehhez járulnak a részben a posztkolonialista diskurzusokból kinövő, a társadalomtudományos látásmódot is alapjaiban átformáló globalizáció (vagy annak francia értelmezése, a *mondializáció*) kihívásai és az értelmezésük során elhatalmasodó episztemológiai elbizonytalanodás. Bevett posztstrukturalista metaforával élve: az „alapok elmozdulása” jelenti napjaink kitapintható intellektuális alapélményét. A marxista és strukturalista metanarratívák látványos kudarcával párhuzamban a nemzeti homogenizációs stratégia és a determinista kiszámíthatóság, tervezhetőség, valamint a monokauzalitás és teleológia mint magyarázó elv is háttérbe szorultak. Mindezek helyett a mikroszintű elemzés, a lokális és a globális együtt hatásai közötti változatos interakciók (ismét francia társadalomtudományos metaforával élve: a léptékek játéka), az egyéni stratégiák és az alternatívák, párhuzamos fejlődések, pluralista megközelítések kerültek az immár alapvetően kulturális alapokon nyugvó és magát ilyenképp is meghatározó nyugati társadalomtudományos diszciplínák érdeklődésének előterébe. Ennek belátásához elegendő számba venni a nyelvi fordulat, az új kultúrtörténet, a kritikai fordulat, a léptékváltó történetírás, a (megújulva) visszatérő eseménytörténet és más irányzatok szerepéhez jutását a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától.

Mindez természetesen csak a felszíne annak a sok szálon futó „átstrukturálódásnak”, amely napjaink mérvadó társadalomtudományi műhelyeiben – egymásról nem mindig tudva vagy konvergálva – zajlik. Arra azonban talán ez a jelzésszerű áttekintés is hasznosnak bizonyult, hogy némiképp érzékeltethessük annak okait, hogy a saját korát sok szempontból meghaladó Marc Bloch számára miért a (társadalom)történeti összehasonlítás kérdése és annak adekvát megválaszolása látszott még kvázi „bölcsek kövének”, a ma történetésze, társadalomtudósa egy egyszerre sokkal bonyolultabb, nyitottabbá váló és univerzalizálódó világban miért inkább a kereszteződés, egymásba fonódás és ágyazódás, átfedés, összekapcsolódás (*histoire croisée* és angolszász pendant-jai: *shared, connected, overlapping, entangled history*) felé tájékozódik. Michael Werner kiemelendőnek tartja, hogy – amint az Bloch „összehasonlító történetírás”-fogalma esetében is történt – bár terminusértékkel körülbelül mindössze egy évtizede használatos csupán az *histoire croisée* szintagma, már most is jól látszik használatának többértelműsége. Ezért is tartotta fontosnak, hogy kollégájával (a szintén

az EHESS keretein belül tevékenykedő) Bénédictte Zimmermannal közösen jegyzett tanulmányában számba vegye és körülhatárolja a fogalom kijelölte diszkurzív tér elméleti, gyakorlati és metodológiai paramétereit.¹⁰ Amíg tágabb értelemben ugyanis az *histoire croisée* tárgykörébe értendő mindaz, ami a tovább nem pontosított „keresztvezetés” értelmével asszociálódó történelemhez (avagy történelmekhez) kötődik, addig szűkebb használata szerint a terminus az egymással feltételezeten kapcsolatban álló társadalmi, kulturális vagy politikai formációk – egyszerre gyakorlati és intellektuális – kapcsolatba hozásán munkálkodik. A képet tovább finomítva: az eljárás bevallottan és szoroson az összehasonlító, transzfer- és egyéb „kapcsolatosság/viszonyosság alapuló” (*relationnel*) módszerek (mint a már említett *connected* vagy *shared history*) egyre bővülő családjába tartozik. Ugyanakkor viszont meg is kívánja haladni a komparatív és transzferen nyugvó módszer által hagyományozott metodológiai követelményeket. Ezenkívül pedig – hármás historicizálással – saját történetiségére is reflektálni kíván. Így a kutatási tárgy, a kutatási módszer, valamint a kutatási tárgy és a kutató közötti viszonyrendszer történetiségét is folyamatosan szem előtt kívánja tartani – legalábbis teoretikus öndefiníciója szerint –, miáltal „a történelmi tudományokon túlmenően, más, a múlt és a jelen perspektíváit keresztező számos diszciplína terén egyaránt működőképes szerszámosládaként kíván funkcionálni.”¹¹

Világosan kiténik tehát, hogy az *histoire croisée* és az összehasonlító módszer között már az alapfeltevések szintjén is lényegi különbségek állnak fenn. Egyfelől, belső logikájából kifolyólag, az összehasonlítás szükségszerűen megköveteli az összehasonlító személyének – legalábbis elméletileg posztulált – kívülállóságát, egyenlő távolságban maradását az összehasonlítás tárgyát képező kutatási objektumokhoz képest, valamint – szemben az időben és térben változóknak elismert vizsgálati tárgyakhoz képest – az ideálisan önfegyelmezett vizsgálódó ideális tér- és időnkívülségét. Ezen hipotézis gyakorlati tarthatatlansága, azaz a beszélői, kutatói pozícionáltság hiányának feltételezése – napjainkban már – talán nem igényel további fejtegetést.

Ez a fajta pozícionáltság, tér- és időbeli kontextusba helyezettség ráadásul ugyanúgy megnyilvánul az összehasonlítás egyes szintjeinek (nemzeti, civilizációs, regionális stb.) megválasztása kapcsán: a történetileg eltérő fejlődési görbéket befutó entitások összehasonlítására tett kísérlet során mindig erősen megkérdőjelezhetővé válik az univerzálisan alkalmazhatónak vélt módszerek pertinenciája, sőt indokolhatósága. Tudniillik már maguk az alkalmazott, bei-

10 WERNER – ZIMMERMANN, 2003. – Az idézett tanulmány időközben a két szerző által az *histoire croisée* gyakorlati alkalmazását konkrét példákon keresztül bemutató tanulmánykötetet bevezető írásként is megjelent. Lásd WERNER – ZIMMERMANN, 2004.

11 WERNER – ZIMMERMANN, 2003. 10.

degződöttségük okán talán „értéksemlegesnek” tűnő, kategóriák (mint a rokonsági viszonyok, az állam, az időhöz való viszony stb.) is történetileg erőteljesen kondicionáltak. Ezen túlmenően az összehasonlításnak – még ha csak heurisztikus értelemben véve is, de – mindig egyfajta kimerevített pillanatképre van szüksége. Ugyancsak tapasztalati tény, hogy az egymástól elszigetelve vizsgált jelenségek leírásától eltérően, az összehasonlítva vizsgáltaknak megvan az a jellemző tulajdonságuk, hogy egymással kapcsolatba kerülve kölcsönösen mást „tárnak fel magukból”, mintha rigorózusan izolálva próbáltuk volna meg külön-külön értelmezni őket.

A komparatív módszer imént vázolt hátrányai, különösen az összehasonlító kutatások történeti dimenziója terén mutatkozó deficit kiküszöbölésében lehető meg a transzferkutatások legfőbb hozadéka. Amíg ugyanis a komparatiztika *sui generis* – mondhatni strukturálisan – szinkrón jelleggel bír, addig a transzfer vizsgálatok sajátos terepe mindig a diakróniában található. Tárgya tehát kiváltképpen a – nemzeti, regionális kultúrák, illetve diszciplináris, művészeti, tudományos, gazdasági stb. gyakorlatok közötti – időbeli átalakulások folyamatának és irányának feltérképezése. Mindazonáltal a transzfer jellegű kutatások sem egészen mentesek mindennemű módszertani „vakfolttól”. Egyfelől problémát jelenthet a vonatkoztatási keretek kérdése, mivel – az összehasonlító módszerhez hasonlóan – a vizsgálat kiinduló- és végpontja megfelelő stabilitást, tehát fixációt, kimerevítést kíván a jobb értelmezhetőség érdekében, ami viszont óhatatlanul hozzájárul a vizsgálati tárgyak mesterséges szubsztancializálásához (pl. „német historiográfia”, „angolszász társadalomtudományok”). Ugyanez elmondható természetesen a választott elemző kategóriák invarianciájáról, óhatatlanul nemzeti diszciplináris keretek közé íródottságáról is. Mindez persze a kutatói önreflexivitást gyengíti: hiába vizsgáljuk ugyanis a nemzeti kultúrák közötti csere per definitionem interkulturális jelenségét, ha reflektálatlan, a prioriként felfogott elemzési kategóriaként mi magunk termeljük újra az időben egyébként ugyancsak folyamatosan változva, módosulva egymásra ható és egymástól kölcsönvevő kulturális entitásokat. Végül pedig, a bevezető, elterjedés és befogadás hármasságának vizsgálata önmagában még csupán lineáris és egyirányú eljárási folyamattal számol, figyelmen kívül hagyva a többirányú, reciprok, kereszteződő, interaktív, illetve visszaforduló kulturális átvételek sokkal összetettebb problémáit.

Nos, mindezen metodológiai korlátok kiküszöbölése céljából állt össze gondos kimunkálással az *histoire croisée* dinamikus módszertani eszköztára. Az eljárás – mint elnevezése is mutatja – kettős fundamentumon nyugszik: a *történetiségen* és a *kereszteződés* princípiumán. A historicizálás elsősorban a tárgy, a vizsgálati léptékek, kategóriák és magának a kutatónak a társadalomtörténeti,

idő- és térbeli kontextusba helyezését jelenti. A keresztteződés pedig a metszet értelemben vett találkozási felületek metaforáján keresztül úgyszintén a kutatási tárgy, módszer, apparátus és kutató közötti sokdimenziós kapcsolatháló egymásba ágyazottságára reflektál. A keresztteződés metaforája által felidézett kép segít szakítani az egydimenziós, leegyszerűsítő, homogenizáló perspektívákkal, továbbá hozzájárul a külső vonatkoztatási pont megtalálásához (amely adott esetben maga a találkozási pont is lehet). Általa a kimerevített objektumokkal szemben a kutatási tárgy, módszer, apparátus és kutató között feszülő és állandó alakulásban lévő viszonyháló, interakciók és cirkulációk kerülhetnek immár az elemzés homlokterébe. Dinamikus modell lévén, nyomonkövethetővé teszi a keresztteződés eredményét, csakúgy, mint az időben eltolódó visszahatások, egymásba fonódások vagy – éppen ellenkezőleg – a keresztteződésnek való ellenállások problémáját. Ráadásul a keresztteződés hatására a két kiindulási objektum teljesen egymásba is olvadhat, vadonatúj entitássá alakulva (francia terminussal: *métissage*-t alkotva, „meszticé” válhat), avagy a keresztteződés hatására módosulva transzformálódhat korábbi önmagához képest valami mássá, ami megkülönböztethető a vele keresztteződő entitástól.

Michael Werner és Bénédicte Zimmermann fentebb hivatkozott tanulmánya, lényegét tekintve, négy fő alípusát különbözteti meg a kereszttező történetírásnak. A keresztteződés egyfelől lehet a vizsgált tárgy empirikusan immanens jellemzője. A hangsúly ezen belül helyeződhet természetesen a keresztteződő elemek történetére csakúgy, mint magának a keresztteződésnek a történetére. Mindkét esetben végeredményben a keresztteződés bekövetkezte eredményezi a kutatás tárgyának konstruálódását. A következő típust a különféle nézőpontok keresztteződése hozza létre. Ezúttal maga a kutatási tárgy is a kutató saját voluntarista és strukturáló választása révén keresztteződő kutatói eljárások, terepek és léptékek játékból születik meg. Voltaképpen tehát a kutatási „*tárgy körülhatárolása (cadrage) és a kutató pozicionálása egy »kettős hermeneutika« részét képezi*”,¹² melynek során tárgy és nézőpont egymással keresztteződő interaktivitás keretében konstruálódik. Tovább haladva a heurisztikus tipológián, a harmadik típus (a kutató és a kutatási tárgy közötti kapcsolatok) legfőbb jellemzői közé tartozik, hogy a kutatás legtágabb értelemben vett „körülmenyei” jelentős mértékben befolyásolják a kutatás tárgyát, ami viszont maga is komoly visszahatással bír a kutatás paramétereire. (Gondoljunk csak az olyan nyelven, koncepciókkal vagy kategóriákkal dolgozó kutató példájára, aki egy másfajta szocializáción keresztül sajátította el tudományát, mint amelyeknek a használatát aktuális kutatásának tárgya eredendően feltételezi). Végül pedig, a negyedik típus során,

12 WERNER – ZIMMERMANN, 2003. 20.

amikor a léptékek kereszteződése eredményez újszerű kutatási tárgyat (mint az olasz *microstoria*, a francia „multiszkopikus”, a léptékek játékára építő megközelítések vagy a német *Alltagsgeschichte* esetében) a lépték megválasztása legalább annyira a kutatón áll, mint amennyire a kutatási tárgy belső logikájából következik. A kutatási tárgyak ugyanis általában egyszerre több léptékből is vizsgálhatók, és a vizsgálatuk korántsem egyszerűsíthető – durva leegyszerűsítés nélkül – egyetlen nézőpontra. Sokkal célravezetőbb tehát a vizsgálati léptékek kibogozhatatlan egymásba fonódását elfogadva leszámolni a mikro- *versus* makrotörténeti megközelítésszerű leegyszerűsítések merev dichotómiájával.

Megkockáztatható tehát, hogy a keresztező történetírás egyik legkomolyabb erénye és legnagyobb vonzereje a módszernek közvetlenül a történeti praxisra koncentrálo jellege. Bevett és merevvé kanonizálódott kategóriák és eljárások mechanikus alkalmazása helyett ugyanis a kutatási tárgy és a múltbeli cselekvők kutathatóságának belső logikájából kiindulva kívánja a tárgy, eljárás és kutató közötti sokszálú interakciós játék biztosította térből kibontani a mindenkor adekvát megközelítést. Struktúra és cselekvés, hosszú és rövid időtartam válnak általa egyszerre – mint egymással folyamatos kölcsönhatásban lévő megközelítések – vizsgálhatóvá, miközben a történelmi változás és állandóság problémáinak az értelmezésére is megtermékenyítően hat. Nem kevésbé jelentős azonban a keresztező történetírás által különösen hangsúlyozott reflexív érzékenység hozadéka sem (gondoljunk csak a kosellecki aszimmetrikus ellenfogalmak¹³ vagy az Edward Said által kidolgozott orientalizmus-problematika¹⁴ többszörös kereszteződéseken keresztül kibontakozó koncepciójára). Ugyanez vonatkozik a kategóriákkal kapcsolatos episztemológiai óvatosság kérdésére is. A különféle kategóriák ugyanis ugyanúgy felvetik a tudás és cselekvés között szövődő kapcsolatok problémáját, mint saját – merevségükből és ahistorikus voltukból következő – labilitásuk kérdését is.

Szó esett már a módszer hangsúlyos történetiség-centrikusságáról, ami azonban véletlenül sem összetévesztendő a történeti relativizmus messzire sodró spirálja által keltett módszertani veszélyekkel. Az *histoire croisée* alapvető célja ugyanis az, hogy az elemek, eljárások és nézőpontok dekonstruálása útján azok a vizsgált probléma autentikusabb megértése érdekében újból összerendezhetővé váljanak, mégpedig a kutatási objektum belső logikájából jobban következő módon (*réagrégation*). A módszer ugyancsak elhatárolódik a terméketlen historizálástól, amennyiben a vizsgálati tárgy speciális tér-idő kontextusba helyezése éppen annak jobb történeti elhatárolását segíti, és

13 KOSELLECK, 1997.

14 SAID, 2000.

megóvja attól, hogy az propagandacélok érdekében válják felhasználhatóvá. Ráadásul a szinkronia és diakronia is folyamatos „egymáshoz igazítást” nyerhet általa, azaz a különböző történeti időbeliségek és „történetiségi rendek” is termékenyen egymásba hatolhatnak, és fény derülhet azok egymáshoz képest konstruált voltára is. Mindezek révén egyúttal a nemzeti historiográfiák intézményesült bezárkózása is sikeresen feltörhetőnek látszik. Az „összekapcsolt” illetve „közösen osztott” történetírás (*connected*, illetve *shared history*) eredményeit ugyanis az *histoire croisée* kínálta nézőpont ráadásként még a történetírói ön-reflexivitás és annak történeti beágyazottságának hangsúlyozásával helyezheti szélesebb összefüggésekbe.

Éppen ezen tulajdonságai miatt – és ezzel a gondolattal zárnám írásom, egyben vissza is utalva a Revel által problematizált blochi európai összehasonlító társadalomtörténet kérdéséhez – az *histoire croisée*-féle metodológiai, episztemológiai és gyakorlati érzékenység felkínálta társadalomtörténeti eszköztár jelenthet garanciát arra nézvést, hogy egy leegyszerűsítő állam-, illetve politikai kapcsolattörténet helyett immár egy, a kutatási tárgyak széles skáláját vizsgáló, ténylegesen európai horizontú tranzakció- és reinterpretáció-történet megírásával lehessen számolni a közeljövőben.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BLOCH

- 1983 BLOCH, Marc: Pour une histoire comparée des sociétés européennes. In: BLOCH, Marc: *Mélanges historiques*. Tome 1. Édition de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1983 (1963), 16–40.
- 1996 BLOCH, Marc: Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. Ford.: Pataki Pál. In: BLOCH, Marc: *A történész mestersége: Történelemtudományi írások*. Budapest, Osiris, 1996. 169–200.

KOSELLECK

- 1997 KOSELLECK, Reinhardt: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford.: Szabó Márton. Budapest, Józsoveg, 1997.

SAID

- 2000 SAID, Edward W.: *Orientalizmus*. Ford.: Péri Benedek. Budapest, Európa, 2000.

WERNER – ZIMMERMANN

- 2003 WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte: Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité. In : *Annales HSS* 58. (2003) no. 1. 7–36.
- 2004 *De la comparaison à l'histoire croisée*. Red.: WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte. Paris, Seuil, 2004.

Perényi Roland

A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig”

A bűnözés társadalomtörténete

„In der ganzen Geschichte des Menschen ist kein Kapitel
unterrichtender für Herz und Geist als die Annalen seiner
Verirrungen.”

Friedrich Schiller: Der Verbrecher aus verlorener Ehre –
Eine wahre Geschichte

Bevezetés

AMINT AZT A SCHILLERTŐL vett idézet is mutatja, a társadalom által megalkotott szabályok áthágása a lehető legkülönbözőbb formában – például a törvényhozás, büntetés-végrehajtás szintjén, egy detektívregényben vagy -filmben – minden korszakban hosszabb-rövidebb időre a figyelem középpontjába kerül. A történelemben szinte ciklikusan térnek vissza azok az időszakok, amikor a bűnözés problémája kiemelt szerepet kap, amikor olyan írók is intenzíven foglalkoznak a témával, mint a német irodalom 18. századi klasszikusa. Schiller ilyen tárgyú művei közül talán a leghíresebb a *Haramiák* című dráma, illetve a nevezetes bűnügyi történeteket elbeszélő *pitaval* műfaj névadójának, F. Gayot de Pitaval munkájának 1792-es német kiadásához írt bevezetője.

A bűnözés és a különböző deviáns viselkedési módok ugyan mindig is léteztek, ám ettől függetlenül természetesen nem valamiféle antropológiai állandóról van szó, hanem társadalmilag teremtett jelenségről, amely ily módon saját históriával rendelkezik. Történetiségük tudományos feldolgozása nem pusztán magát a „normálistól” eltérő cselekvést, hanem annak társadalmi beágyazottságát és megítélését is magyarázhatja. A bűnözés mibenléte, a bűn fogalma teológusok, filozófusok, szociológusok és elsősorban az erre szakosodott tudomány, a kriminológia művelőinek kutatási területe. A történettudomány, ezen belül a társadalomtörténet azonban csak nemrég fedezte fel a bűnözés történetét, az eretnekség vagy a boszorkányság históriájának vizsgálatá

a társadalomtörténet „kulturális fordulata” nyomán megjelent irányzatainak, a történeti antropológiának és a mikrotörténelemnek köszönhetően azonban már régen nem számít újdonságnak.¹

A kérdés az, hogy vajon meddig jutott a történettudomány a bűnözés témájával? A választ az angol és német nyelvű szakirodalom vázlatos bemutatásán keresztül keressük,² majd kitérünk a téma kutatásának magyarországi lehetőségeire is. Mivel a bűnözés angol és német nyelvű szakirodalma mára szinte áttekinthetetlenül duzzadt,³ ezért csak néhány kutatási irányt mutatunk be. Ezzel szemben a bűnözés társadalomtörténetének magyarországi kutatása még rövid, így viszonylag könnyen áttekinthető, ezért inkább a kezdetek, valamint a rokon tudományok eredményeinek felkutatása okoz gondot.

A bűnözés a nyugati történetírásban

A bűnözés történeti megközelítése nem a modern társadalomtörténet invenciója. Már a 19. századi hivatalnokokat is érdekelte a törvényekkel szembeszegülő társadalmi csoportok eredete. E tudományos érdeklődésű hivatalnokok egyike, a lübecki ügyész, Friedrich Christian Benedict Avé-Lallemant (1809–1892), 1858-ban jelentette meg *Das deutsche Gaunerthum* című háromkötetes kriminológiai alapmunkáját,⁴ amelyben elsőként foglalkozik a bűnözés múltjával. A 19. századi kriminológusok által kézikönyvként használt munka mellett, hogy tárgyalja saját kora gonosztevőinek társadalmi hovatartozását, sajátos nyelvhasználatát, felismerésük szakmai fogásait és a rendőrség feladatait, minden része tartalmaz egy-egy történeti fejtegetést is, legyen szó a németországi bűnözők történetéről („*das historische Gaunerthum*”), a „tolvajnyelv” kialakulásának középkori eredetéről vagy éppen a középkortól a kötet megszületéséig megjelent, bűnözéssel foglalkozó irodalmi és jogi munkák műfaj szerinti besorolásáról.

Ezt követően a politika- és eseménytörténet-centrikus történetírás nem foglalkozott a bűnözéssel. Ezen csak a társadalomtörténet 20. század közepén

1 Az irányzat áttekintéséhez lásd többek között SZIJÁRTÓ, 2000.

2 Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a bűnözéstörténet (és általában a társadalomtörténet) nyelvi, nemzeti határok mentén történő felosztása folyamatosan veszít jelentőségéből, mivel például a német szerzők jelentős része angolul is publikál, a másik oldalon pedig több angol történész foglalkozik kontinentális témákkal.

3 Andreas Blauertnek a német nyelvű bűnözés történetét bemutató tanulmányához fűzött válogatott bibliográfiája például 403 (!) tételt – nota bene egy-két kivétellel német nyelvű, közép- és kora újkorral foglalkozó munkákat – sorol fel. BLAUERT, 2000.

4 AVÉ-LALLEMANT, 1858.

kezdődő felfutása változtatott. Az angol társadalomtörténet egyik „nagy öregje”, Eric Hobsbawm két könyvet is szentelt a bűnözés témájának: 1959-ben jelent meg az 1974 óta magyarul is olvasható *Primitív lázadók*, majd tíz évvel később a *Bandits*. E két munkában fogalmazta meg Hobsbawm a „társadalmi bandita” modelljét. A *Primitív lázadókban* 19. és 20. századi példákon keresztül vázolja fel azt az életutat, amely az agrártársadalomból jövő, a modern társadalom kihívásaival szemben kiszolgáltatott banditákat jellemzi: a „társadalmi bandita” (*social bandit*) paraszti vidékről származik, általában egy jelentéktelen ügy miatt kerül összetűzésbe a hatósággal, ezért bujdosásra kényszerül, majd csatlakozik egy már működő bandához, vagy maga alapít egyet.⁵ A „társadalmi bandita” fontos jellemzője, hogy nem szokványos bűnöző, inkább egyfajta Robin Hood-típus, aki elvesz a gazdagoktól, és ad a szegényeknek, tehát bizonyos értelemben szociális és politikai „programja” van. A „társadalmi bandita”-elmélet több társadalomtörténeti munkát is megihletett annak ellenére, hogy azt több ponton is támadták. A kritikusok (köztük is elsőként Anton Blok)⁶ mindeneke-lőtt azt kifogásolták, hogy Hobsbawm elméletét szépirodalmi forrásokra és a populáris kultúra néphagyomány által megihletett termékeire alapozta, így egy eleve idealizált, a társadalmi valóságtól távol álló banditaképpel dolgozott.⁷

Mint azt Hobsbawm tevékenysége is jelzi, a bűnözés történeti feldolgozásá-nak igénye az angolszász történetírásban már igen korán, az 1960-as évek vé-gén, az 1970-es évek elején jelentkezett. A kezdeteket azonban még kevésbé jellemezte a társadalomtörténeti megközelítés. Eleinte inkább a jogtörténet, valamint a igazságszolgáltatás és a börtönügy működésének története állt a középpontban.

Erre példa Michael R. Weisser *Crime and Punishment in Early Modern Europe* című munkája, amely a Geoffrey Parker szerkesztette *Pre-Industrial Europe 1350–1850* sorozatban jelent meg. Könyvét érdemes részletesebben taglalni, mivel jól illusztrálja a bűnözés társadalomtörténetének mindazon csomópont-jait, amelyek a korai időszakban, a „kulturális fordulatot” megelőzően jelle-mezték a kutatásokat.

Weisser fő célja az, hogy a bűnözés tanulmányozásán keresztül rámutasson a törvénybe nem ütköző, „normális” társadalmi cselekvés sokszínűségére.⁸ Az átfogó téma, valamint a talán túlságosan is tág idő- és térbeli határok miatt Weisser viszonylag kevés konkrét példát hoz (azokat is általában szakterületéről,

5 HOBSBAWM, 1974. 21–22.

6 Blok legújabb *Honour and Violence* című munkájában foglalta össze az elmélettel kap-csolatos megjegyzéseit. BLOK, 2001. 14–28.

7 A kritikák összefoglalását lásd SLATTA, 2004.

8 WEISSER, 1979. 1.

Spanyolországból és Franciaországból), és ahelyett, hogy mélyfúrásokat végezne, inkább a bűnözés általános kora újkori tendenciáira utal. A könyvben a bűnözés mechanizmusának mindkét oldala, azaz maga a törvénytelen cselekvés, valamint az ezt szankcionáló intézményrendszer is megjelenik. E kettős perspektívát jól tükrözi a könyv szerkezete is: egy fejezet az adott korszak bűnözésének sajátosságait taglalja, az azt követő pedig a büntetés fajtáival és ezek végrehajtásával foglalkozik. Ennek ellenére a szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a bűneset, általában a bűn társadalmi definíciója – amit jogszabályba foglalnak – és a megtörtént bűncselekménynek az elkövető által való értelmezése sokban eltér. Ezért önmagában kevésnek tartja a különböző statisztikák és büntető törvénykönyvek vizsgálatát, mivel azok csak egyoldalúan, „felülről” szemlélik a bűnözés jelenségét.⁹ Megjelenik tehát a bűnözés „alulról” történő bemutatásának igénye is, erre azonban a vizsgálat léptéke nem ad módot.

A szerző külön elemzi a városi és a vidéki bűnözés különböző típusait, rámutatva arra, hogy vidéken elsősorban az egyazon társadalmi rétegen belül elkövetett bűnesetek (*intra-class criminality*) – azaz amikor áldozat és tettes azonos társadalmi csoport tagja – jellemzőek, míg a városokban az osztálykorlátokat áthágó törvénytelen cselekmények is megjelennek (*inter-class criminality*). A szociális háttér mellett megkülönbözteti a „professzionális” és az „alkalmi” bűnözőt (*professional*, illetve *casual criminal*): míg a „profi” a „bűnözésből él”, addig az „alkalmi” bűnözőt általában a szegénység kényszeríti törvénytelen cselekedetekre, és ezért nem is tekinti magát törvényen kívülinek.¹⁰

A szerző vizsgálja továbbá azt is, hogy milyen hatása volt a népességnövekedésnek, a városiasodásnak és a társadalmi mobilitás növekedésének a bűnözésre (és ezzel párhuzamosan a büntetőrendszerekre). Ugyan a bűnesetek tipizálásában nem mélyed el túlságosan, csak a személy és a vagyon elleni bűncselekményeket kísérli meg külön is vizsgálni.

Weisser nem csak a bűncselekmények és bűnözők, hanem a büntetés története kapcsán is fontos megjegyzéseket tesz. Bemutatja, hogy a középkorban még nem volt általános a testi fenyítés, és a halálbüntetést csak különösen súlyos esetekben alkalmazták; a hosszú időre való elzárás, a börtön széles körű alkalmazása pedig még ismeretlen volt.¹¹ Míg a középkorban a bűncselekmény privát ügy, az érintett közösség feladata volt a bűnössel szembeni fellépés, addig a modern állam megjelenésével az intézményesült hatalom már a bűn elkövetőjének tartós elzárására törekedett.

9 WEISSER, 1979. 4.

10 WEISSER, 1979. 7–8.

11 Vö. FOUCAULT, 1990.

A szerző a büntetéseknek öt jelentősebb fajtáját különíti el, melyek szerinte egyszerre vannak jelen a tárgyalt korszakban, de eltérő mértékben. Ezek a típusok a kivégzés, a fizikai bántalmazás (kínzás), a pénzbüntetés, a száműzés és a börtönbüntetés. Ahogy egyre inkább haladunk a modern állam kialakulása felé, úgy fokozatosan a börtön veszi át a helyét a többi büntetésfajának. Így a 19. századra megjelenik az a börtönrendszer, amelynek mintáját a philadelphiai Walnut Street Prison szolgáltatta, ahol a rabok saját cellájukban ettek, aludtak és dolgoztak, és amely egész Európát és Észak-Amerikát meghódította, sőt mind a mai napig meghatározó maradt.

A bűnözés újkori társadalomtörténetének egyik legfontosabb angol nyelvű feldolgozása Victor Gatrell *Crime, Authority and the Policeman-State* című írása a *Cambridge Social History* harmadik kötetében, amely a 18. század végétől egészen a 20. század közepéig követi a bűnözés és az azt megregulázó intézményrendszer angliai történetét. Akárcsak Weisser munkájában, itt is megjelenik a bűnüldözés rendszere, az igazságszolgáltatás és a bűnözés közti viszony problémája.

A bűnözés századokon át megszokott jelenség volt Angliában, minden társadalmi csoportot érintett, s szinte a „brit örökség” részévé vált. A 18. század végétől azonban alapvető változások mentek végbe a bűnözés megítélésében: az állampolgároknak egyre nőtt a szegények tömegeinek törvénytelen életmódja miatt érzett félelem. Az emberek úgy érezték, hogy egyre növekszik a bűnözés, ami nem csak egyéni biztonságérzetüket rendítette meg, hanem zavarta az épülőben lévő politikai nemzet zavartalan fejlődését is. Ezért ellenlépéseket foganatosítottak: megszületett a „rendőrállam” (*policeman-state*).¹² Ennek tehát az volt a feltétele, hogy a bűn definíciója is egyfajta változáson menjen keresztül.

De vajon megfigyelhetőek-e ilyen vízvonalak a bűn megítélésében? – teszi fel a kérdést a szerző. A kérdés megválaszolásához a bűnüldözés 18. századi rendszerét veszi például; ebben a században a bíróságok még helyi szinten, önállóan működtek, s többé-kevésbé „amatőrök” végezték a munkát, azonban már ekkor megjelent az igazságszolgáltatásban a bürokratizálódás, a professzionalizáció, azaz olyan társadalmi jelenségek, amelyek általában a modern államra jellemzőek. Ebből Gatrell arra a következtetésre jut, hogy a 18. századi rendszer igazából csak a jelenlegi, modernnek tekintett rendszerből visszatekintve tűnik elavultnak és koordinálatlannak, valójában tökéletesen megfelelt

12 GATRELL, 1990. 243–244. Az angolszász bűnözéstörténet egyik kulcsfogalma a *policing*, ami a modernizálódó rendőrség és az általa megregulázott társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyára utal. A *policing* témakörének egyik legjelentősebb kutatója Clive Emsley, aki az angol rendőrség társadalomtörténete mellett az európai csendőrségek történetével is foglalkozott munkáiban.

saját kora igényeinek. Ebből következik, hogy a bűn fogalmának társadalmi definíciójában bekövetkező változás sem egyik pillanatról a másikra történt, hanem egy hosszú, már a 18. században elkezdődött folyamat eredménye volt.¹³ Ez a fejlődés Angliában nagyjából az 1780-as években csúcsosodik ki, amikor maga a *crime* szó felbukkan a nyelvben, jelezve az emberek megváltozott hozzáállását. Így a 19. század elejétől kezdve beszélhetünk a „bűnözés modern kori történetéről”.

A modern állam által létrehozott rendőrségi rendszer a szerző szerint főleg a társadalmi elitek modernizáció miatt érzett aggodalmát fejezi ki, ezért nem véletlen, hogy a rendőri intézkedések elsősorban a társadalmi ranglétra alján található csoportokat sújtják. A polgári társadalom számára a bűnözés nem pusztán az okozott anyagi kár miatt jelent gondot, hanem amiatt is, hogy a bűnözés tematikája összefonódott a társadalomszerkezet rohamos átalakulása, a robbanásszerű népességnövekedés, az emberek morális „romlottsága”, a családi és közösségi kötelékek lazulása, és egyáltalán a régi rend felbomlása miatt érzett félelmekkel. Ezen aggodalmakat fejezte ki a bűnözés állandó növekedésének vélelme, amit nem csak a korabeli sajtó, hanem a statisztikák egyre rémisztőbb adatai is alátámasztottak.¹⁴

A bűnügyi statisztikák használatával kapcsolatban fontos módszertani megjegyzést tesz a szerző: a statisztikákban tapasztalható növekedés nem feltétlenül jelent valós növekedést, sokkal inkább a felderített bűnesetek számának emelkedését mutatja – azaz a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás hatékonyabb működését. A bűnözés démoninak gondolt mértéke a közbeszéd egyik régi közhelye, és ezt nem csak a hatalom gerjesztette, hanem a 19. századi állampolgárok javarészt maguk is úgy érezték, hogy egyre inkább ki vannak téve a különböző bűncselekmények veszélyeinek.

Gatrell külön vizsgálja a rendőri tevékenység és a rendőrség szervezetének alakulását a 19–20. század során. Szerinte a „rendőrállam” kialakulása egyre növelte a társadalmi egyenlőtlenséget, hiszen a rendőrök elsősorban a nyilvános tereket ellenőrizték, ahol a szegényebb rétegek életük nagyobbik részét töltötték – ellentétben az elitek egyre inkább elkülönülő magántereivel.¹⁵ Végző soron maga a szegénység vált a rendőrségi figyelem elsődleges célpontjává: sokakat pusztán kínzetük miatt tartóztattak le. Kialakult az úgynevezett *criminal class*, azaz bűnöző osztály, mely alatt legnagyobbbészrt a városi szegény munkásságot, a koldusokat és a csavargókat értették.

13 GATRELL, 1990. 246–247.

14 GATRELL, 1990. 250.

15 GATRELL, 1990. 277–278.

Gatrell kiterjeszti vizsgálatát két másik, egymással szorosan összefüggő bűnözéstörténeti elméletre is. Eszerint a bűnözés a modern társadalomban nem egyszerűen növekszik, hanem egyre brutálisabbá válik, s ezzel együtt professzionalizálódik is, azaz megjelenik a kegyetlen, profi bűnöző. Mindkét elméletet cáfolva a szerző azt állítja, hogy a professzionális bűnöző – ismét Hobsbawmot idézve – a bürokratikus állam által „kitalált hagyomány”.

A bűnözés történetét átfogóan tárgyaló munkák mellett sok olyan esettanulmány és monográfia jelent meg, amelyek a témának csak egy-egy aspektusát járja körbe. A történeti antropológia és az „új kultúrtörténet”¹⁶ megjelenése óta a kutatások jóval szélesebb spektrumon zajlanak: előtérbe került a női bűnözés és a női szerepek összefüggése, a bűnözés mint jól körülhatárolható szubkultúra vagy éppen a bűnözők azonosításának és felismerésének módszerei.¹⁷

A „kulturális fordulat” utáni bűnözéstörténet egyik iskolapéldája Amy Srebnick *The mysterious Death of Mary Rogers* című munkája. A könyv alapjául egy 1841-ben történt rejtélyes, a nyilvánosságot sokáig foglalkoztató – Edgar Allan Poe az eset nyomán írta meg egyik első detektívtörténetet – New York-i haláleset szolgál. Srebnick a haláleset tömegsajtóban és ponyvairodalomban való megjelenésén túl a nagyvárosi női szerepeket és az abortusz problémájáról szóló korabeli vitákat – Mary Rogers valószínűleg egy terhesség-megszakítási beavatkozás során halt meg – is elemzi.¹⁸

Bizonyos tekintetben Michel Foucault diskurzuselemzésének társadalomtörténeti adaptációjának is tekinthető a bűnözéstörténet újabban „felfedezett” témája, a kriminológiai és a bűnözésről szóló egyéb tudományos diskurzusok elemzése. Martin Wiener a viktoriánus Anglia kriminálpolitikáját és a bűnözőről alkotott társadalmi kép alakulását követi nyomon. Richard F. Wetzell a német kriminológia létrejöttét vizsgálja a Német Birodalom megalakulásától a náci rezsim bukásáig. David G. Horn pedig Lombroso kriminálantropológiájának sajátosságait elemzi.¹⁹

Egy-egy kutatási téma tudományos elismertségét gyakran pontosan jelzi a saját folyóiratok, egyesületek vagy kutatóintézetek működése. Ezt a mérőeszközt alkalmazva megállapítható, hogy angol nyelvterületen a bűnözéstörténet a befutott történeti részdiszciplínák közé tartozik. Már 1978-ban megalakult az angol és francia munkanyelvet használó *International Association for the History of Crime and Criminal Justice*, amely a bűnözés interdiszciplináris (és internaci-

16 Az új kultúrtörténet definíciójához lásd MAJTÉNYI, 2005.

17 Ilyen például a tetoválások szerepének és értelmezési módjainak vizsgálata. CAPLAN, 1997.

18 SREBNICK, 1997.

19 WIENER, 1990.; WETZELL, 2000.; HORN, 2003.

onális) kutatását igyekszik összefogni évenként szervezett konferenciáival.²⁰ Az IAHCJ kiadásában 1997 óta évente kétszer jelenik meg az egyetlen, kifejezetten a bűnözés történetével foglalkozó szakfolyóirat, a kétnyelvű *Crime, History & Society – Crime, Histoire & Sociétés*. A téma elfogadottságát jelzi továbbá, hogy olyan neves társadalomtörténeti folyóiratokban is jelennek meg a bűnözés történetével foglalkozó írások, mint a *Journal of Social History*. Emellett számos angol és amerikai egyetem kínál a bűnözés történetével foglalkozó szemináriumokat, és egyre több internetes oldal és online adatbázis érhető el.²¹

Németországban az angolszász társadalomtörténethez képest kissé megkésve, az 1990-es évek elejétől vált egyre népszerűbbé a bűnözés kutatása. A bűnözés azért már korábban felkeltette a német történészek érdeklődését: két jogtörténész, Gustav Radbruch és Heinrich Gwinner 1951-ben adta közre *Geschichte des Verbrechens* című munkáját.²² A könyv – ahogy azt alcíme (*Versuch einer historischen Kriminologie*) is jelzi – a szociálpatológiai jelenséggént felfogott bűnözés időbeli alakulását igyekszik bemutatni. A szerzők az előszóban hangsúlyozzák, hogy a bűnözés a társadalmi krízis egyik jele (mára ezt a nézetet mind a kriminológiában, mind pedig a társadalomtörténetben felváltotta az az elmélet, mely szerint a bűnözés teljesen „normális” jelenség, amely szerves része a társadalom működésének), ezért azt nem elsősorban a büntető törvénykönyvek alapján vizsgálják, hanem a hétköznapi életben megjelenő formáiban. A könyv azokat a bűneseteket tárgyalja Tacitus idejétől kezdve egészen Goethe koráig, amelyeket az adott kor emberei jellemzőnek tartottak. A könyvben olyan bűntípusok fémjelzik a korszakokat, mint a rablás, a borszorkányság, a gyerekgyilkosság, az öngyilkosság vagy éppen a titkos társaságok működése. Tekintve, hogy a vizsgált mintegy 1800 évben még nem volt kiforrott bűnügyi statisztika, a szerzők többnyire irodalmi forrásokat és elbeszélő történeti munkákat (Goethe, Schiller, Tacitus vagy Machiavelli,) használnak, az eredetileg kitűzött cél – a *történeti kriminológiai* kutatások irányának kijelölése – helyett a *Geschichte des Verbrechens* inkább a 18–19. századi *pitavalok* hangulatát megidéző jogtörténeti munka lett. A bűnözés történetének kutatása később a történeti kriminológia – azaz a kriminológiai elméletek és kutatási módszerek történeti forrásokon való alkalmazása – kifejlődése helyett egészen más irányt vett; német nyelvterületen manapság inkább a bűnözéstörténet (*Kriminalitätsgeschichte*) fogalmát használják.

20 Az IAHCJ 2004-es kollokviumát Budapesten, az ELTE-n tartotta.

21 Ehhez néhány példát lásd a www.tarsadalomtortenet.lap.hu (2006. november) oldalon.

22 GWINNER – RADBRUCH, 1951.

Az 1960-as, '70-es évek német történettudomány meghatározó irányzata a történeti társadalomtudomány (*historische Sozialwissenschaft*) határozta meg.²³ A társadalmi (át)rétengződést főleg statisztikákon keresztül, a modernizációs elméletekből kiindulva vizsgáló német társadalomtörténészek a bűnözésben is felfedezték elméleteik tesztelésének lehetőségét, így nekik köszönhetően indult be a németországi bűnözés történetének feldolgozása. A kutatások kezdeményezője és egyben programadó teoretikusa Dirk Blasius volt, aki elsősorban a polgárosodás és a bűnözés mértékének, formáinak összefüggéseit kutatja.²⁴ Blasius elméleti tanulmányaiban elsősorban a kriminológia és a modern történettudomány közötti hídverést szorgalmazza. A Radbruch – Gwinner szerzőpáros munkájával szemben a „történeti kriminológia” itt már nem a nagy port kavart bűnesetek anekdotaszerű felsorolását jelenti, hanem a társadalomtudományos módszerek alkalmazását a bűnözés történeti vizsgálatában. Módszertanilag a hosszú távú folyamatok főleg statisztikai, a jelenre vonatkozó következtetéseket is levonó elemzése, tematikailag a hatalmi és uralmi viszonyok, valamint a bűnözés összefüggéseinek vizsgálata jellemzi.²⁵ A Vormärz Poroszországot vizsgáló, *Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität* című monográfiájában Blasius arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen volt a viszony állam és társadalom között a polgári társadalom kialakulása, a kapitalizálódás és iparosodás idején. A szerző rámutat arra a feszültségre, ami a kialakulóban lévő polgári-liberális normák, értékek és intézmények, illetve a Poroszországban vezető pozíciót betöltő hagyományos, iparosodás előtti (agrár) társadalomhoz kötődő elitek között alakult ki. A kriminalitás szempontjából ez azért érdekes, mert éppen ebben a korszakban születnek meg a modern ipari társadalom legégetőbb szociális problémái, ekkor válik a bűnözés a legnagyobb társadalmi kihívások egyikévé.²⁶ Ár- és bűnügyi statisztikák összevetésével Blasius a rossz termés, az emiatt növekvő agrárárak és a vagyon elleni bűncselekmények közötti összefüggéseket elemzi. Vizsgálatából kiderül, hogy a magas árakkal párhuzamosan egyre növekedett a lopások aránya, ami szerinte egyértelműen a tulajdon mint polgári érték válságát jelzi. A szerző éppen ebben az értékválságban látja az 1848-as poroszországi eseményekhez vezető folyamat gyökerét.

A történeti társadalomtudomány bűnözéssel (is) foglalkozó történészei közül meg kell még említeni Carsten Küthert, aki 1976-ban megjelent *Räuber und Gauner in Deutschland* című könyvében vallomások, peranyagok, levelezések,

23 A társadalomtörténet németországi történetéhez lásd Ö. KOVÁCS, 2003.

24 Elméleti munkái közül egy magyarul is olvasható. BLASIOUS, 1990.

25 BLASIOUS, 1988.

26 BLASIOUS, 1976.

körözések és különböző rendeletek felhasználásával elemzi a 18. század végi, 19. század eleji németországi rablóbandák társadalmi összetételét, működésük hatókörét és belső hierarchiájukat.²⁷ Konkrét példákon keresztül próbál választ adni a következő kérdésre: vajon tudatában volt-e a rabló annak, hogy szociális pozíciójából adódóan lép bűnözői „pályára”? Eközben kitér a központosított állam büntetőügyére és büntetőjogi centralizációjára is, tehát nem csak a bűnöző, hanem a reguláló állam oldaláról is vizsgálja a bűnözést, és rámutat e két tényező egymásra hatására.

Küther Eric Hobsbawm „társadalmi bandita”-elméletét kiindulópontul használva több bűnözőtípust különböztet meg. Ilyen például a „parasztbandita” (*Bauernbandit*), az „ideáltipikus társadalmi lázadó”,²⁸ egyfajta Robin Hood-figura: vidékről származó, szegény ember, aki saját jogainak megvédéséért harcol, ezért áldozatai között kizárólag „urak” találhatók. A „parasztbandita” számára nem a zsákmány a fontos, hanem az „urak” megleckéztetése. Ez a szerep sokban hasonlít ugyan Hobsbawm „társadalmi banditájára”, de Küther szerint a „parasztbandita” típusa mentes mindenféle politikai programtól. Az általában egy helyben, eredeti lakóhelyén tevékenykedő „parasztbanditától” megkülönbözteti a 18. század egyik tipikus, a modernizálódó állam számára sok fejlődést okozó csoportját, az állandóan vándorló népeiséget (*Vaganten*), akik előtt bezárult a társadalmi mobilitás minden csatornája, ezért földrajzi mobilitásuk közben gyakran bűnözésre adták a fejüket. E vándorló népeiség „kemény magjából” rablóbandák alakultak ki, amelyeknek – a „parasztbanditákkal” ellentétben – nagyrészt a zsákmány biztosította megélhetésüket.²⁹

A két német történész főbb munkáinak bemutatásából kiderül, hogy míg Blasius inkább a struktúrák kvantitatív elemzésével, azaz a történeti társadalomtudomány „klasszikus” módszereivel dolgozik, addig Küthernél már az elbeszélő források is szerepet kapnak. Mindkettejükre igaz azonban, hogy kutatásaikban a bűnözés a hatalommal szembeni tiltakozás egyik formájaként jelenik meg, ezért a hétköznapi bűnözés, bár Küther későbbi, 1983-as munkájában olykor már felbukkan,³⁰ alig kap figyelmet.³¹

27 KÜTHER, 1976.

28 KÜTHER, 1976. 145. Hobsbawm mellett egy német történész, Gerhard Oestreich Max Weber nyomán alkotott elmélete volt komolyabb hatással a bűnözés történetének németországi kutatására. Oestreich „társadalmi fegyelmzés”-elméletének (*Sozialdisziplinierung*) lényege, hogy az abszolutista állam kialakulásával párhuzamosan megjelenik a felülről jövő fegyelmzési kényszer a hétköznapi élet számos pontján (bürokrácia, hadsereg, kórházak, szegénygondozás, börtönök). OESTREICH, 1969.

29 KÜTHER, 1976. 145–146.

30 KÜTHER, 1983.

A '80-as évek elején a bűnözés németországi történeti kutatásában egy új megközelítés jelent meg: 1981-ben a bűnözéssel foglalkozó populáris és szépirodalom társadalomtörténetének feldolgozására rendezett interdiszciplináris kollokviumon jog-, irodalom- és társadalomtörténészek, valamint szociológusok vettek részt. A konferenciát követően megjelent tanulmánykötetben az egyes esettanulmányok mellett a témához kapcsolódó bibliográfiát, valamint egy olyan kérdéssort és problémafelvetést is tartalmaz, amely a későbbi kutatás számára fontos támpontot nyújt.³² A projekt folytatásaként 1991-ben jelent meg ugyancsak Jörg Schönert szerkesztésében az *Erzählte Kriminalität* című tanulmánykötet.³³

A német társadalomtörténet az angolszász és francia történettudományhoz képest megkésve, az 1990-es években hajtotta végre a maga „kulturális fordulatát”. A kultúra fogalmának újragondolása, a cselekvő egyén és a hétköznapi gyakorlat középpontba állítása Németországban elsősorban a történeti társadalomtudománnyal, a „bielefeldi iskolával” jelentett szembefordulást.³⁴ Ez nem pusztán új módszerek és témák széleskörű elterjedését hozta magával, hanem azt is, hogy a történészek – az olasz mikrotörténelemhez vagy az angolszász történeti antropológiához hasonlóan – elfordultak a modernizációs elméletekkel „terhelt” újkortól, és inkább a késő középkorra, de még inkább a kora újkorra fókuszáltak, míg a történeti társadalomtudomány mindvégig elsősorban a 18–20. századra koncentrált. A német történészek – követte Emmanuel Le Roy Ladurie, Carlo Ginzburg, Giovanni Levi vagy Natalie Zemon Davis példáját – sorra fedezték fel a tartományi és városi levéltárakban fellelhető forrásokat, amelyeket korábbi kutatásaik során nemigen vett figyelembe a szakma. Az új források és módszerek új megvilágításba helyezték az olyan csoportokat is, mint az eretnekek, a boszorkányok, és persze a bűnözők. Olyan munkák születtek meg, mint Richard van Dülmen könyve a kora újkori büntetés rítusairól.³⁵ Arra, hogy a bűnözés kulturális megközelítése mennyire új nézőpontot kínál történetének tanulmányozásához, jó példa az osztrák születésű, a luzerni egyetemen oktató középkorász, Valentin Groebner *Der Schein der Person* című műve. Ez a középkor és a kora újkor személyazonosságot megállapító és bizonyító technikáinak – címerek, pecsétek, útlevelek és természetesen a körözüvények – bemutatásán keresztül a mai identifikációs és regisztrációs

31 Vö. EIBACH, 1996.

32 SCHÖNERT, 1983.

33 SCHÖNERT, 1991.

34 A történeti antropológia németországi megjelenésének körülményeiről lásd VAN DÜLMEN, 2004.

35 VAN DÜLMEN, 1990.

eljárások gyökerét keresi.³⁶ Könyvében az azonosításban bekövetkező paradigmaváltást, az apró részletekből történő következtetés megjelenését, amit Carlo Ginzburg a 19–20. század fordulójára tesz,³⁷ jóval korábbra, a késő középkorra helyezi.

A deviancia kora újkori történetével foglalkozó német történészek már 1991-ben, Andreas Blauert és Gerd Schwerhoff kezdeményezésére létrehozták saját tudományos kutatócsoportjukat (*Arbeitskreis zur historischen Kriminalitätsforschung in der Vormoderne*), amely rendszeresen tart *workshop*okat és konferenciákat. A kutatócsoport tagjainak tanulmányaiból áll össze a 2000-ben megjelent *Kriminalitätsgeschichte* című vaskos kötet, amely a módszertani írások mellett több tucat esettanulmányt is tartalmaz.³⁸

Az angolszász és francia történeti antropológiai és mikrotörténeti megközelítések német adaptációja, az *Alltagsgeschichte* (hétköznapi történet) az eddigiekkel ellentétben kifejezetten a modernitás, a 19–20. század jelenségeit vizsgálja. Az *Alltagsgeschichte* meghatározó alakjának, Alf Lüdtkének a szerkesztésében (és szerzőségével) több olyan tanulmánykötet is megjelent, amely az angol *policing*-kutatásokhoz hasonlóan a rendőri szervek, illetve a hatalom és a társadalom viszonyát vizsgálják.³⁹ Thomas Lindenberger 1995-ben megjelent kötetében a berlini „utapolitika” elemzésén keresztül értelmezi a rendőrség és az általa fegyelmezett városi tömegek kapcsolatát.⁴⁰

A bűnözéstörténet nemzetközivé válásának és egyben a német bűnözéstörténet „felzárkózásának” egyik jele, hogy a bűnözés tudományos diskurzusának történeti vizsgálata az angolszász kutatásokkal egy időben vette kezdetét. Elsősorban Peter Becker művét kell kiemelni, a *Verderbnis und Entartung*ot, melyben a bűnözői identitás(oka)t a kriminalitásról folytatott tudományos diskurzus konstrukciójaként mutatja be, és e külső konstruálás 19. századi történetét taglalja.⁴¹ Becker munkáját több, a kriminológia és a kriminálpszichológia történetével foglalkozó könyv követte,⁴² de ide sorolhatóak Susanne Regenernek a rendőri fényképezést és a „bűnözés emlékezetét”, azaz a bűnügyi múzeumok történetét vizsgáló alkotásai is.⁴³

36 GROEBNER, 2004.

37 GINZBURG, 1998.

38 BLAUERT – SCHWERHOFF, 2000.

39 LÜDTKE – LINDENBERGER, 1992.; LÜDTKE, 1992.

40 LINDENBERGER, 1995.

41 BECKER, 2002.

42 BAUMANN, 2006.; GREVE, 2004.

43 REGENER, 1999.; REGENER, 2003.

Az eredmények szélesebb közönséggel való megosztásának igényét jelzi a karlsruhei Badisches Landesmuseum 1995-ös *Schurke oder Held? Historische Räuber und Räuberbanden* című nagyszabású kiállítása, amely a 16–19. századi rablóbandák működése mellett tárgyalta a rablónők történetét, de foglalkozott a rabló motívumának szépirodalmi és filmes megjelenésével is.⁴⁴

A bűnözés német, osztrák és svájci társadalomtörténeteinek munkáiban közös vonás, hogy vizsgálataik legtöbbször egy-egy régióra, városra vagy kisebb közösségre koncentrálnak. Makroszintű feldolgozás – szemben mondjuk az angol bűnözéstörténettel – nincs, vagy alig van. Ez részben az antropológiai és mikrotörténeti megközelítésből fakad, ugyanakkor a német történelem sajátosságából is: Németország hosszú ideig tartó széttagoltsága miatt nem állnak rendelkezésre olyan homogén források (statisztikák, rendőri szaklapok stb.), melyek segítségével megalkotható lenne bármiféle társadalomtörténeti szintézis.

A bűnözés a hazai történetírásban

A magyar bűnözéstörténeti kutatások ugyancsak inkább a mikroszintű megközelítést részesítik előnyben, bár nem (vagy nem elsősorban) a forrásadottságok vagy a történelmi sajátosságok, hanem sokkal inkább a tudományszervezési és finanszírozási lehetőségek, s még inkább a társadalomtörténet történettudományon belül elfoglalt pozíciója miatt.

A bűnözés, különösen a betyárvilág kutatása sokáig a néprajz kizárólagos „vadászterülete” volt: Dömötör Sándor az *Ethnographia* hasábjain már 1930-ban foglalkozott a témával, a somogyi betyárvilág néprajzát Gönczi Ferenc, a dél-alföldi betyárság történetét az 1850-es évekre Szabó Ferenc dolgozta fel, a '80-as évektől pedig többek között Küllős Imola kutatta a betyárfolklor történetét.⁴⁵ A betyár-téma, de általában a bűnözés ponyvairodalmi feldolgozásai kapcsán is hasznos kiindulópontul szolgálnak Békés István és Pogány Péter munkái.⁴⁶

A bűnözés történetének feldolgozatlanságára, illetve a kutatásban rejlő lehetőségekre először Hajdu Lajos hívta fel a figyelmet a *Levéltári Szemlében* megjelent tanulmányában.⁴⁷ A rabtabellák és más, hasonló bírósági kimutatások történeti forrásértékét bemutató írásban Hajdu máris azzal az igénnyel lép fel, hogy a kutatás túlmutasson a jogtörténeti feldolgozásra: „A büntetőjog-

44 SIEBENMORGEN, 1996.

45 DÖMÖTÖR, 1930.; GÖNCZI, 1944.; SZABÓ, 1964.; KÜLLÖS, 1988.

46 BÉKÉS, 1966.; POGÁNY, 1978.

47 HAJDU, 1984a.

történeti [sic!] kérdések megválaszolása azonban nemcsak a szűken vett szakma, hanem történettudományunk egésze számára is fontos, hiszen aki a nép történetét kutatja, az nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy egy-egy elkövetett bűntett obykor százak életére tartósan kiható következményekkel járt, befolyásolta az emberek mindennapi életét és gyakran tönkretette fáradozásuk gyümölcsét is.”⁴⁸ Hajdu ennek ellenére megmarad az igazságszolgáltatási rendszer jogi hátterének, valamint a büntetőrendszer működése során keletkezett források sajátosságainak elemzésénél, a tanulmányban szereplő konkrét bűnesetek inkább csak illusztrációként szolgálnak. Ez érvényes a *Levéltári Szemlőben* megjelent cikket követően megjelent monográfiájára, a *Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában* című munkára is, amely a büntető bíraskodás Mária Terézia és II. József kori történetének bemutatása mellett a korszak bűnözésének általános trendjeit is felvázolja.⁴⁹

Hajdu problémafelvető tanulmányával egy időben jelent meg Vörös Károly írása a nagyvárosi bűnözésről.⁵⁰ Ezekben a főváros létrejötté és az első világháború kitörése közötti időszak bünelkövetésének és a modern rendőrség kialakulásának általános trendjeit mutatja be.

Hajdu Lajos és Vörös Károly tanulmányai egy addig feledett kutatási témában rejlő lehetőségekre hívták fel a figyelmet. Követőkre, felvetéseik továbbgondolásra azonban várniuk kellett. A '80-as években és a '90-es évek elején ugyan múzeumi, levéltári kiadványokban megjelentek már olyan történeti tanulmányok, amelyek a bűnözés, a betyárvilág és a bűnüldözés történetének egy-egy szeletét mutatták be, ezek azonban többnyire nem bocsátkoznak mélyebb elemzésbe, megmaradnak az addig ritkán használt források leíró jellegű bemutatásánál.⁵¹ 1989-ben jelent meg Miklóssy Jánosnak a fővárosi prostitúció történetét bemutató munkája, de ide sorolható Nagy Dezső két tanulmánya is, melyekben a szerző rendhagyó módon közelíti meg a céhes ipar történetét: korábbi tanulmányában az 1850-es évek ipari munkásainak viseletét, második írásában pedig vándorútjuk során meglöpött mesterlegények táskáinak tartalmát mutatja be körözőlevelek alapján.⁵²

48 HAJDU, 1984a. 4–5.

49 HAJDU, 1985. Hajdu másik könyvében Jókai egyik regényhősének, Ráby Mátyásnak az „ügyét” dolgozza fel. HAJDU, 1984b. Részben ehhez a jogtörténeti vonalhoz köthető Kállay István városi bíraskodással foglalkozó munkája is, amelyben székesfehérvári eseteken keresztül mutatja be az egyes bűntípusoknál alkalmazott bírósági eljárásokat. KÁLLAY, 1996.

50 VÖRÖS, 1984. A tanulmány újabb változatát lásd VÖRÖS, 1997.

51 Néhány példa a teljesség igénye nélkül: KAHLER-KÁPLÁR, 1980.; KAHLER, 1985.; HÉJJAS, 1992.

52 MIKLÓSSY, 1989.; NAGY, 1983.; NAGY, 1985.

A deviáns viselkedés és a társadalom margójára szorultak rendszeres társadalomtörténeti kutatása csak a '90-es évektől, a nyugati irányzatok – mindenekelelt a történeti antropológia és a mikrotörténelem – recepciójával indult meg. E kutatásoknak mindmáig meghatározó fóruma a *Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület*. Számunkra különösen az 1989-ben *Társadalmi konfliktusok* címmel rendezett konferencia érdekes, ahol több előadás is a devianciák történetével foglalkozott.⁵³

A '90-es évektől egyre több írás jelent meg például a koldusokról, csavargókról⁵⁴ vagy éppen a törvényesség és az illegalitás határmezsgyéjén mozgó prostituáltokról.⁵⁵ A szorosabban vett bűnözéstörténeti kutatásnak Magyarországon jelenleg két vonulata figyelhető meg. Az első irányzat elsősorban a rendvédelmi szervek – rendőrség, csendőrség, határőrség, büntetés-végrehajtás – történetét dolgozza fel, így a bűnözés csak érintőlegesen, akkor is elsősorban a bűnüldöző szerv tevékenységének eredményeként (sikereként?) jelenik meg. Ez az irányzat részben megvalósította a nyugati bűnözéstörténészek által természetesnek vett interdiszciplinaritást, hiszen a rendvédelmi szervek történetével foglalkozó társaság, a *Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság* tagjai között jogászok, rendőrök és történészek egyaránt helyet kaptak. A társaság periodikájában, a *Rendvédelem-történeti füzetekben* megjelent tanulmányokat, valamint a részben a társaság tagjai által írt összefoglaló munkákat a bűnözés történetével foglalkozó történészek is haszonnal forgathatják.⁵⁶

A kutatások másik vonulatát az angolszász, francia és német történetírás új irányzataira nyitott társadalomtörténészek munkái képezik. A betyárélet eddig szokatlan megközelítését adja *Csepeli György* és *Mátay Mónika* tanulmánya, melyben a szerzők Eric Hobsbawm „társadalmi bandita”-elméletének kritikus felhasználásával azt próbálják bemutatni, hogy a 19. század eleji-közepi betyárvilágnak – amit jelen esetben Sobri Jóska, a betyár képvisel – milyen utóélete van korunk médiájában. A tanulmány Ambrus Attila, a „Whiskys” néven kétes hírnévre szert tett többszörös bankrabló esetének párhuzamait kutatja a le-tűntnek hitt betyárvilággal. A szerzők szerint az Ambrus-ügy – pontosabban az, ahogy a sajtó idealizált hőst faragott belőle – bizonyítja a betyármítosz időtállóságát.⁵⁷

53 Az előadások szövegeit lásd Á. VARGA, 1991.

54 LÉDERER – TENCZER – ULICSKA, 1998.

55 FORRAI, 1996.; FORRAI, 1998.; SZÉCSÉNYI, 1998. SZÉCSÉNYI, 1999.; LÉDERER, 1999.; RÉCSEI, 1999.; RÉCSEI, 2001.

56 CZAGA, 1995.; MEZEY, 1995.; CSAPÓ, 1999.

57 CSEPELI – MÁTAY, 2001. Ugyancsak a *Médiakutatásban* jelent meg Mátay Mónika egy bu-dapesti prostituált, Végh Verona 1885-ös meggyilkolását feldolgozó tanulmánya, valamint

A hírhedt szegedi várbörtön 19. századi történetét, az ott uralkodó körülményeket, valamint bentlakói társadalmi összetételét vizsgálja Csapó Csaba a *Korall* hasábjain, a *Budapesti Negyed* pedig 2005-ben (Csapó Csaba és Mátay Mónika szerkesztésében) *A bűnös Budapest* címmel a 19–20. századi fővárosi bűnözés történetével foglalkozó tanulmányokat közölt.⁵⁸ A bűnözés- és a város-történet szoros kapcsolatát bizonyítják M. Antalóczy Ildikó és Nagy Sándor Debrecen város és a hajdúkerület 18–19. századi bűnözés- és büntetéstörténetével foglalkozó írásai is.⁵⁹

Az angol és a német példán keresztül már láthattuk, hogy a bűnözéstörténet egyfajta „természetes” átalakuláson megy keresztül a döntően jogtörténeti indíttatású kutatásból a bűnözői szubkultúrák, a társadalom margójára szorult csoportok vagy éppen a bűnözésről szóló tudományos és nyilvános diskurzus elemzéséig. Persze hozzá kell tenni, hogy ez korántsem jelenti a „fejlődési” folyamat lezárulását és a végső, ideális állapot elérését, bár a „kulturális fordulat” ihlette munkák lassan már húsz éve meghatározóak a deviáns viselkedéssel foglalkozó történetírásban. Úgy látszik, hogy Magyarországon is hasonló folyamat zajlott le. Mindössze annyi a különbség, hogy jóval rövidebb idő alatt bonyolódott az a paradigmaváltás, amihez másutt évtizedekre és mellesleg éles szakmai viták tucatjára volt szükség. A jelen cikkben felsorolt tanulmányok egyértelműen mutatják, hogy a magyar társadalomtörténeten belül is van érdeklődés a különböző deviáns magatartásformák, illetve a marginális helyzetű társadalmi csoportok történetének feldolgozására. E téren azonban még sok tennivalója van társadalomtörténet-írásunknak.

Felhasznált irodalom és rövidítések

M. ANTALÓCZY

- 1996 M. ANTALÓCZY Ildikó: A blaszfémia és más vallásellenes bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIV.* Szerk.: RADICS Kálmán. Debrecen, 1996. 67–90.
- 2001 M. ANTALÓCZY Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.

Szabó Krisztina írása Majláth György országbíró ellen elkövetett brutális gyilkosságról. MÁTAY, 2001.; SZABÓ, 2002.

58 CSAPÓ, 2000.; CSAPÓ – MÁTAY, 2005.

59 Többek között M. ANTALÓCZY, 1996, 2001.; NAGY, 1990, 1994, 1997.

AVÉ-LALLEMANT

- 1858 AVÉ-LALLEMANT, Friedrich Christian Benedict: *Das deutsche Gaunerthum in seiner sozial-politischen, literarischen und linguistischen Ausbildung zu seinem heutigen Bestande*. Leipzig, Brockhaus, 1858.

BAUMANN

- 2006 BAUMANN, Imanuel: *Dem Verbrechen auf der Spur. Eine Geschichte der Kriminologie und Kriminalpolitik in Deutschland, 1880 bis 1980*. Göttingen, Wallstein, 2006.

BECKER

- 2002 BECKER, Peter: *Verderbnis und Entartung. Eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

BÉKÉS

- 1966 BÉKÉS István: *Magyar ponyva pitaval*. Budapest, Minerva, 1966.

BLASIUS

- 1976 BLASIUS, Dirk: *Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität. Zur Sozialgeschichte Preußens im Vormärz*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976. (*Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 22.)
- 1988 BLASIUS, Dirk: Kriminologie und Geschichtswissenschaft. Bilanz und Perspektiven interdisziplinärer Forschung. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 14. (1988) 136–149.
- 1990 BLASIUS, Dirk: A bűnözés társadalomtörténeti kutatása. Ford.: Berényi Gábor. In: *A német társadalomtörténet új útjai*. Szerk.: VÁRI András. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1990. 11–24. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek* 1.)

BLAUERT

- 2000 BLAUERT, Andreas: Kriminalitätsgeschichte im deutschen Sprachraum. Zum Profil eines „verspäteten“ Forschungszweiges. In: *Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne*. Hg.: SCHWERHOFF, Gerd. Konstanz, UVK Universitätsverlag, 2000. 21–67.

BLOK

- 2001 BLOK, Anton: *Honour and Violence*. Cambridge, Polity Press, 2001.

CAPLAN

- 1997 CAPLAN, Jane: 'Speaking Scars': the Tattoo in Popular Practice and Medico-Legal Debate in Nineteenth-Century Europe. In: *History Workshop Journal*, 44. (1997) 106–142.

CZAGA

- 1995 CZAGA Viktória et al.: *A fővárosi rendőrség története*. Budapest, 1995.

CSAPÓ

- 1999 CSAPÓ Csaba: *A Magyar Királyi Csendőrség története 1881–1914*. Pécs, Pro Pannonia, 1999.
- 2000 CSAPÓ Csaba: A szögekkel kivert „Ráday-bölcső”. Egy várbörtön anatómiája. In: *Korall*, 2. (2000) 93–109.

CSAPÓ – MÁTAY

- 2005 A bűnös Budapest. Szerk.: CSAPÓ Csaba – MÁTAY Mónika. *Budapesti Negyed*, 13. (2005).

CSEPELI – MÁTAY

- 2001 CSEPELI György – MÁTAY Mónika: A magyar betyár életei a médiában. In: *Médiakutató*, 4. (2001) 88–101.

DÖMÖTÖR

- 1930 DÖMÖTÖR Sándor: Betyárromantika. In: *Ethnographia*, 41. (1930), 5–24.; 91–103.

EIBACH

- 1996 EIBACH, Joachim: Kriminalitätsgeschichte zwischen Sozialgeschichte und historischer Kulturforschung. In: *Historische Zeitschrift*, 263. (1996) Heft 3. 681–715.

FORRAI

- 1996 FORRAI Judit: Kávéházak és kéjnök. In: *Budapesti Negyed*, 12–13. (1996) 110–120.
- 1998 FORRAI Judit: A budapesti prostitúció szabályozásának kezdetei. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 27. Szerk.: SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella. Budapest, 1998. 93–100.

FOUCAULT

- 1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford.: Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Budapest, Gondolat, 1990. (*Társadalomtudományi könyvtár*)

GATRELL

- 1990 GATRELL, Victor: *Crime, Authority and the Policeman-state*. In: *Cambridge Social History 1750–1950*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 243–310.

GINZBURG

- 1998 GINZBURG, Carlo: *Fülcimpák és körmök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei*. Ford.: Farkas Krisztina. In: *Café Babel*, 30. (1998) 49–67.

GÖNCZI

- 1944 GÖNCZI Ferenc: *A somogyi betyárvilág*. Kaposvár, Új-Somogy, 1944.

GREVE

- 2004 GREVE, Ylva: *Verbrechen und Krankheit. Die Entdeckung der Criminalpsychologie im 19. Jahrhundert*. Köln, Böhlau, 2004.

GROEBNER

- 2004 GROEBNER, Valentin: *Der Schein der Person. Steckbrief, Ausweis und Kontrolle im Europa des Mittelalters*. München, C. H. Beck, 2004.

GWINNER – RADBRUCH

- 1951 GWINNER, Heinrich – RADBRUCH, Gustav: *Geschichte des Verbrechens. Versuch einer historischen Kriminologie*. Stuttgart, Koehler, 1951.

HAJDU

- 1984a HAJDU Lajos: *A büntetőjogtörténet kutatásának kihasználatlan lehetőségeiről (A rabtabellák és büntető-perkivonatok történeti forrásértéke)*. In: *Levéltári Közlemények*, 55. (1984) 1. sz. 1–30.
- 1984b HAJDU Lajos: *Forradalmár, vagy szerencselovag? Nyomozói jelentés a „Ráby-ügyről”*. Budapest, Magvető, 1984.
- 1985 HAJDU Lajos: *Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest, Magvető, 1985.

HÉJJAS

- [1992] HÉJJAS Pál: *Az a híres Bogár Imre... A Bogár betyárbanda története.* h. n., Pest Megyei Levéltár, [1992]. (*Pest Megyei Levéltári Füzetek* 19.)

HOBBSAWM

- 1969 HOBBSAWM, Eric: *Bandits.* London, Wiefeld & Nicholson, 1969.
1974 HOBBSAWM, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században.* Ford.: Tandori Dezső. Budapest, Kossuth, 1974.

HORN

- 2003 HORN, David G.: *The Criminal Body. Lombroso and the Anatomy of Deviance.* New York – London, Routledge, 2003.

KAHLER

- 1985 KAHLER Frigyes: Adalékok az újkori pénzhamisítás történetéhez (XVII. századtól 1848-ig). In: *Borsodi levéltári évkönyv V.* h. n., 1985. 227–254.

KAHLER – KÁPLÁR

- 1980 KAHLER Frigyes – KÁPLÁR László: Pénzhamisítás a XIX. század elején a Hajdúkerületben. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV.* Szerk.: ROMÁN János. Hajdúböszörmény, 1980. 229–235.

KÁLLAY

- 1996 KÁLLAY István: *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848.* Budapest, Osiris, 1996.

Ö. KOVÁCS

- 2003 Ö. KOVÁCS József: A társadalomtörténet németországi útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris tankönyvek*) 167–186.

KÜLLŐS

- 1988 KÜLLŐS Imola: *Betyárok könyve.* Budapest, Mezőgazdasági, 1988.

KÜTHER

- 1976 KÜTHER, Carsten: *Räuber und Gauner in Deutschland. Das organisierte Bandenwesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976. (*Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 20.)

KÜTHER

- 1983 KÜTHER, Carsten: *Menschen auf der Straße. Vagierende Unterschichten in Bayern, Franken und Schwaben in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.

LÉDERER

- 1999 *Nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet.* Szerk.: LÉDERER Pál. Budapest, Új Mandátum, 1999.

LÉDERER – TENCZER – ULICSKA

- 1998 „A tetetésnek minden mesterségeiben jártasak...” *Koldusok, csavargók, veszélyezettett gyerekek a modernkori Magyarországon.* Szerk.: LÉDERER Pál – TENCZER Tamás – ULICSKA László. Budapest, Új Mandátum, 1998.

LINDENBERGER

- 1995 LINDENBERGER, Thomas: *Straßenpolitik. Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914.* Bonn, Verlag J. H. W. Dietz Nachfolger, 1995.

LÜDTKE

- 1992 „Sicherheit” und „Wohlfahrt”. *Polizei, Gesellschaft und Herrschaft im 19. und 20. Jahrhundert.* Hg.: LÜDTKE, Alf. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992.

LÜDTKE – LINDENBERGER

- 1991 *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien.* Hg.: LÜDTKE, Alf – LINDENBERGER, Thomas. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. (*Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 91.)

MAJTÉNYI

- 2005 MAJTÉNYI György: Az „új kultúrtörténet”-ről. In: *Aetas* 20. (2005) 3. sz. 162–169.

MÁTAY

- 2003 MÁTAY Mónika: Egy prostituált lemészárlása: a Város, a Nő és a Bűnöző. In: *Médiakutató* 12. (2003) 7–28.

MEZEY

- 1995 MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei.* Budapest, Osiris, 1995.

MIKLÓSSY

1989 MIKLÓSSY János: *A budapesti prostitúció története*. Budapest, Népszava, 1989.

NAGY

1983 NAGY Dezső: Munkásviselési adatok 19. századi körözőlevelekben. In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1981–1982*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1983. 207–249.

1985 NAGY Dezső: Vándorúton levő mesterlegények táskáinak tartalma a XIX. század közepén. In: *Ethnographia* 96. (1985) 2–3. sz. 369–373.

NAGY

1990 NAGY Sándor: A hajdukerületi törvényszék büntetékiszabási gyakorlata lopás miatt indított bűnügyekben 1757–1850. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VII.* Szerk.: NYAKAS Miklós. Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1990. 67–115.

1994 NAGY Sándor: A hajdukerületi törvényszék ítélkezési gyakorlata az ember élete elleni bűncselekményekben 1757–1850. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VIII.* Szerk.: NYAKAS Miklós. Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1994. 5–79.

1997 NAGY Sándor: Kínvallatás a hajdúvárosok és a hajdukerületi törvényszék előtt indított bűnügyekben. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIV.* Szerk.: RADICS Kálmán. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1996. 25–56.

OESTREICH

1969 OESTREICH, Gerhard: Strukturprobleme des europäischen Absolutismus. In: *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, (1969) 55. 329–347.

POGÁNY

1978 POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, Helikon, 1978.

RÉCSEI

1999 RÉCSEI Balázs: A kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus első felében. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 30.* Szerk.: BŐSZE Sándor. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1999. 310–342.

RÉCSEI

- 2001 RÉCSEI Balázs: A kéjelgésügy és szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus második felében. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32.* Szerk.: RÉCSEI Balázs. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 2001. 177–210.

REGENER

- 1999 REGENER, Susanne: *Fotografische Erfassung: Zur Geschichte medialer Konstruktionen des Kriminellen.* München, Wilhelm Fink, 1999.
- 2003 REGENER, Susanne: Criminological museums and the visualization of Evil. In: *Crime, History & Societies – Crime, Histoire & Sociétés*, 7. (2003) 1. 43–56.

SIEBENMORGEN

- 1996 *Schurke oder Held? Historische Räuber und Räuberbanden.* Hg.: SIEBENMORGEN, Harald. Sigmaringen, Jan Thorbecke, 1996.

SREBNICK

- 1997 SREBNICK, Amy: *The Mysterious Death of Mary Rogers. Sex and Culture in Nineteenth-Century New York.* New York, Oxford University Press, 1997.

SLATTA

- 2004 SLATTA, Richard W.: *Eric J. Hobsbawm's Social Bandit: A Critique and Revision.* http://www.ncsu.edu/project/acontracorriente/spring_04/Slatta.pdf (2006. november 18.)

SZABÓ

- 1964 SZABÓ Ferenc: *A dél-alföldi betyárvilág.* Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 1964.

SZABÓ

- 2002 SZABÓ Krisztina: A személyzet bosszúja: Mailáth országbíró meggyilkolása. In: *Médiakutató*, 7. (2002) 127–148.

SZÉCSÉNYI

- 1998 SZÉCSÉNYI Mihály: Garnizállók és kéjnőtelepek. In: *Rubicon*, (1998) 6. sz. 48–50.
- 1999 SZÉCSÉNYI Mihály: A bordélyrendszer Budapesten. In: *Rubicon*, (1999) 9–10. sz. 77–82.

SZIJÁRTÓ

- 2000 SZIJÁRTÓ István: Történeti antropológia és mikrotörténelem. In: *BUKSz*, 12. (2000) 2. sz. 151–159.

Á. VARGA

- 1991 *Társadalmi konfliktusok*. Szerk.: Á. VARGA László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1991. (*Rendi társadalom – polgári társadalom* 3.)

VAN DÜLMEN

- 1990 VAN DÜLMEN, Richard: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Ford.: Bérczes Tibor. Budapest, Századvég–Hajnal István Kör, 1990.
- 2004 VAN DÜLMEN, Richard: A németországi történeti antropológia kialakulása. Ford.: Perényi Roland. In: *Aetas*, 19. (2004) 2. sz. 140–154.

VÖRÖS

- 1984a VÖRÖS Károly: A nagyvárosi bűnözés kezdetei. I. In: *História*, (1984) 3. sz. 21–24.
- 1984b VÖRÖS Károly: A nagyvárosi bűnözés kezdetei II. In: *História*, (1984) 4. sz. 12–14.
- 1997 VÖRÖS Károly: A nagyvárosi bűnözés kezdetei. In: VÖRÖS Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, MTA TTI, 1997. 171–179. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 22.)

WEISSER

- 1979 WEISSER, Michael R.: *Crime and Punishment in Early Modern Europe*. Bristol, Humanities Press, 1979.

WETZELL

- 2000 WETZELL, Richard F.: *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880–1945*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2000.

WIENER

- 1990 WIENER, Martin: *Reconstructing the Criminal: Culture, Law and Policy in England, 1830–1914*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Beihuber Ádám

Borcseppek a kardélen

Gondolatok Záh Felicián merényletéről

AMERÉNYLETEK valahogy mindig izgalmasak, hogy azt ne mondjuk: romantikusak. Mikor Dallasban meggyilkoltak egy amerikai elnököt, az azonnal legendává vált, találgatások célpontjává, kételkedések áldozatává. Azonban az emberek többsége hisz abban, hogy *valakik* tudják az igazságot és mindez *valahol* le is van írva. Így megvan arra az esély, hogy egyszer majd megismerjük. Az már rajtunk múlik, hogy el is hisszük-e.

De ha a negyvennégy éve történtek ily homályosnak tetszenek, akkor mi a helyzet egy merénylettel, mely évszázadokkal ezelőtt történt? Vajon megtudhatjuk-e valaha is, mi történt valójában? A történészek közötti évszázados vita megengedi, hogy csendben kimondjuk: ennek mérhetetlenül csekély az esélye. De ha van bennünk elég bátorság, akkor megkísérelhetünk szabadon gondolkodni a kérdésről. Ez a cikk egy lehetőség arra, hogy másképpen következtessünk.

„Ebben az időben, amikor Hungaria a várva várt béke nyugalmának örült, és ellenségei sehonnan sem háborgatták, a béke megbontója és a gyűlölet magvetője, az ördög egy Zaah nemzetségbeli, Felicián nevű éltes és őszülő fejű nemes szívének azt sugallta, hogy egy napon karddal ölje meg urát...” (KK 206. feje.)

Az a szégyenletes esemény, melyre krónikaírónk utal, nem más, mint az 1330. évi április 17-i merénylet, melyet az említett nemes, Záh Felicián kísérelt meg a királyi család ellen, midőn azok ebédjüket fogyasztották a visegrádi vár aljában.

„...Felicián észrevétlenül belopózva odalépett a király asztala elé, és éles kardját kirántva hüvelyéből, veszett kutya módjára heves támadással könyörtelenül meg akarta ölni a királyt, a királynét és fiaikat. [...] A király jobb kezén [...] könnyű¹ sebet ejtett.

1 Korábban ez az ítéletlevélben borzasztó sebként volt leírva, de ez utóbbi lehet az igaz. MÁTYÁS, 1905. 103. Az ítéletlevél teljes terjedelmében megtalálható: ALMÁSI, 2000.

[...] a szentséges királyné jobb kezének négy ujját [...] azon nyomban levágta.² [...] Amikor az ott álló királyfiakat is meg akarta ölni, a gyerekek nevelője, Kenesichi Gyula és János nátorispán fia, Miklós közbeléptek, és bár az említett gyermekek megmenekültek, ők halálos sebet kaptak a fejükön. Ekkor egy derék ifjú, a Potok³ megyei Sándor fia János,⁴ aki a királynő al-étekfogója volt, rárohant Feliciánra, mint valami vérengző fenegyatra, és törével erősen a nyaka és a lapockája közé sújtva keresztüldöfte és a földre terítette.” (KK 206. fej.)

A *laesa maiestashoz* mért volt a büntetés is:

„Végül egyetlen serdülő fia és egy hű szolgája – akik futásnak eredtek ugyan, mégsem tudtak menekülni – ló farkára kötve végezték életüket. Kutyák falták fel az utcán holttestüket csontjaikkal együtt.” (KK 206. fej.)

„Klára nevű leányát is, ezt a gyönyörű szüzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, hogy csak fogai látszottak; kezéről is nyolc ujjat levágtak, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd több város utcáin és terein végighurcolták lóháton, és kényszerítették a félholt szerencsétlent, hogy ezeket a szavakat kiáltsa: »Így lakol, aki hűtlen a királyhoz!«

Feliciánnak a másik, Sebe nevű idősebb leányát, aki egy Kopay nevű nemesnek volt a felesége, Lewa vára előtt Becheinek mondott Imre, e vár várnagya parancsára lefejezték, és maga Kopay is rabbilincsen rötta le a halál adóját. Ráadásul fiait a kereszties lovagok egy tengeri szigetre szállították, hogy sose lássák viszont szülőföldjüket. Végül magának Feliciánnak a nemzetségéből sok nemeset felkoncoltak.” (KK 207. fej.)

Mіндеzen történésekkel számtalanul foglalkoztak az elmúlt korokban, és foglalkoznak vele még ma is. A szinte sokkoló cselekedet és a példa nélküli büntetés önmagában még nem lett volna elég ily nagyfokú érdeklődéshez; már a kortársak számára sem volt kielégítő a tett okaira adott hivatalos magyarázat. Almási Tibor szerint a forrásokkal kapcsolatban két lényeges kérdést érdemes feltenni: egyrészt volt-e valamilyen oka Felicián tettének, másrészt pedig volt-e valamilyen oka az ítélet kegyetlenségének.⁵ A kettő akár igen távol is állhat egymástól.⁶ Ezzel a megállapítással feltétlen egyet lehet érteni. Ami a megtorlást illeti, önmagában az a tény, hogy valaki kezét emel a királyra és családjára, olyan súlyos cselekedet, hogy a megszilárdult uralkodói hatalomnak

2 Ezt a részletet az Itáliában fennmaradt, 13 évvel az események után lejegyzett monda pontosabban írja le. MÁTYÁS, 1905. 106.

3 Ma Sárospatak.

4 Az 1336-os adománylevélben mindez szintén le van írva indoklásul annak, hogy a király megjutalmazza Sándor fia Jánost ezért a tettéért. MÁTYÁS, 1905. 99.

5 A kegyetlenség különösen annak fényében kirívó, hogy a korábban merényletet megkísérlők mily kevés büntetésben részesültek. A kettő között persze közvetlen összefüggés is lehetséges. PETROVICS, 2000. 428.; 434.

6 ALMÁSI, 2000. 192.

feltétlen példát kellett statuálnia.⁷ Persze létezik ezen túl még egy magyarázat, amelyre később térek ki.

A merénylet kiváltó okának keresése a történéseket a 19. század utolsó harmada óta foglalkoztatja. Voltak olyanok, akik Felicián leányának, Klárának szomorú esetével hozták összefüggésbe a tettet,⁸ mások mereven elutasították ezt az elméletet.⁹ A vitára magára azonban e helyütt nem térnék ki, megtették ezt helyettem mások.¹⁰

Van még egy kérdés azonban, melyre a források részletesen kitérnek ugyan, mégsem tették fel soha: nevezetesen, hogy mi történt azon a napon? A kérdés meglehetősen dőrének tűnhet első hallásra, hiszen a hiteles források – köztük egy valószínűsítetten szemtanú krónikás beszámolója¹¹ – látszólag meglehetősen pontosan leírják az ebédlőben történeteket. Ugyanakkor ez a leírás, összevetve jelenlegi tudásunkkal, olyan anomáliákhoz vezet, melyek jogossá teszik a pontosabb válasz igényét. Kérdés csupán az, vajon a források – és itt elsősorban az ítéletlevél és a Képes Krónika leírását használom fel, mint az eseményeket leg-hívebben tükröző dokumentumot és elbeszélést¹² – megadják-e a választ a felmerülő problémákra. Véleményem szerint igen, bár hozzá kell tenni, hogy a források szegényessége alapvető bizonytalanságot okoz a bizonyításban, mint ahogy teszi ezt az összes eddigi magyarázatnál is, és inkább a hipotézisek világába emeli. Mint a címben is utaltam rá, ez az írás nem több mint néhány megfontolásra érdemes gondolat.

1. Legelőbb ismerkedjünk meg Záh Felicián életével: ennek ismerete nélkül tette sem értelmezhető a maga egészében. Záh Felicián a 12–13. század fordulóján több ágra szakadt Záh nemzetség tagja volt, mely nemzetség birtokai Nógrád, Heves és Gömör megyében terültek el. A birtokok középpontja valószínűleg a Nógrád megyei Záhtelke lehetett, melyről a nemzetség a nevét is kapta.¹³

A Záh név első említése egy 103 évvel a merénylet előtt, 1227-ben kelt oklevélben olvasható. Eszerint a Záh nembeli Tordas fiai féktelenkedésük közepette megölték II. Endre udvari káplánját. Felicián szűkebb családjának első

7 ALMÁSI, 2000. 192.

8 Lásd MARCZALI, 1899. – De e mellett teszi le voksát ENGEL, 2001. 120. is.

9 Lásd PÖR, 1900.

10 TÓTH, 2003.

11 MÁTYÁS, 1905. 100.

12 Az ítéletlevél hitelességét legutóbb Almási Tibor bizonyította a már említett írásában, a Képes Krónika tudósítása pedig, néhány apróbb, dolgozatunk szempontjából lényegtelen pontatlanságot leszámítva, szintén autentikus.

13 TÓTH, 2003. 47.

ismert tagja Jób pécsi püspök, Felicián nagybátyja, aki 1275-ben fivére fiaival, Jóbbal és Feliciánnal osztozott egy birtokon. Ekkor Felicián tíz éves lehetett.

Feliciánról nem tudjuk, hogyan emelkedett magas pozícióba. Tény azonban, hogy érett férfiként, körülbelül 43 évesen, 1308-ban részt vett Gentilis bíboros pápai legatus és Csák Máté kékesi találkozásán,¹⁴ ami bizonyítja, hogy Csák Máté vezető emberei közé tartozott. A megállapodás azonban nem hozott tartós eredményt; Károly Róbert és Csák Máté között a viszony egyre feszültebbé vált, míg végül Csák Máté az egyházzal is szakított. Ennek következtében parancsot adott az egyházi birtokok feldúlására és kifosztására. Ennek egyik végrehajtója Záh Felicián volt. 1310-ben megtámadta a veszprémi egyházmegye birtokában lévő Pilis megyei Bajt. 1311-ben Csák Máté Fulcyanus nevezetű embere nagy pusztítást és rombolást végzett az esztergomi érsek vágszerdahelyi birtokán.¹⁵ Bár ezek a tettek nem annyira Feliciánt jellemzik, sokkal inkább a korszakot magát,¹⁶ de az tagadhatatlan, hogy a bennük való részvétel formálta a férfi jellemét.

1315-ben I. Károly két társával együtt Záh Feliciánt is igyekszik maga mellé állítani, de mivel az nem állt kötélnek, összes birtokát elkobozta. Feliciánt ez jobb belátásra bírhatta, mert három évvel később már a király emberei között találjuk. Elnyerte a király bizalmát, olyannyira, hogy túl hatvanadik évén, 1326-ra megkapta a semptei várnagyi címet is.¹⁷

Tehát mi az, amit egyértelműen kijelenthetünk? Hogy Záh Felicián katona volt, a kor főuraihoz hasonlóan képzett, gyakorlott katona, akinek a belháborúk során volt alkalma tapasztalatot szerezni. Az ítéletvel vérengző, kegyetlen embernek írja le,¹⁸ amiből számunkra jelenleg csupán az a fontos, hogy értett

14 KRISTÓ – MAKK, 1988. 78.

15 Kristó Gyula, a többi kutatóval ellentétben, ez utóbbi eset végrehajtójában nem látja egyértelműen Feliciánt. Az lehet, hogy Máté egyik, Fulcyanus nevű familiárisa 1311–1312-ben felégette a Nyitra és Pozsony megye határán fekvő Szerdahely érseki birtokot, de hiába vélte Pór Antal lehetségesnek ennek megegyezését Záh nembeli Feliciánnal, ő – jóllehet tudja: a Felicián névnek pl. Felchianus-Felcianus alakja is van, amely nem áll messze a Fulcyanus formától – mégsem mer gondolni az azonosításra, hiszen Fulcyanus végtére akár a Máté közvetlen környezetében több alkalommal előfordult Fultus fia, Miklós apjával is egyezhet, de lehet mind ettől, mint a Záh nembeli Feliciántól különböző személy. KRISTÓ, 1973. 127.

16 TÓTH, 2003. 48.

17 TÓTH, 2003. 48.

18 „...valamint az ország lakosainak ártalmára és vészes megbotránkoztatására nem szűnt meg számos rokonának és földijének megölésében és behálózásában szaporítani napjait, fertőző megátalkodtságának kárhözatos háborgásában telhetetlen vágya tébolyát a szent vér kiontásával kívánta csillapítani...” (Ítéletvel) ALMÁSI, 2000. 194.

az öldökléshez. Nagy kérdés azonban, hogy egy képzett ember miképpen nem tudta végrehajtani gyilkos tervét, miként lehet az, hogy a királyi családból senkinek az életét nem oltotta ki. Az elméletek kuszasága miatt nem tudjuk, ki volt az elsődleges célpont. A király-e, ki ártalmára volt? A királynő, aki kerítőként vádolható leánya megrontásában?¹⁹ Vagy, összeesküvés okán, az egész királyi család? Mindenesetre „komoly” baja egyiküknek sem lett. Nem magyarázhatjuk azzal sem, hogy sietnie kellett, nehogy észrevegyék, hiszen „...szabad bejárása volt hozzá (nevesül: a királyhoz), ajtaja akadálytalanul nyitva állt előtte.” (KK 206 fejj.) Az idő ugyan szorította, de nem annyira, hogy ne lett volna ideje vagdalkozni, sőt két emberen – igaz, ezek elébe mentek a bajnak – halálos sebet ejteni.²⁰ Az ott tartózkodó alétekgfogó volt az egyetlen ellenfele, és csak ezután történt, hogy „...az ajtókon keresztül innen is, onnan is berohantak a király bajvivő vitézei...” (KK 206. fejj.) Érthetetlen.

2. De térjünk vissza arra, hogy a kortársakat leginkább a merénylet igazán meg nem állapított kiváltó oka érdekelte, és szintén ez foglalkoztatja a jelen történéseit is. A krónikákban megjelenő ördögi sugalmazást²¹ nyugodtan elvethetjük, mint indító okot. Ezen kívül három igazán megalapozott lehetőség marad:

a. Az első ezek közül a neves íróinkat megihlető, népmondákban is fennmaradt történet, Klára gyalázata. Eszerint Erzsébet királynő öccse, a későbbi lengyel király, Kázmér (1334–1370) megrontotta volna Felicián leányát, és az ettől való dühében támadt a királyi családra az idős nemes.

Nem célunk részletesen körbejárni e problémakört. Ez a változat leginkább külföldi mondákban maradt fenn, ami csökkenti a megalapozottságát, bár figyelmen kívül nem hagyhatjuk. A mondák hitelét leginkább az adja, hogy ezek a beszámolók szintén egykorúak, ami bizonyítja, hogy a história közszájon forogott a kor szereplői között.²²

19 Mind a kettejük a jobb kezén sérült meg, ami védekező mozdulatra utal. Ez egyben azt is jelenti, hogy mind a királyt, mind a királynét érte támadás. És persze mutatja a támadás váratlanságát is, hiszen felállni az asztaltól, elmenekülni a támadó elől egyiküknek sem volt ideje.

20 Ez a seb, még ha a fejükön ejtették is, nem biztos, hogy azonnali halálhoz vezetett. Elégdjünk meg azzal, hogy a két nevelő a továbbiakban nem tudott részt venni a küzdelemben. Itt kell megjegyeznünk, hogy Bollók János Képes Krónika-fordításában (BOLLÓK, 2004.) a nevelők ejtenek halálos sebet Feliciánon. Ugyanakkor be kell látnunk, az időtényező szempontjából ez mellékes.

21 MÁTYÁS, 1905. 102.

22 Az is egy lehetőség, hogy a Képes Krónikában megjelenő Bánk bán történet ezt az esetet írja le. „De – ő, milyen fájdalom – az említett úrnő kétségkívül az emberi nem ellenségének sugalmazására a nagyságos Bánk bán úr feleségét erőszakkal kiszolgáltatta egyik idegenből jött fivérének,

A külföldiek közül először az *olasz monda* tudósít róla, amely még csupán azt említi, hogy a már özvegy királyné segítségével gyalázhatta meg öccse²³ a leányt.²⁴ A *lengyel monda* ennél már jobban tájékozott. Ez megemlíti Kázmér nevét, aki hírhedt volt laza erkölceiről, és ennek tulajdonítható Klára általa történt megbecstelenítése is.²⁵ A királyné közbenjárására több változat is él, de olyan elbeszélés is fennmaradt, mely egyedül Kázmér bűnéül rója fel az esetet.²⁶ Ez utóbbi annál is inkább valószínű, mivel a kortársak közül az itáliai szerzón kívül senkitől, sem német, sem lengyel, sem cseh szerzótől gyakorlatilag nem származik egyetlen sor sem, mely Erzsébet királyné erkölcsi tisztaságát megkérdőjelezi. Az *olasz monda* tartalmának értékelésékor mérlegelni kell, hogy a nápolyiak nem szerették a királynét.²⁷ Mindemellett az sem tisztázott, vajon ekkor Kázmér herceg Magyarországon tartózkodott-e.²⁸

A fenti rövid kivonat mutatja, mekkora bizonytalanság uralkodik a történet körül. Ezek közül az egyik legnagyobb, amely a *magyar mondában* maradt fenn, az az, hogy a leány megbecstelenítése és a merénylet között három és fél hónap telt el. A történeteket Klára még újév napján elmeséli atyjának, aki erre nem tesz semmit. Pór Antal szerint önmagában megcáfolja a hitelességet, hogy a leány ott maradt az udvarban, ahol mindezen gyalázat megesezt vele, és az apja is csupán április közepén kap mindemiatt dührohamot.²⁹ De ha nem fogadjuk el az ítéletlevél és a krónikák azon jellemzését, hogy Felicián tébolyult volt a szó klasszikus értelmében, mint ahogy ennek elfogadása a legnehezebb mindenki számára, akkor mindennek máris van értelme. Felicián nem akarta megölni a királyt. Vagy egyáltalán, vagy – amennyiben összeesküvés volt – még nem. A saját jól felfogott érdeke volt, hogy ne tegyen semmit, semmi meggon-

hogy csúfot úzzön belőle. Emiatt a Bor nemzetségből származó Bánk bán kardját a királynő vérével száználman beszennyezte, és szörnyű sebet ejtvén rajta [...] megölte, [...] és Bánk bán egész nemzettségében átkos és borzasztó vérontás következett.” (KK 174. fejj.) Ez a történet tele van pontatlanságokkal (lásd KK 369., a 659. jegyzetben), és bizonyítottan nem létezett 1330 előtt. Mindennek oka lehet, hogy a krónikás nem írhatta le a történetet Anjou Lajos király alatt, és így akarta megörökíteni. Valamint az is elképzelhető, hogy a korábbi esettel akarták igazolni a szörnyű megtorlást, ezért került bele. Mátyás Flórián, aki először fedezte fel a párhuzamot, végül arra a következtetésre jutott, hogy Klára története nem lehet igaz. (TÓTH, 2003. 47.)

23 Vagy a királyné húgának fia.

24 MÁTYÁS, 1905. 105.

25 MÁTYÁS, 1905. 107.

26 MÁTYÁS, 1905. 109.

27 PÓR, 1900. 6.

28 PÓR, 1900. 7.

29 MÁTYÁS, 1905. 114.

dolatlant. Egy dolgot tehetett csupán: jogorvoslatot kért a királytól. Feltételezhetjük, hiába volt erre négy hónapja, elégtételt nem kaphatott, hiszen Kázméról, a királyné öccséről és lengyel trónörököséről volt szó. Érinthetetlen volt.

Mindaz persze csak akkor állja meg a helyét, ha megtörtént a leány megbecstelenítése. Hogy lehet-e valami igazság Záh Klára történetében? Semmiképpen sem vethetjük el. Ahogy Almási Tibor is írja: személyes indítékok és motívumok körének kizárására nincs is alapunk.³⁰

b. A második lehetséges ok: az összeesküvés. Felkelésből fakadó merénylet volt már korábban is Károly Róbert ellen,³¹ így nem lenne meglepő egy újabb kísérlet. Legutoljára Tóth Krisztina foglalkozott a témával,³² aki egy eddig nem vizsgált oklevél alapján jutott el az összeesküvés meglétének bizonyításáig.

Az oklevél, amelyet 1331. szeptember 29-én adott ki Károly király, bizonyítja, hogy Bors fiainak Paláston lévő birtokrészét Bessenyő Gergely kapta meg, mivel az előző tulajdonosok összeesküvés vádjában bűnösnek találtak. Az összeesküvést pedig a Záh-féle merényletbe kapcsolták a bírák. Később Bacsó és Kopaj birtokrészét 1344-ben I. Lajos adományozza el, mivel a két férfit bűnösnek találták árulásban.³³ Kopajról már tett említést a Képes Krónika. Ő volt a férje Záh Felicián másik lányának, Sebének, azaz Kopaj Feliciánnak a veje. Az ő apja volt a fent nevezett Bors, tehát ő és testvérei, többek között Bacsó fej- és jószágvesztéssel lakoltak.

Mindaz persze nem bizonyítaná egyértelműen az összeesküvésben való részvételüket. De ha megnézzük az ítélettel valószínűleg vonatkozó passzusát, máris tisztul a kép: „A nevezett Felicián leányait hitvesül vevőknek a testvérei és közeli rokonai kizáratván a királyi udvarból maradjanak meg békében a maguk tulajdonában büntetlenül, de a királyi udvarba belépni soha semmi szín alatt, még a királyi felség, avagy a bárók hívéül szegődve se merészeljenek.”³⁴ Ez alapján ugyanis Bacsónak és Bors többi fiának már nem kellett volna bűnhődni. De olvassunk egy kicsit tovább: „Ha azonban közülük valakit e förtelmes bűn cinkosának találunk rábizonyítván ezt kétségbevonhatatlanul, bűnhődjék az is halálbüntetéssel, és fosztassék meg összes jószágától s minden birtokától.”³⁵ Azaz Bacsónak és fivéreinek közül kellett hogy legyen a merényletbe, különben nem végezték volna ki őket. Lehet azonban ezt másként is értelmezni? Az én válaszom az, hogy lehet. Hagyjuk azonban néhány mondat erejéig függőben a kérdést.

30 ALMÁSI, 2000. 193.

31 Vö. PETROVICS, 2000.

32 Vö. TÓTH, 2003.

33 TÓTH, 2003. 49.

34 ALMÁSI, 2000. 196.

35 ALMÁSI, 2000. 196.

Meg kell még vizsgálnunk ugyanis, mi készíthette arra Záh Feliciánt és társait, hogy összeesküvésbe keveredjenek. 1330-ra a királyi hatalom meglehetősen stabil volt; semmi nem fenyegette komolyan az ország belső rendjét és békéjét.³⁶ Ebben az időszakban bizony egyre inkább az oligarchák volt híveinek szembe kellett nézniük azzal, hogy kiesnek a király kegyeiből. Egyszerűen fogalmazva: az uralkodónak többé nem volt szüksége rájuk; gondolhatott arra is, hogy saját, kipróbált embereivel veszi körül magát.³⁷ Mindez a „megbízhatatlan” nemeseket nemcsak címeik, hanem birtokaik elvesztésével is fenyegette.³⁸ Meg kell engedni, a politikai hatalom elvesztése nem járt feltétlen együtt a birtokok elvesztésével, így a föld továbbra is biztosíthatott némi befolyást.³⁹

Záh Felicián az 1326-ban elnyert semptei várnagyi címet 1328-ra elvesztette.⁴⁰ Vannak akik úgy vélik, ez a közvetlen indítóoka a merényletnek. De akkor miért várt két évig? Talán azért, mert ennyi ideig tartott kidolgozni az összeesküvés részleteit?⁴¹ Ha ez igaz, és ez a magyarázat, akkor bizony ez volt a világtörténelem legfurcsább, legrosszabbul előkészített összeesküvése. Két év tervezgetés után mindösszesen ennyire jutni, nos, ez több mint kínos. Ebben az esetben Felicián nem dühöngő őrült volt, hanem valódi bolond. Társai nemkülönben. Ezt természetesen az cáfolja a legjobban, hogy Felicián, annak ellenére, hogy már nem volt oly nagyon a király kegyeltje, még mindig az udvarban tartózkodott.⁴²

Az ítéletlevélben megjelenik, hogy Felicián nem egy, hanem több címét is elvesztette.⁴³ Így hát nem csak a két évvel korábbi eseményre lehet hivatkozni, hanem történhetett közben több dolog, amiről nincsen tudomásunk. Ez és a jövőtől való félelem lehetett indítója tettének.⁴⁴ Persze nehéz elképzelni, hogy valaki annyira féljen a fő- és jószágvesztéstől, hogy kivont karddal támadjon a királyra, ezáltal biztosítva mindene elvesztését. Ez mindenképpen bekövetkezik; akkor is ha életben marad valaki a királyi családból, és akkor is, ha netalántán

36 Vö. HÓMAN – SZEKFŰ, 1936. 56–73.

37 Vö. TÓTH, 2001. 89.

38 Ezt példázza Zólyomi Doncs esete is, aki vezető személyisége volt az udvarnak, de mivel a másik oldalról állt át, sohasem volt képes eloszlatni a személye körüli gyanakvást. Ugyanakkor, mikor Felicián, ő is kezdte elveszteni politikai hatalmát. ENGEL, 2001. 125.

39 BERTÉNYI, 1987. 143.

40 TÓTH, 2003. 48.

41 TÓTH, 2003. 49.

42 Az udvar nem állt nyitva mindenki számára. Csupán azok lehettek tagjai, akik hivatalt viseltek, vagy akit a király *aulája* (a király magánudvara) fizetett tagjává választott. ENGEL, 2001. 126.

43 „...megfosztotta tisztségétől...” ALMÁSI, 2000. 195.

44 TÓTH, 2003. 48.

nem. Szinte biztosan ő lesz az első, akit elnyel a kibontakozó káosz. Véleményem szerint Záh Feliciánnak ezt át kellett látnia – eleget forgolódott az ország vezetőinek körében. És itt megint megjelenik az összeesküvés szükségessége; kellettnek olyan emberek, társak, akikre számíthat, hogy elkerülje végzetét. De vajon volt-e elegendő indítéka erre? Semmi nem utal arra, hogy fenyegette volna birtokainak, rangjának elvesztése. Támadott volna azért, hogy a maga érdekét megbosszulja, ezzel leszármazottai minden esélyét eltékozzolja? Nem valószínű.

Ugyanakkor, ha szigorúan csak az azon keddi napon történeteket vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy összeesküvésre semmilyen jel nem mutat. Pedig Bonfini is azt feltételezi a merénylet egyedüli okaként, hogy a Záh nembeli Felicián királyságra tör.⁴⁵ Ez nyilvánvalóan túlzás, de ugyanazért, mint ami miatt az összeesküvés lehetősége azon a napon nem jelent meg. Egy ilyen merénylet ehhez ugyanis olyan előkészületek kellene, amelyek biztosítják az elkövető életét, és lekötik a király vitézeit, akik nyilvánvalóan óvják urukat⁴⁶ – mint ahogy fel is koncolták Feliciánt. Az a magyarázat, hogy végül minden összeesküvő közül csak Felicián vállalta a tett felelősségét,⁴⁷ szintén nem állja meg a helyét. Itt új-fent utalnék arra, hogy Felicián katona volt, így tudnia kellett, hogy abból a teremből elve nem jön ki. A királyt önmagában megölnie fölösleges, hiszen fia, Lajos trónra fog ülni, még ha gyermek is. Négy vágásra pedig egyszerűen nincsen lehetősége, hiába láttuk az elején, hogy volt ideje támadni, az csupán egy, esetleg két sikeres emberölést feltételez. Mint tudjuk, a második támadásban megakadályozták. És amíg lekaszabolta az útjában lévőket, rajta is vesztett. Mindemellett azzal is tisztábban kellett lennie, hogy ezzel mindenét elveszíti, még ha a büntetés súlyosságát előre nem is láthatta.

Be kell látnunk, hogy a folyamat, mely negatív rendelkezésekkel sújtotta a régi Csák Máté híveket és azokat, akik nem váltak be az új hatalom képviselőiben, nem Záh Felicián tette után indult meg, már korábban elkezdődött. Felicián tette megadta a hatalomnak azt a lehetőséget, hogy végleg leszámoljon vélt vagy valós ellenségeivel, s mindazokkal, akikre nem volt szüksége. Az ítéletlevél megengedi az összeesküvés lehetőségét.⁴⁸ Teheti ezt azért, mert a

45 „Elhatározta, hogy étkezés közben váratlanul megtámadja a királyt, a gyermekeit és a királynét, hogy vele együtt utódait is megölve zarnoki uralomra tegyen szert, és mindennel kénye-kedve szerint rendelkezzeik.” (BONFINI 2.9.255)

46 MÁTYÁS, 1905. 111.

47 TÓTH, 2003. 50.

48 „Továbbá állapotra, nemre, rangra és életkorra tekintet nélkül mindazon személyekre is kiterjesztjük, hogy fővesztés büntetésével lakoljanak és veszítsék el a fentiek szerint összes birtokukat, akikről természetesen beigazolódik, hogy segítői, tanácsolói, előmozdítói, avagy bármilyen formában is részesei

korábbi támadások, felkelések mögött mindenkor szervezettség állt,⁴⁹ de teteti azért is, hogy megadja a politikai felhatalmazást bárkinek az elítélésére, aki csak kissé is gyanús, illetve fölösleges. Ha így nézzük, akkor a fentebb felsorolt oklevelek ilyen irányú utalása szintén ehhez a vonulathoz tartozik, és Bors fiainak kivégzése ártatlanságuk ellenére is történhetett.

Erre utal egyébként az ítéletlevél szentenciájának utolsó szakasza is, amelyben a bírák azt ajánlják a királynak, hogy jobban válogassa meg, kiket enged közel magához, s hogy a kegyébe fogadott régi hűtleneket jobb távol tartania udvarától.⁵⁰ „A királyi kormányzat udvarában pedig csak olyanok szolgáljanak és tartózkodjanak, akiket erre a tiszta hitnek és az őszinte hűségnek az állhatatossága, valamint a szigorú és jámbor erénynek a tisztessége ajánl.”⁵¹

Mindezen felvetések természetesen nem cáfolják meg az összeesküvés esetleges meglétét, mindösszesen megkérdőjelezik, hogy nagyobb létjogosultsága lenne, mint akár Záh Klára történetének. Minthogy jelzi ugyan, hogy Felicián akkor nem összeesküvőként cselekedett, de azt nem zárja ki, hogy a király meggyilkolásáról szövögetett, akár széles körben elterjedt terv hatására. Az is lehetséges, hogy Felicián egyszerűen csak túl korán lépett. De vajon miért tette?

c. Az ítéletlevélben szerepel egy indok, hogy Záh Felicián miért tette amit tett: a király megfosztotta őt tisztségeitől, s e sérelmén képtelen volt felülemelkedni.⁵² Az előbb már bizonyítva volt, hogy ez minden valószínűség szerint igaz, csak azt nem lehet tudni, hogy ez magányos elkeseredettségbe vagy reménytelen összeesküvésbe kergette Feliciánt. Akármelyik is volt – főleg amennyiben Klára esete is megtörtént – a férfiben izzó dühnek, állandó gyűlöletnek újabb tápanyagot szolgáltatott. De nem lépett, mikor elvesztette a semptei várnagyi címet, és nem lépett akkor sem, mikor Klarával megesett a gyalázat. Nem, mert saját érdeke ellen való lett volna!

Nézzük meg közelebbről, milyen személyiség volt is Záh Felicián. Ahogy a krónikák mondják: bizony becsvágyó. Csák Máté mellett nem meggyőződésből harcolt, hanem a hatalom ígéretéért. Mikor már nem volt más választása, azonnal átállt a királyhoz, és ahogy az életrajzából kiderül, a húszas évek közepére a király közeli emberévé vált. És ez nem változott meg halála napjáig! Egy ilyen embert bizony mélyen érinthetett, hogy mindaz, amiért harcolt, élete

voltak az előadott kárhozatos merényletnek...” ALMÁSI, 2000. 197. – Az összeesküvés képe bontakozik ki Botka Tivadar írásából is. BOTKA, 1873. 454–461.

49 TÓTH, 2001. 88., valamint PETROVICS, 2000. 424.; 428–430.

50 ALMÁSI, 2000. 192.

51 ALMÁSI, 2000. 197. – Egyben érdemes megfigyelni, mennyire összhangban vannak ezek a szavak az udvarban kibontakozó lovagi életformával. ENGEL, 2001. 127.

52 ALMÁSI, 2000. 192.

alkonyára kicsúszik kezei közül, hogy fiára sem hagyhatja a megszerzett pozíciókat, lehetőségeket.

Hogy is szólt az országos bíróság? *„Ezért azután a jótékony királyi béketűrés – mert az elnyert kormányzati hivatalból kifolyólag kétségkívül neki kell megtorolnia kinek-kinek a túlkapásait – mindezt már nem tűrhetvén tovább, azzal igyekezett megzabolázni őt, hogy megfosztotta tisztségeitől, s nem pedig a bűnének súlya szerint kijáró fővesztési ítélettel lakoltatta, amelyre pedig ő nem is egyszerűen lett volna méltó, hanem ha lehetséges lenne egy, a gaztettek összes vállfajában tökéletes jártasságot szerzett gonosztevőt feléleszteni csak azért, hogy aztán újra meghalhasson, akkor ez százszorosan is megérdemelte volna a szörnyű halálbüntetést.”*⁵³ Ebből nemcsak az előbbi igazsága derül ki, hanem – a nyilvánvaló túlzásokat leszámítva, melyek Felicián démonizálását voltak hivatva szolgálni – az is, hogy Felicián erőszakos, hirtelen haragú, agresszív, nagyhangú ember volt.

Természetesen ennek megállapításában nem kell ezen forrásokra hagyatkozni; elég megnézni a férfi életútját. Csak Máténál egyértelműen ő volt a végrehajtó ember; ami pusztítást véghezvitt, az híven tanúskodik kegyetlenségéről. Minderről több kutató is hasonlóan vélekedik.⁵⁴

Elégséges-e az alg kordában tartható indulat és a keserűség ahhoz, hogy valaki egy nap gondolván egyet mindent feladva a királyra támadjon? Úgy tűnik, nem. Saját javai, címei fontosabbak lehettek – természetszerűleg –, mint az értelmetlen bosszú. Ismételjük önmagunkat: évekig, vagy legalább egy negyed évig nem tett semmit; politizált az udvarban.⁵⁵

3. Minden bizonnyal nem a bátorságát kellett összeszednie. Különbösen is, milyen bátorság kell a józan ész elvesztéséhez? Ha semmit nem tudunk más-képp bizonyítani, akkor kénytelenek vagyunk a forrásainkra hagyatkozni. Ezek pedig őrületről szólnak.

Az önpusztító akcióra kész tébolyodott gyilkos teóriája már a középkori közvélekedés számára sem lehetett teljes,⁵⁶ mint ahogyan hiányérzetet kelt ma is. De talán ennek a hiányérzetnek a magyarázata máshol keresendő. Nem abban, hogy mit igyekeztek eltitkolni ezzel a teóriával, hanem ott, miért válik valaki önpusztító, tébolyodott gyilkossá.

Az emberek ritkán tébolyodnak meg csak úgy, de gyors tudatmódostulási jelenségeket ismerünk. A mai jog a hirtelen felindulás és a beszámíthatatlanság fogalmát ismeri. Enyhítő körülménynek tekinti, ahogy annak idején az örületet vették volna annak. Ez azonban az ítéletlevélbe nem kerülhetett volna

53 ALMÁSI, 2000. 195.

54 TÓTH, 2003. 48.

55 A merénylet előtt Csehországban volt követségben. ENGEL, 2001. 119.

56 Erre utalhat Záh Klára egykorú története. ALMÁSI, 2000. 191.

bele, hiszen eszevesztett embert elítélni nem lehet.⁵⁷ Ha burkoltan is azonban, de megjelenik az oklevélben: „...*valamint az ország lakosainak ártalmára és vészes megbotránkoztatására nem szűnt meg számos rokonának és földijének megölésében és behálózásában szaporítani napjait, fertőző megátalkodottságának kárhozatos háborgásában telhetetlen vágya tébolyát a szent vér kiontásával kívánta csillapítani.*”⁵⁸

Nehéz elfogadni az örületet, még akkor is, ha az örületnek számtalan formája létezik, és köztük van olyan, mely kirobbanásáig az amúgy háborodott illető teljesen normálisnak látszik. De ne hagyatkozzunk a források túlzó jelzőire, nézzük megint csak a konkrét eseményeket. Pontosabban az azokról tanúskodó sérüléseket. Az ítéletlevél így ír erről: „...*amikor személyesen maga megjelent körünkben, egyszermind megmutatta sérült jobb kezét azzal a borzasztó sebbel, amelyet viszonzásul kapott a már taglalt, a király úr által e Feliciánnak nyújtott jótéteményekért, továbbá megmutatta saját, valamint királyné úrasszonnyunknak, illetve fentebb írt két fiúknak a ruháit a kiontott szent vérral úgy elborítva, hogy ahhoz csak a féktelen vízáradat fogható, bemutatta ezenkívül a királyné úrasszony négy ujját és fiaik hajfürtjeit, amelyeket Felicián kardja vágott le mind.*”⁵⁹

A királyfiak hajfürtjeit túlzásnak kell minősíteni; valószínű csak a bizonyítás kedvéért prezentálták őket. Erre utal az is, hogy a későbbi beszámolók nem említik őket. A többi sérülések arról árulkodnak, hogy Felicián összevissza, szinte tudattalanul vagdalkozott, ahogy le is írták, ami nem vall arra a jól képzett, tapasztalt katonára, akire a korábbi forrásokból következtethetünk. Mindez egy önmagából teljesen kikelt, a józan gondolkodásra, tervezésre képtelen ember képe, aki ténylegesen nem tudja, mit cselekszik. De ettől még nem feltétlenül örült.

Lehetséges olyan állapot, mikor az ember úgy viselkedik, mint egy eszevesztett, holott a hétköznapiakban egyáltalán nem az. Ez pedig – első hallásra bármilyen furcsán hangozzék is – a részegség. Méghozzá a tartós alkoholizmusból eredő részegség. Köztudott, hogy az alkohol módosult tudatállapotot idézhet elő, ha megfelelő koncentrációban van jelen a szervezetben. Ha az egyénnek amúgy is hajlama van az erőszakra, elvesztheti azokat a közösségi korlátokat, melyek meggátolják a szertelen pusztítást.⁶⁰

57 MÁTYÁS, 1905. 102.

58 ALMÁSI, 2000. 194.

59 ALMÁSI, 2000. 195.

60 A psychopathológiai tünetek szerint több formát különböztetünk meg. Az epileptoid-tenebrosus formánál a váratlanul beálló tudatzavar áll az előtérben: a magatartás aránylag rendezett lehet, de súlyos indulati kitörések, agresszív megnyilvánulások könnyen jelentkezhetnek. ORTHMAYR, 1970. 101.

Egy Záh Feliciánhoz hasonló társadalmi rangban lévő ember pedig leginkább bort ivott. Nem tudjuk pontosan, hogy ez a bor milyen lehetett, de ismerjük a szőlőfajtákat, amelyből készítették⁶¹ és a technológiát is, ahogyan előállították.⁶² A középkori európai források kétféle borról tesznek említést: egy magasabb alkoholtartalmúról (*vinum frannicum*) és egy gyengébb minőségűről (*vinum hunnicum*). A kétféle név eltérő szőlőfajtából készült bort takarhat. Az előbbi természetesen drágább is volt.⁶³ Tudjuk, a Magyar Királyságban ekkoriban, az Árpád-kor végén és I. Károly uralkodásának második felében hatalmas mennyiségben termesztettek szőlőt, készítettek belőle bort és kereskedtek vele,⁶⁴ viszont – a kora-újkorral ellentétben, mikorról megbízható adataink vannak – nincsenek ismereteink a borfogyasztási szokásokat illetően.⁶⁵ A 14. századra vonatkozóan nem tudhatjuk, milyen módon itták. De akár töményen, akár vízzel hígítva, az alkohol mindenképpen megtette a hatását. Gyerekkoruktól hozzászoktak és kívánták is.⁶⁶ Ez egyben azt is jelenti, hogy estére, kisebb-nagyobb mértékben, mindenki kapatos volt.

A mi szempontunkból azonban lényegesebb, hogy aki rendszeresen iszik akár csak kisebb mennyiséget is, annak a szervezete hozzászokik az alkohol folyamatos jelenlétéhez, és amíg nem viszi túlzásba, addig nem is befolyásolja cselekvőképességét. Ha azonban rendszeresen többet, esetleg sokkal többet iszik a kelleténél, akkor az ítélőképessége nagyban csökken. Az alkoholizmus elősegíti a közösségi normák semmibe vételét, s az önfegyelem, a kritika nagyfokú leromlása miatt elsősorban azon cselekedetekben játszik nagy szerepet, amelyek hirtelen történnek,⁶⁷ mivel azonban az illető szervezete hozzáedzódik az alkohol jelenlétéhez, külső szemlélő nehezen tudja megállapítani, hogy részegsége meghaladja-e a még kontrollálható mértéket.⁶⁸ Így Záh Felicián a király elé is könnyedén bejuthatott.

Ennek az értelmezésnek nem mond ellent, hogy a királyi család még csak ebédhez készülődött. Ebben a korban az ebéd (*prandium*) nem a mai értelemben vett délebbé volt, hanem a napi két étkezés egyike. Körülbelül délelőtt ki-

61 Vö. GYULAI, 2002. 101–113.

62 FEYÉR, 1970. 23.

63 GYULAI, 2002. 113.

64 FEYÉR, 1970. 23.

65 Lásd RÁ CZ, 2001.

66 Az alkoholizáció szokásainak orvosi vonatkozásáról lásd KARDOS, 1970. 70., valamint KUNDA, 1995.

67 FARAGÓ, 1959. 107.

68 FEYÉR, 1970. 44.

lenc óra körül került rá sor.⁶⁹ Túl azon, hogy a rendszeresség és az alkoholizmus nem kísérői egymásnak, és megeshet, hogy valaki egész éjszaka iszik, nem kell feltételeznünk, hogy bármi különleges történt volna azon a napon Záh Feliciánnal. Előfordulhat ugyanis, hogy már kis mennyiségű alkohol is kifejezett tudatboruláshoz, heves indulatokhoz vezet.⁷⁰ Mai kifejezéssel élve Záh Felicián lecsúszóban lévő egzisztencia volt, önpusztító személyiség, s mint ilyen egyre sűrűbben és egyre nagyobb mértékben menekült az alkohol bódulatába.⁷¹ Ha ebben az állapotban ment be az ebédlőbe, akkor nem lehet tudni, mi járhatott a fejében; bármi kiválthatta leromlott idegrendszeréből az írásokban szereplő tébolyt. Talán végre akarta hajtani az összeesküvők által elhatározottakat, talán megunta, hogy harcoljon Klára becsületéért vagy elveszett címeiért, talán éppen ezek valamelyikéért ment be ismét szót emelni, csak borban fogant igazán az elutasítását nem bírta már elviselni.⁷² Közvetlen bizonyítékok híján csak ezek a talánok maradnak.

A hagyományos elméletek mellett és ellen ugyanannyi érv szól; mind Klára megbecstelenítésének hipotézise, mind az összeküvés megléte kétségeket ébreszt. Legvalószínűbben tehát az ítéletlevélben leírt mellőzöttség az, ami Záh Feliciánt katasztrofális tetteire vezette.⁷³ Nehéz ezt elfogadnunk, részben az idők során ráakódott romantikához képest túl prózai, valamint önmagában nem is elégséges magyarázat a józan ész elvesztésére.

Az alkoholféreg felvetése új szempontként magyarázatot adhat sok olyan kérdésre, mely az eddigi elméletekben bizonytalanságokat okozott, valamint kiküszöböli az egykorú, és egyébként hitelesnek tartott dokumentumokban meglévő ellentmondásokat. Mindennek ellenére ez is csak egy hipotézis. Ugyanis az elmélet bizonyíthatatlan, és persze bizonyíthatatlanságában egyben megcáfolható is. Bizonyítékot soha nem fogunk találni rá, hiszen éppen abból adódóan, hogy mindenki borral élt a fertőző víz helyett, senkinek nem tűnt fel, és nem is tartotta érdemesnek megemlíteni, hogy egy borissza ember követte el a merényletet.

69 Magyar néprajz, 1997. 544.

70 ORTHMAYR, 1970. 101.

71 Az alkoholizmus kialakulásáról és annak fázisairól lásd: KARDOS, 1970. 77–90.

72 Bor hatása alatt álló ember igazságtudatáról lásd: FARAGÓ, 1959. 42.

73 PETROVICS, 2000. 430.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALMÁSI

2000 ALMÁSI Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. In: *Aetas*, 15. (2000) 1–2. sz. 191–197.

BERTÉNYI

1987 BERTÉNYI Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, Gondolat, 1987.

BOLLÓK

2004 *Képes Krónika*. Ford.: Bollók János. Budapest, Osiris, 2004.

BONFINI

1995 BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest, Balassi, 1995.

BOTKA

1873 BOTKA Tivadar: Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez. In: *Századok*, 7. (1873), 453–461.

ENGEL

2001 ENGEL Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, História, MTA Történettudományi Intézet, 2001.

FARAGÓ

1959 FARAGÓ István: *Alkohol, koffein, kábítószerek*. Budapest, Medicina, 1959.

FEJÉR

1970 FEJÉR A. György: A heveny és idült alkoholmérgezés pathophysiológiája. In: *Alkoholfogyasztás és alkoholizmus*. Szerk.: MÉTNEKI János. Budapest, Medicina, 1970. 34–63.

FEYÉR

1970 FEYÉR Piroska: *Szőlő és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest, Akadémia, 1970.

GYULAI

- 2002 GYULAI Ferenc: A kárpát-medencei szőlő- és borkultúra régészeti-növényntani emlékei. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk.: BENYÁK Zoltán – BENYÁK Ferenc. Budapest, Hermész Kör, 2002. 101–113.

HÓMAN – SZEKFŰ

- 1936 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. II. köt. Budapest, k.n., 1936.

KK

- 1986 *Képes Krónika*. Ford.: Bellus Ibolya. A jegyzeteket írta: Kristó Gyula. h.n., Európa, 1986.

KARDOS

- 1970 KARDOS György: Az alkoholizmus és az alkoholista. In: *Alkoholfogyasztás és alkoholizmus*. Szerk.: MÉTNEKI János. Budapest, Medicina, 1970. 64–90.

KRISTÓ

- 1973 KRISTÓ Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, Akadémia, 1973.

KRISTÓ – MAKK

- 1988 *Károly Róbert emlékezete*. Szerk.: KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Budapest, Európa, 1988.

KUNDA

- 1995 KUNDA, Stanislav: A rendszeres ivás jelensége az alkohol individuális diagnosztikájában. In: *Szervenélybetegségek*, 3. évf. 5. sz. (1995) 350–352.

Magyar néprajz

- 1997 *Magyar néprajz, nyolc kötetben. Anyagi kultúra* 3. IV. köt. Főszerk.: BALLASSA Iván. Szerk.: FÜZES Endre, KISBÁN Eszter. Budapest, Akadémiai, 1997.

MARCZALI

- 1899 MARCZALI Henrik: Zah Felicián pöre. In: *Budapesti Szemle*, 276. (1899) 379–390.

MÁTYÁS

- 1905 MÁTYÁS Flórián: Népmondák és történeti adatok Záh Felicián mérényletéről. In: *Századok*, 39. (1905) 98–118.

OTHMAYR

- 1970 OTHMAYR Alajos: Az alkoholizmus neuropsychiatriai következményei. In: *Alkoholfogyasztás és alkoholizmus*. Szerk.: MÉTNEKI János. Budapest, Medicina, 1970. 91–118.

PETROVICS

- 2000 PETROVICS István: Orgyilkosok Temesvárott: mérénylet I. Károly király ellen. In: „*Magyaroknak eleivől.*” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: PITI Ferenc. Szeged, k.n., 2000, 421–434.

PÓR

- 1900 PÓR Antal: Záh Felicián pöre, Kritikai észrevételek Marczali Henrik kritikai tanulmányára In: *Századok*, 34. (1900), 1. sz. 1–9.

RÁCZ

- 2001 RÁCZ András: A magyar társadalom italozási szokásai a XVI-XVII. században. In: *Életünk*, (2001) 7–8. sz. 718–732.

TÓTH

- 2001 *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Szerk.: TÓTH István György. Budapest, Osiris, 2001.

TÓTH

- 2003 TÓTH Krisztina: Hirtelen mérénylet vagy szervezett összeesküvés? (Újabb adatok Zách Felicián mérényletéhez.) In: *Turul*, 76. (2003) 1–2. sz. 47–51.

Jakab Péter

Az ispotályos rend letelepedése Máltán

Bevezetés¹

HA VAN A TÖRTÉNETTUDOMÁNYON belül olyan terület, amely egyre nagyobb népszerűségnek örvend, akkor a keresztes háborúk és a szerzetes lovagrendek kutatása minden bizonnyal az. A három nagy lovagrend – a templomos, a johannita és a Német Lovagrend – évszázadok óta egyszerre testesíti meg az átlagember szemében a bátor Krisztus-katonát és a misztikumot. Utóbbi különösen akkor kerül előtérbe, amikor a templomosok hírhedt peréről hallunk vagy olvasunk. A kutatás, de főleg az oktatás – a Német Lovagrend történetét a II. András-féle sikertelen letelepítéssel kiegészítve – a 14–15. században elvarrja e rendek történetét, s ezzel akarva-akaratlanul már a középkor kései periódusában mint anakronisztikussá vált szervezeteket jeleníti meg.

E nézőpont kétségtelenül hamis, és korrekcióra szorul. Éppen azon az ispotályos renden bukik meg, amely az európai történet viharait túlélve nemcsak díszes külsőségekben van jelen szinte minden országban, hanem évente sok millió ember gyámolításával vívja ki újra és újra a 21. század emberének tiszteletét. A Máltai Lovagrend és az azonos előnevű Szeretetszolgálat mindenki fülében ismerősen cseng. A nyolcágú, nyolc evangéliumi boldogságot szimbolizáló keresztet² is könnyen lerajzoljuk némi gondolkodás után. Ismereteink azonban hézagosak: elmosódott az a pár száz év, amelynek során a Rhódosz szigetéről az éj leple alatt tovahajózó ispotályosokból „Máltai Lovagrend” lesz, Európa legdélebbi pajzsa. Az oszmán-török tengeri expanzió megállítása Lepantónál (1571) éppen olyan előzmény nélküli, önmagában álló évszám lett, mint nemzeti történetünkben 1526. Persze az is igaz, hogy előbbi

1 Jelen dolgozat eredeti változata (bővített címmel) a 2004/05. évi OTDK-ra készült (szóbeli védésére 2005. március 22-én került sor). A szerző köszönetét fejezi ki témavezetőjének, Ságghy Marianne-nak és opponenseinek. Akárcsak az egész dolgozatot, e munkát is a másik konzulens, Sahin-Tóth Péter emlékének ajánlom. *Requiescat in pace.*

2 GÖMBÖS, 1993. 129.

korántsem egyértelműen a kései kereszties hadjáratok cezúrája a kutatástörténetben.³ A kicsiny szigetország 1565-ös ostroma viszont – amely az öntudatos máltaiak szóhasználatban „*The Great Siege*” névre hallgat – mindössze egy évvel előzte meg Szigetvár szultáni ostromát.

A kutatás arra irányult, hogy a letelepedés körülményeit és viszonyosságait a lehető legteljesebb módon feltárja, s a későbbiekben mélyebb, nem pusztán az eseménytörténetre és a politikai háttérre koncentrálnó vizsgálatokat készítse elő. Első megközelítésben azonban nem is vállalkozhattunk többre, mint hogy egyebek mellett a rendtörténet által is elhanyagolt, V. Károly-féle adománylevél vizsgálatával megpróbáljuk megközelíteni e folyamatot.

„...*Rhodo insula a Trucis longissima acerrima obsidione violenter occupata...*”⁴

A johannita Rhódosz végnapjai

A sors különös fintora, hogy a templomosok veszte a johannita rendnek gazdagságot hozott. Ez nem ítélet, csak tény: V. Kelemen pápa⁵ 1312. május 2-án kiadott, *Ad providam* bullája az Ibériai-félszigeten túl minden templomos birtokot az ispotályosoknak juttatott. Így „*győzelmük legalább olyan látványos volt, mint Jacques de Molay és a templomosok bukása.*”⁶

A Rhódoszon megtelepedő lovagrend a 15. század végén, illetve a 16. század elején külpolitikailag kényes helyzetbe került, amikor egyértelművé vált, hogy a közel-keleti oszmán terjeszkedést meg lehet állítani, de visszaszorítani már nem. A sziget három ostromnak is ellenállt a 15. században, ezek közül az 1480-as támadás szultáni irányítású volt.⁷ 1522 decemberében azonban – nem kis részben az elhúzódo harctól elcsigázott lakosság kérésére – l’Isle-Adam egységet kötött az ispotályosok bátorságától lenyűgözött szultánnal, amely szerint, ha átadják az erődöt, ők és a hozzájuk szabadon csatlakozók ingóságokkal

3 E metodikai kérdéshez lásd BÁRÁNY, 2006. 160.

4 Lásd a szerző fordítását a mellékletben.

5 Eredeti nevén Bertrand de Got, 1305–1314 között uralkodott.

6 HOUSLEY, 1992. 213.

7 Ezen dolgozaton belül az 1455-ös és 1467-es kísérletek háttéréről és lefolyásáról nincs módunk beszámolni. 1480-ban II. Mohamed (1429 – 1481) uralmának utolsó hadi vállalkozása akkor tört derékba a d’Aubusson bíboros-nagymester védte rhódoszi erőd alatt, amikor az egykori Kolosszus talapzatán álló Szent Miklós-toronyból összedől és 2500 embert maga alá temetett a török ostromtorony. Lásd MARJAI, 1990. 56.

együtt elhagyhatják a szigetet. A fiatal Szulejmán a sikeres ostrom után egy fermánban az alábbi módon rendelkezik beglerbégjének:

„Mivel Rhódosz szigetét, amelyet legyőzhetetlen seregeim nemrégiben elfoglaltak, a háború szörnyen kimerítette, megparancsolom, hogy ennek a tartománynak a lakóit senki semmi módon ne igázza le, hogy az igazságszolgáltatás ne legyen szigorú, és hogy az adókövetést is mérséklettel hajtsák végre abból a célból, hogy a sziget ismét visszanyerhesse régi ragyogását és gazdagságát. Éppen ezért akadályozd meg a kizsákmányolás minden olyan formáját, amely lázadást szítna, mivel az a kívánságom, hogy a sziget népe békében és nyugalomban éljen; egy pillanatra se lanyhuljon igyekezeted, hogy visszaállítsd a sziget egykori jólétét olyan gyorsan, ahogy az csak lehetséges. Ha te elnyomod a népet, ha túlterheled adóiddal, ha elhinted a népben a gyűlölet és a lázadás magját, már előre megmondom neked, hogy mentegetőzésedet nem fogom elfogadni, éppen ezért kerülj el minden tévedést!”⁸

A karácsonyi egyezmény értelmében 1523. január 1-jén éjjel egy harminc hajóból álló flottán, fedélzetükön főbb ingóságokkal és a teljes levéltárral, a túlélő lovakok és kíséretük l'Isle-Adam vezetésével elhajóztak a szigetről.⁹

A sziget 1522-ben immár megszűnt *antemurale Christianitatis*¹⁰ lenni, s ezzel megkezdődött a rend 1529-ig tartó bolyongása a Földközi-tenger nyugati medencéjében.

„A próféta szakállára mondom, nagyon nehezen esett,
hogy az öregembert ki kellett űznöm a saját hazájából.”
(Szulejmán szultán)¹¹

A hazátlan rend

Miután Guillaume Caoursin johannita alkancellár¹² (a *Liber Conciliorum* adatai alapján) megírta az ostrom történetét *Descriptio obsidione Rhodiae* címen, egész Európa értesült a kulcsfontosságú sziget elvesztéséről. A veszteség súlyát nö-

8 Idézi MARJAI, 1990. 61.

9 Magyar rendtag ekkor a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint már nem volt az ispotályosok között. A 14–15. században a magyar-szlávon perjelség „nemzetbe”, nyelvbe (*langue*) sorolása sem egyértelmű, lásd HUNYADI, 2006. 203. Engel Pál szerint a rend hazai hanyatlása már a 14. század végén kezdetét veszi, mivel a Jean Fernandez de Heredia nagymester által készítettett, a rend birtokait Európa-szerte felsoroló összeírásban sem szerepel Magyarország. ENGEL, 1997. 111.

10 Idézi HOUSLEY, 2002. 132.

11 Idézi MARJAI, 1990. 61.

12 Az alkancellár a Nagymesteri Titkárság vezetője volt. Műve 1500 előtt kilenc különböző nyomdában jelent meg. BRADFORD, 1964. 28.

velte, hogy 1521-re Rhódosz a kereszténység legerősebb és legmodernebb erődítménye volt.¹³

A rend rábízta magát a Gondviselésre, s a Filermói Boldogasszonyra. Utóbbi kegykép a II. Bajazid szultántól kapott Keresztelő Szent János-kézereklye¹⁴ mellett a lovagok legnagyobb kincse volt,¹⁵ amely csodás körülmények között került elő Rhódoszon. 1513-ban bevették a Szent Márk-templomba, de szerencsére az ostromot is túlélte. A lovagok természetesen magukkal vitték a kegyképet, amely mint Hodigitria („útmutató”) Boldogasszony, vezérelte az ispotályos hajókat egy szebb jövő felé.¹⁶

1523. március 1-jén kötöttek ki az ispotályosok Messinában, Szicília szigetén, amely ekkor már a spanyol Habsburgok birtoka volt Dél-Itáliával együtt. A csapat észak felé haladt, s az egykori antik Cumae elhagyása után augusztusban találkoztak VI. Adorján pápával.¹⁷ A császár 1524-ben felajánlotta a rendnek Málta és Gozo szigeteit, valamint az észak-afrikai parton a Gabesi-öböl keleti partjának erődvárosát, Tripolit.¹⁸ Ekkor azonban már ismét egy Medici ült Szent Péter trónján: VII. Kelemen,¹⁹ aki Capua egykori perjeleként maga is a rend tagja volt. Megválasztásán a konklávémarsall maga a nagymester volt, egyrészt ráirányítva a Szentszék figyelmét a „házatlan rendre”, másfelől kifejezve támogatását az egykori rendtag Medici-bíboros felé.

A VI. Adorjánt követő Kelemen pápa 1527-ben felajánlotta az ispotályosoknak székhelyül Viterbo városát, ahol a rend végül négy teljes hónapot töltött el a pestis kitöréséig. A járvány bizonyára az utolsó érv volt távozásuk mel-

13 SIRE, 1994. 57. – Rhódosz elveszte után Európában felerősödött a törökellenes propaganda, amelynek alapjául Andrea Cambini 1528-ban kiadott műve szolgált (*Libro della origine de Turchi et Imperio delli Ottomani*), amely szerint az oszmánok nem a trójaiak le-származottai, hanem „barbárnak születtek és sosem lesznek mások”. Idézi HOUSLEY, 2002. 133.

14 Az ereklyét a már többször említett d'Aubusson nagymester kapta. Az ajándékozást a vallettai társkatedrálisban Antoine de Favray (1706–1798) lunettaképe örökíti meg. Lásd CUTAJAR, 1995. 92.

15 A kegykép mellett a rend többi féltve őrzött ereklyéje, így Keresztelő Szent János jobbja, Szent Eufémia vértanú teste és a Szent Kereszt egy szálkája is a Rhódoszról kimenekített kincsek között volt. BRADFORD, 2006. 117.

16 A kegyképet Málta napóleoni meghódításáig a Szent Lőrinc-templom, majd a vallettai Keresztelő Szent János-társkatedrális őrizte. Később kalandos úton a Karagyorgyevics-dinasztia birtokába került, jelenleg Albániában őrzik. CUTAJAR, 1995. 48.

17 Eredeti nevén Adriaan Florent d'Edel, 1522. január 9-től 1523. szeptember 14-ig volt pápa. A rövid ideig uralkodó egyházfő egykor maga is V. Károly nevelője volt Gentben.

18 Jelenlegi neve: Farabulus-el-Charb.

19 Eredeti nevén Giulio de'Medici, 1523. november 19-től 1534. szeptember 25-ig uralkodott.

lett, de nem az egyetlen. A Medici-pápa, aki I. Ferenc²⁰ francia király milánói sikere után Franciaország és Velence mellé állt a spanyolokkal szemben, az 1525-ös (vesztes) paviai csata után sem egyezett ki V. Károllyal, hanem a cognac-i liga (1526. május 22.) élére állva Velence, Firenze, Milánó, Franciaország és Anglia szövetségbe tömörítésével válaszolt. Rövidlátó politikája azonban hamar megbosszulta magát, s az egyházfő Rómában az Angyalvárba húzódva élte meg, amint V. Károly hadai 1527. május 6-i kezdettel felprédálják „az áruló pápa” városát („Sacco di Roma”).²¹ L’Isle-Adam minden bizonnyal felmérte az erőviszonyokat Itáliában. Az egykori alexandrettai hősnek mindenkinél jobban tudnia kellett, hogy közvetve a kelet-mediterráneumi nagypolitikában való aktív részvétel volt a rhódoszi bukás egyik oka. 1527-re a pápa szorongatottabb helyzetbe került, mint valaha. Úgy véljük, nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy Kelemen egykori rendtársait saját szolgálatába fogadva vagy akár (II. Gyula példájára) elit testőrséggé alakítva kívánta maga mellett tartani. A rend távozásának legkézenfekvőbb és általánosan elfogadott indoka az, hogy a lovagok nem tudtak beilleszkedni a kisváros „szárazföldi” életébe.²²

Mindebből viszont nem következik azonnal az ekkor még a császári koronát nélkülöző V. Károly ajánlatának, vagyis Máltának az elfogadása. Milyen más alternatíva létezett még elvileg? A „félíg szárazföldi-félig vízi” Velence látványlag ideális megoldás lett volna. Valójában az Adria Királynője végig a rend „legnagyobb ellensége” újkori történetében.²³ A Signoria elsősorban gazdasági, kereskedelmi okokra visszavezethető törökbarát külpolitikájában gyakorlatilag a 15. századtól a 17. század második feléig nem állt be fordulat. A városállamra a lovagok mint árulóra tekintettek, amely hagyta, hogy a Földközi-tenger szigetei – élen Rhódossal – az oszmánok ölébe hulljanak. A feltétel nélkül Krisztust követő ispotályosok szemében nem fért össze a keresztény világváros képe az oszmán kereskedelmi partnerével. Velence és a későbbi máltai állam között

20 1515–1547 között uralkodott.

21 „A benyomulók csak a szákmányszerzéssel törődtek... Mintegy négyezren haltak meg a harcokban és a vad fosztogatásban. (...) A megkínzottak panaszaiktól visszahangzott a város...” (GUICCIARDINI: *Itália története*. XVII. könyv, 6–11. fejezetek) – Bármennyire is törekedett rá, Károly nem tudta elfeledtetni sem a kortársakkal, sem az utókorral a reneszánsz pápaság szimbolikus zárásaként értelmezett eseményt.

22 Egy másik Medici viszont 1562-ben sikerrel járt: I. Cosimo, az 1534-ben létrejött Toszkán Nagyhercegség ura Pisa városában megalapította a Szent István-lovagrendet. E katonai szervezet – bár szintén elsődleges feladatának tekintette a török elleni küzdelmet – kétségtelenül a Medici-ház nagyhercegi ágának új arisztokráciájának összefogására volt hivatva. FODOR, 1999. 371.

23 Galeazzo Marescotti apostoli követ és inkvizítor még az 1660-as években is így hivatkozik Velencére Máltán, vö. MALLIA-MILANES, 1994. 103.

később annyira elmérgesedett a viszony, hogy Manuel Ointo Foncesca nagymester²⁴ 1742-ben (!) olyan törvényt hozott (*Decreto contro i Veneziani*), amely megtiltotta velencei patrícius felvételét a rendbe, s elrendelte minden olyan hajó megtámadását, amely a Szent Márk-lobogó alatt fut ki a tengerre.²⁵ A „törökbarát Serenissima” ideológiája mellett az a tény is szerepet játszott Velence és az ispotályosok ellenséges viszonyában, hogy – Peter Earle szavait²⁶ idézve – Málta a „keresztény kalózkodás fővárosa” lett a 16. század második felében, s mint ilyen, az Adria Királynőjének riválisa.

A rend harcászati tapasztalataira igényt formált a korszak másik meghatározó jelentőségű uralkodója, az angol VIII. Henrik is. 1527-ben a király meghívta l’Isle-Adam nagymestert, s kifejezte nemtetszését, amiért az ő véleményét nem kérte ki senki ez idáig.²⁷ Henrik kifejtette arra vonatkozó igényét is, hogy a rend – de legalábbis az angol nyelv – sorakozzon fel Calais védelmében a „legkeresztényibb király”, azaz I. Ferenc francia uralkodó hadai ellen, s nem kis célzással, ágyúkat bocsátott az ispotályosok rendelkezésére.²⁸ A nagymester a „Vallás Védelmezője” címmel tisztelte meg az uralkodót, majd személyi kérdésekben folytattak tárgyalásokat, de megegyezésre nem került sor. A Dél-Anglia partjaihoz közeli Wight-szigetek szintén üresek voltak, de a nagymester számára a Földközi-tengertől nagyon távolinak tűnhettek. Ráadásul VIII. Henrik centralizált, abszolutista Angliájában még az 1534-es anglikán reform előtt sem lett volna helye egy a katolikus egyházi hierarchiában is alapvetően szuverén lovagrendnek. Henrik központosító törekvéseivel szembenállt a rend „nemzetközi”, ha úgy tetszik, nemzetek fölötti jellege is. Mindezek az okok vezetnek majd (mint később még szó lesz róla) az angol lovagok nyelvének tragédiájához is.

Az 1520-as évek végén a reneszánsz pápaság itáliai nagyhatalmi törekvéseinek tulajdonképpeni megbuktatója, V. Károly rendelkezett a legnagyobb hatalommal dacára annak, hogy a német nyelvterületen a reformációnak végül engedni kényszerült. Az uralkodó és a „spanyol világbirodalom” teoretikusának nevezhető, piemonti származású Gattinara kancellár lényegében hasonló tervet dédelgetett a tengeren, mint Szulejmán, csak éppen ők a nyugati medencét akarták uralmuk alá hajtani. Ehhez természetesen szorosan hozzátartozott az észak-afrikai partvidék szisztematikus visszahódításának terve is. Károly

24 1741–1773 között volt a Szuverén Máltai Lovagrend nagymestere.

25 MALLIA-MILANES, 1994. 104.

26 Idézi FODOR, 1999. 375.

27 SEWARD, 1995. 269.

28 BRADFORD, 2006. 118.

mindenekelőtt Dél-Itália és Szicília védelmét látta fontosnak megszervezni,²⁹ bizonyára ezért sem a spanyol partvidékhez közel eső (szintén jórészt lakatlan) Minorcát ajánlotta fel, bár ekkor a lovagok már több éve elkeseredetten kilincseltek Szicília, Korzika, Szardínia, illetve Elba szigeteinek egyikéért. 1524-ben, amint láttuk, „kosarat kapott” a nagymestertől, sőt, úgy tűnt, hogy a Medici-pápa fogja érdekszférájába vonni a székhely nélkül maradt rendet. 1529-ben azonban, Bécs sikertelen ostroma után pillanatnyi lélegzetvételhez jutva, a pápával, majd „az ősellenség” I. Ferencsel kötött barcelonai,³⁰ illetve cambrai-i béke³¹ évében az uralkodónak rendkívül kapóra jött, hogy a Rend vezetése – a több éve tartó állapotot megelégtelve – maga kérte Károly birodalmi követeitől, hogy uruk vegye fontolóra a máltai szigetcsoport mint lehetséges telephely átengedését, a korábbival azonos feltételek mellett. L’Isle-Adam fenntartásokkal és belső ellenzékétől bírálva ugyan, de elfogadta végül az egyezséget; felismerte, hogy ekkor a rend előtt már nem volt más alternatíva.

„*Donamus omnia jura*”

Az adománylevél 1530. márciusában kelt Castelfranco városában. Az *intitulatio* (az V. Károly uralma alatt álló területek részletes felsorolása, az anyakirályné megnevezése donátorként) teljesen szokványos.³² Az adományok felsorolása Tripolival kezdődik,³³ a Gabesi-öböl keleti partján fekvő erőd óriási stratégiai jelentőséggel bírt Észak-Afrika védelmében. A rend azonban a megkapott javaknak, felszereléseknek (vagy a külön passzusban megemlített ostromgépeknek) csak egy részével sáfárkodhatott szabadon, s minden, nem az adományozott sziget hátrányából származó költségtöbbletet saját bevételeiből kellett finanszí-

29 1530–31-ben is felmerült, hogy a török a tengeren, illetve Itálián át fogja megtámadni a Birodalmat. GUNST, 1976. 170. – Nápolyban és Szicíliában súlyos volt a helyzet, a francia követek ugyanis nyíltan és folyamatosan agitáltak Károly ellen. ZOMBORI, 2003. 65.

30 1529. június 29-én.

31 Az 1529. augusztus 3-iki, „hölgyek békéjének” csúfolt megállapodás (I. Ferenc, illetve V. Károly anyja kezdeményezték a megállapodást) közvetlen előzménye a francia részről vesztés landrianói csata volt, vö. GUNST, 1976. 126.

32 Lásd RODRÍGUEZ-SALGADO, 1988. 83.

33 „...*Insulas nostras Tripolis, Melibeti, & Gaudisii*” – A máltai szigetcsoporttól hozzávetőlegesen 400 km-re délre fekvő erőd 1551-ben végleg elveszett a lovagok, illetve a császár számára. Hogy V. Károly mennyire lehetetlen feladat elé állította az ispotályosokat, nézetünk szerint igazolást nyer a tényben, miszerint ma sem ismerünk olyan dokumentumot, illetve forrást, amely a rendet kárhóztatná vagy felelősségre vonná az egyébként érzékeny vesztéséért.

roznia. Cserébe viszont Mindenszentek ünnepére csak egy ölyvet vagy sólymot (*unius accipitris, seu falconis*) tartozott eljuttatni Szicília alkirályához. Ez a szimbolikus kötelezettség egyértelműen szabad hűbéri adományra utal, ahogyan az adománylevél szövege ezt kifejezésre is juttatja feljebb (*feudum perpetuum nobile liberum et francum*).

Az okirat második fele szinte egyetlen hatalmas körmondatban megfogalmazott, mindenre kiterjedő jogot biztosító *litterae privilegiales*.³⁴ Egy-két császári előjogot nem számítva a lovagrend élet és halál ura lesz a szigeten, különösebb ellenőrzés nélkül. A szicíliai alkirályal egyfajta kollegialitást ír elő a dokumentum, például „főbenjáró bűnösök” (pártütők, eretnekek) esetében, akiknek továbbra sem biztosíthat a sziget menedékjogot.³⁵ A sziget másik fontos tisztségviselőjével, a máltai püspökkel való sűrűlódás lehetőségét Károly bölcsen kizárja azzal, hogy ajándékként (*praesentationi nostrae*) kedvelt embere, Balthasar Waltkirk püspök és alkancellár halála pillanatától már az ispotályosok terjeszthetik fel jelöltjeiket a megüresedett stallumra. Az uralkodó ugyanakkor kiköti, hogy a harmadik személy jelölésének joga őt illeti. A rendi hierarchiában új ellenőrzési területet biztosít az oklevél szövege, amikor meghagyja, hogy a főpap automatikusan „nagykereszt”³⁶ lesz, vagyis állandó tagjává válik a nagymester és a nyolc nyelvet (*langue*) vezető *baillivusok* alkotta nagytanácsnak (*consilium ordinarium*).³⁷

V. Károly egyéb személyi kitéltet ugyan nem tesz, ám tanácsolja egy rátermett, s az egész közösség bizalmát bíró admirális kinevezését. A kulcsszereppel bíró tisztség viselője mindig az itáliai nyelvből került ki, felelőssége és tapasztalatai alapján gyakran ő volt a nagymesteri poszt várományosa is. Emiatt tehát mégsem lehet azt mondani, hogy az uralkodó számára érdektelen lett volna az ispotályos vezérkar összetétele, mi több, a fentiek fényében közvetve befolyást szerzett a kinevezési procedúrát illetően.

Az adománylevél záró passzusa, mintegy a fenti megkötések enyhítendő, rendelkezik arról, hogy a felmerülő szükségleteket – mindazt, amiben a lovagok a szigeten hiányt szenvednek – pótolja az uralkodó. Úgy tűnik, a védelmi

34 „...*pleno jure habendum, tenendum, dominandum et omnimodam jurisdictionem exercendum [...] donamus [...] omnia jura, omnesque actiones reales et personales...*”

35 „...*exceptis tamen illis, qui aut laesae Majestatis, aut haeresis rei decernerentur, quos non ejicere (sic!), sed ad omnem ipsius Viceregis, aut Locumtenentis requisitionem capere, & captivoseidem Viceregis, seu Praesidenti remittere teneantur.*”

36 A rend legmagasabb központi és tartományi méltóságainak megnevezése, lásd FODOR, 2001. 349.

37 „...*sic ad dictum episcopatum promotu teneatur Magister praedictus Magnam Crucem concedere, eumque ad Consilium dicti ordinis cum Prioribus et Bajulivis admittere.*”

rendszer és a hadieszközök tekintetében ez jórészt csak ígéret maradt, hiszen közvetlenül az 1565-ös ostrom előtt Don García spanyol grand II. Fülöphöz írt levelében az alábbira figyelmeztet: „Málta Szicília kulcsa. Ha elvész, Felsőged birtokainak védelme csak olyan nagy ráfordítással oldható meg, hogy magam is kételkedem, kivitelezhető-e egyáltalán.”³⁸

A dokumentum véleményünk szerint egyszeri, földben kifejezhető *responsio*-ként is értelmezhető. A lovagok által működtetett rendház-és birtokhálózatok egységeinek, a *komturiáknak* gyarapítását a századok során minden nagyobb (nyugati) keresztény államalakulat vezetése fontosnak érezte.³⁹ A *komturiákból* származó bevétel (*responsio*) évi beküldése „helyett” V. Károly lehetővé tette a rendi központ újjászerveződését, amitől joggal várhatta, hogy egyúttal akár évtizedekre előremenően megváltotta a rendszeres hozzájárulást.

Az új otthon

Málta és Gozo infrastruktúrája és erőforrásai tekintetében a legárulkodóbb forráscsoport L’Isle-Adam nagymester követeinek (vagy ha úgy tetszik, „kémeinek”)⁴⁰ jelentései:

„Máltát pusztán tufának nevezett puha homokkó borítja, maga a sziget 18-21 mérföld széles és 9-12 mérföld hosszú. A sziklás felszínen a termőföld alig 4-5 láb vastag, az is igen köves és meglehetősen alkalmatlan kukorica vagy bármely kenyérgabona termesztésére. [...] [Ugyanakkor a sziget] bőséges mennyiséget biztosít fügeből, dinnyéből és más gyümölcsökből, a sziget fő kereskedelmi cikkei a méz, a gyappjú és a kömény, melyeket a lakosok búzára cserélnek.”⁴¹

A forrásokból az is kiderül, hogy alapvetően hiánycikk a fa, tüzelőanyagként tehéntrágyát, kórokat használ az őslakosság. „A sziget közepén található néhány forrást leszámítva nincs folyóvíz, sem pedig kutak.”⁴² A lovagrend végül úgy oldotta meg az ivóvíz hiányát, hogy olívaolajért cserébe bort importált Itáliából és Franciaországból. Még 1754-ből is ismerünk adatot arra vonatkozóan, hogy az ispotályosok „nagy hatású gyógyszerként” Nápolyból hoztatnak hólét.⁴³

38 Idézi HOUSLEY, 1992. 232.

39 FODOR, 1999. 376.

40 Az ispotályos rendet a kezdetektől kiterjedt információs rendszer jellemezte. A kémhálozat jelentőségét a rend rhódoszi történetére vonatkozóan lásd RÁCZ, 2002. 51.

41 Idézi BRADFORD, 1964. 20–21.

42 BRADFORD, 1964. 20–21.

43 Vö. BRAUDEL, 2004. 278.

A környezeti okokon túl Philippe Villers de L'Isle-Adam számára a legnagyobb nehézséget saját belső ellenzéke jelentette. A három francia nyelv (Provence, France, Auvergne) érthető módon aggodalommal tekintett a nagymesteri orientációra, amely a pápa vezette Liga helyett egyre inkább a spanyol Habsburgok felé közelítette a rendet. V. Károly a fentebb tárgyalt módon minden kétséget kizáróan befolyást nyert egy szuverén egyházi közösség kormányzatába, ami sérthette a nagyszámú francia lovagság és a priorságok érdekeit.

Bradford nézete szerint a sziget délkeleti oldalán lévő kettős kikötő nagy szerepet játszott abban, hogy a lovagok végül elfogadták a császár ajánlatát.⁴⁴ A Földközi-tenger hajósai számára valóban a kezdetektől fogva ismert volt Marmaxett és a Birgu-öböl („Grand Harbour”) vidéke. Stratégiaileg ugyanakkor meglehetősen nehezen védhetőnek bizonyult a terep. Amikor L'Isle-Adam nagymester 1530. május 29-én letette a hűbéri esküt, az *Il Borgónál*⁴⁵ kikötő ispotályosok összesen három öreg ágyút találtak a városban.⁴⁶

Érdeemes arra is kitérni röviden, kik éltek az adományozást megelőzően a szigeten, akik lakhelyük révén – a császári oklevél értelmében – immár a lovagok fennhatósága alá tartoztak.

A két sziget közül⁴⁷ Gozo az ősbibb kultúra bölcsője. Felszínén több a zöld terület, mint Máltán, de kikötőkkel abban az időben nem rendelkezett. A lakosokat a középkor óta kalózok tartották rettegésben, akik számára a befelételjesen nyitott, tagolatlan szárazföld falvai könnyű prédák voltak. Gozo szigetének legkiemelkedőbb pontján maguk az ispotályosok is csak egy düledező kúriát találtak.⁴⁸

Máltán Bradford számításai szerint 12 000, arab dialektusban beszélő földműves élt. Kereszténységük egyes aspektusai és paraliturgikus cselekményeik, szokásaik szöges ellentétben álltak minden bizonnyal az ispotályosok Közel-Keletről, illetve részben bizánci hagyományból táplálkozó szentkultuszával, amelynek sarkalatos pontja a Szűzanya (a „Filer mói Boldogasszony”) és Keresztelő Szent János tisztelete volt (utóbbinak életnagyságú szobra minden gályán ott állt). A bennszülött lakosságnak is megvolt persze a saját patrónusa: szinte kultikus tisztelet övezte Szent Pál alakját, akinek hajótörését, az apostol

44 BRADFORD, 1964. 21.

45 1565 után a település a törökök feletti győzelem emlékére a *Vittoriosa* nevet kapja. A legújabb kortól a városka ismét *Birgu* néven szerepel a térképeken.

46 SEWARD, 1995. 270.

47 A Málta északi partvonala és Gozo között elterülő apró, szinte egyetlen hatalmas sziklából álló Comino szigetét ebben az összefüggésben nem vizsgáljuk.

48 BRADFORD, 1964. 22.

karjára kúszott vipera tűzre vetését és a helyi főúsztviseelő, Publius apjának gyógygyógyítását az Apostolok Cselekedetei is tartalmazza.⁴⁹

Mindazonáltal valószínű, hogy nem az eltérő vallási hagyományokban gyökerezett a legfőbb probléma a szigetlakók és lovagrend viszonyában. Máltai szemmel nézve Károly a laza alkirályi függés helyére ugyanis az emberek mindennapjaiban megnyilvánuló, „idegen” uralmat állított. Az ősi, belső területen lévő város, Mdina⁵⁰ és közvetlen környezetének jellegzetességei a fentebb már idézet jelentés interpretációjában a következők:

„A főváros, amelyet Nemes Városnak⁵¹ neveznek, egy kiemelkedésen áll, a sziget közepén. A házak nagyobb része lakhatatlan... a sziget nyugati partjánál nincsenek kikötők vagy öblök, s a homok is igen köves. A keleti partszakaszon ugyanakkor számos hegyfok és kisebb öblöt találhatók, s két különösen szép és tágas kikötő, mindkettő elégséges bármely típusú flotta befogadására.”⁵²

Akár a szerzett információk, akár a tapasztalatok döntöttek, a lovagok végül a mai Birgu városát választották székhelyül. A Máltai Lovagrend centruma még a Nagy Ostrom után is a sziget e keleti, délkeleti partvonalra volt, itt hozták létre összefüggő erődhálózatukat is (utóbb Valletta központtal, az 1565-ös ostrom hős nagymesteréről, Jean-Parisot de la Vallette-ről elnevezve).

Az őslakosok között ugyanakkor nagy múltra visszatekintő, az aragón koronához kötődő arisztokrata családok voltak (Inguanes, Manduca, Sciberra).⁵³ Az ő szemükben V. Károly esküszegővé vált, hiszen Málta egy 1428-as szerződésében megállapított részleges autonómiáját politikai érdekből feláldozta.

A máltai arisztokrácia és a rend ellentétét tovább fokozta, hogy az ispotályos hierarchia még a 16. század elején is rendkívül zárt volt, a belső fegyelemre a megváltozott körülmények miatt különösen nagy szigorral figyeltek. A lovagok és a káplánok (elkülönülve a szolgálattelvőktől) továbbra is a nyolc *langue* („nyelv”): Auvergne, Provence, France, Aragónia, Kasztília, Anglia, Germánia és Itália kötelékébe tartoztak, melyek élén a *baillivus*⁵⁴ („tisztartó”) állt. A nyolc nyelv vezetője a nagymesterrel (és az adománylevél értelmében immár a püspökkel kiegészülve) alkotta a rendi tanácsot (*consilium ordinarium*), két-két

49 ApCsel 28, 1–10. – A. Ganado szellemes megjegyzése szerint a régi írók ezt tartották a sziget egész történetében a legjelentősebb eseménynek. Idézi CIARLO', 1999. V.

50 A település spanyol neve (*Citta' Notabile*) ekkor még elterjedtebb volt.

51 Lásd az előző jegyzetet.

52 Idézi BRADFORD, 2006. 119.

53 BRADFORD, 1964. 23. – A sziget legnagyobb hegysége, amely a két nagy öblöt választja el egymástól keleten, ma is a *Sciberra* nevet viseli.

54 Célszerűnek látjuk az eredeti, az oklevélben is szereplő terminus használatát az angol szakirodalomban elterjedt (*bailif*), illetve a hazai munkák egy részében elterjedt *baillio*, illetve *bailli* ellenében.

idősebb lovag részvételével pedig a nagytanácsot (*consilium completum*).⁵⁵ Az előremenetel a négyszeri, egyenként hat hónapig tartó hajószolgálat (az ún. „karaván”), továbbá rátermettség és szerencse kérdése volt.⁵⁶ A helyi előkelőknek már a lovagrendbe való bejutását is megnehezítette, hogy a lovagi testület a jelöltektől mindkét szülői ágon legalább négy nemesi őst követelt meg.⁵⁷ A tisztartók közötti feladatmegosztás ebben a korban már olyan precízen működött, hogy lefedte az élet szinte minden területét: a francia baillivus az ispotályokért, az auvergne-i a kormányzatért, az angol a partvonal védelméért, a német az erődök karbantartásáért, a kasztíliai-portugál⁵⁸ pedig a kancelláriáért felelt. Összességében a rend felépítése és államigazgatása mit sem változott az új székhelyen: továbbra is egy arisztokratikus köztársaság jegyeit hordozta magán,⁵⁹ ahol a flottaparancsnoktól a főorvosig mindenkit a nagymester nevez ki helyére. Ez alapján feltételezzük, még ha egy máltai nemesifjú be is jutott a lovagrendbe, számottevő feladat, s így kiugrási lehetőség bizonyosan nem várta. Semmiképpen sem beszélhetünk tehát arról, hogy a lakosság bármely társadalmi rétegével könnyű lett volna az együttműködés; a kölcsönös idegenkedésből lassan, s főleg kényszerből lesz csak egyfajta „szimbiózis”, a 16. században kétségtelenül kissé anakronisztikus lovag-vazallus kapcsolat.⁶⁰

A lovagrendi sajátosságok új működési keretei

A megváltozott viszonyok, szűkös anyagi körülmények, s a sziget miliójétől való társadalmi elszigeteltség sajátosan rányomta bélyegét az ispotályosok két alapvető tevékenységére, a gyógyításra és a hadviselésre is. Ezeket tekintjük át az alábbiakban.

A rendi ispotály, amely nem szenvedhette a több évig tartó tengeri-szárazföldi vándorutat, Szicília szigetéről költözött át Birgu városába. Az új épület 1533-ra

55 TÖRÖK, 1997. 28.

56 A karavánszolgálat értékes forrásai Girolamo di Colloredo lovag feljegyzései 1637-ből. Részletek olvashatók belőle (olasz nyelven): BRADFORD, 2006. 231–239.

57 FODOR, 2001. 28.

58 Az 1310-ben alakult portugál és az 1319-ben létrejött kasztíliai nagyperjelség együttesen alkotta a nyolcadik nyelvet. Baillivusának címe (feladatköréből adódóan) nagykancellár (*magnus cancellarius*) volt, vö. ZOMBORI, 1988. 65. és TÖRÖK, 1997. 28.

59 FODOR, 1999. 375.

60 Ez a törekeny egyensúly tört darabokra a napóleoni háborúkat követően, amikor a győztes angolok a máltaiak kifejezett kérésére nem adták vissza a szigetet a rendnek.

készült el, de 1538-ban már bővítésre volt szükség.⁶¹ Szerkezetében a Rhódoszon jól bevált, kétemeletes, körfolyosós-udvaros kórháztypust követte.⁶² Az 1520-as évek nagy járványai szintén arra ösztönözhatték a lovagokat, hogy a betegápolást mielőbb újraindítsák, mégpedig a régi feltételekkel, a hagyományos, keleti szaktudásra építő orvoslással. Továbbra is szisztematikusan elkülönítették a betegeket, s egy ágyba csak egy páciens került. A francia *baillivus* (az ispotály vezetésével megbízott tisztartó) közvetlen munkatársai a két orvos, a két sebész és a kórház káplánja voltak.⁶³ Utóbb a két nagyobb sziget (Málta és Gozo) egészségügyi ellátása differenciálódott, de még 1538-ból is van adatunk rá, hogy Alonso Predal *protomedicus* mint „főorvos” felel a betegápolás szakmai részéért.⁶⁴ Mindezek ellenére Birgu ispotálya érdekes módon nem foglalkozott a helyiek gyógyításával és a zarándokok fogadásával,⁶⁵ ezért A. Gabriel *xenodochium* terminusát erre az intézményre nem fogadjuk el.⁶⁶ Mivel Rabatban működött már egy helyi kórház, az ispotályosok nyilván nem érezték szükségét egy új közkórház létesítésének, már csak anyagi szempontból sem.⁶⁷ Kétségtelen ugyanakkor, hogy az ispotályos betegápolási rendszer a kor egészségügyi ellátásának élvonalába tartozott századokon keresztül,⁶⁸ a kórház helyétől függetlenül. Erre enged következtetni az angol Henry Teonge, aki 1674-ben a szigetre látogatva a már Vallettán székelő *infermeria* levegős, függönyökkel, ágyneművel jól ellátott termeiről tesz feljegyzéseket.⁶⁹

A Nagy Ostrom előtti további építkezések elsősorban – értelemszerűen – a védelmi rendszer és a flotta megteremtésére irányultak. Az erődhálózat kiépítése – mivel a keleti part adta földrajzi lehetőségeket a rend gondosan kihasználta – ütemesen haladt előre, noha a kisebb településeken gyakran több ház,

61 LUTTRELL, 1994. 80.

62 KARASSAVA-TSINGILIRI, 1994. 92.

63 KARASSAVA-TSINGILIRI, 1994. 92.

64 JARDIN – GUYARD, 2004. 83.

65 A nagymester azonban – valószínűleg az ispotályos szentföldi hagyomány továbbéléseként – továbbra is fedezte tízenkét helyi szegény egy napi ételmezésének költségeit. Lásd WILLIAMS, 1994. 98.

66 Vö. KARASSAVA-TSINGILIRI, 1994. 92. és LUTTRELL, 1994. 81.

67 1565 után, részben az ostrom körülményeit figyelembe véve hozzák létre a máltai lovagok a vallettai nagykórházat (*infermeria*), amely már valóban nyitva állt a helyiek és az idegenek előtt is.

68 Egyetlen sokatmondó adat a máltai orvoslás sikertörténetéből: az 1533 nyarán porral és piszokkal sokak szemét megbetegítő erős széljárás után alig egy évszázaddal már van tudomásunk arról, hogy egyes lovagok védőszemüveget viseltek! JARDIN – GUYARD, 2004. 109.

69 BRADFORD, 2006. 195.

illetve városrész bontás áldozata lett.⁷⁰ A „költségkímélő” megoldás mellett szólt a Mediterráneum déli-délnyugati medencéjének egyre fokozódó török fenyegetettsége, s az ispotályosok anyagi körülményei, hiszen gyakorlatilag ugyanabból a hadikasszából meg kellett oldani Afrika szemközti partvidékének és Tripolinak a védelmét is, az oklevél határozatának megfelelően.

A flottaépítés a letelepedést követően azonnal kezdetét vette: még 1530-ban elkészült a *Santa Anna*, melynek fedélzetén ötszáz ember tartózkodhatott egyszerre, akár hat hónapi élelemmel.⁷¹ Maguk a gályák nagy fejlődésbeli változást nem mutattak: hosszuk 125-180 láb volt továbbra is, legnagyobb sebességük 4,5 csomó. A kétszer 26 evező mellett 280 rabszolga foglalt helyet. A tüzértőt általában egy 48 fontos golyókat kirepítő ágyú és négy kartács képviselte. A hajók kapitánya, továbbá a tengernagy és annak helyettese is csak lovag lehetett.⁷²

Nicolas Marie Ozanne⁷³ hajóépítő mérnök és rézmetsző leírásai sok mindent elárulnak az egyes hajótípusokról, még akkor is, ha megfigyeléseit majdnem két évszázaddal a mediterrán vízi hadviselés hanyatlása után vetette papírra. A gályákról így ír:

„Bevetik őket a fregattok és más kisebb hadijárművek ellen is, amelyek a hazai kikötőt megtámadni vagy kikémleni akarják. Ezenkívül vannak más feladatok is, amelyekre a gályák igen alkalmasak.”⁷⁴

A manőverezésre viszont ez a hajótípus nem alkalmas. Ozanne ezért a korban legtipikusabb földközi-tengeri, *shebeck* névre hallgató típust ajánlja például kalóztámadások kivitelezéséhez:

„Rendkívül nagy méretű latin vitorlája mérsékelt széljárásban nagyon előnyös: erős szélben a nyílt tengeren kisebb latin vagy keresztvitorlát vonnak fel, ami könnyebben kezelhető és kevésbé veszélyes. [...] A hajó alakja, legyen az kisebb vagy nagyobb, mindig egyforma.”⁷⁵

Hiába azonban a sokféle típus és lehetőség, a máltai lovagok flottája lassan bővült, a keresztény kalózkodás pedig még a 17. században is negatív mérleggel jellemezhető.⁷⁶ Ritka volt az olyan eset, amikor a belépő rendtag anyagi

70 HOUSLEY, 1992. 231. – Mdina, az ősi központ még 1530-ban új városfalat kap, a század közepére kiépül a Mount Sciberras lábánál Málta mind a mai napig leglátványosabb erődítménye, a *St-Elmo*.

71 SEWARD, 1995. 271.

72 BRADFORD, 1964. 32.

73 A francia származású hadi szakember 1728-ban született, s 1811-ben hunyt el.

74 A részletet idézi MARJAI, 1990. 51.

75 A részletet idézi MARJAI, 1990. 55.

76 Michel Fontenay (az 1630. évre vonatkozó) adatai szerint a ráfordított költség (150 000–200 000 piaszter) 4,5–6%-a (kb. 9000 piaszter) térült meg. Idézi FODOR, 1999. 377.

helyzete lehetővé tette akár csak egy kisebb gálya felszerelését is. Adományként sem túl sűrűn került jó állapotú hajó az ispotályosok tulajdonába, ezért a drága vízi járművek nagyobb részét – a jól bevált módon – *corso* („portya”) alkalmával szerezte. Egyetlen nagyobb, már-már európai szintű adományozásról van tudomásunk: amikor 1549. szeptember 23-án, az őszi napéjegyenlőség idején a vihar által felkorbácsolt tenger a máltai kikötő valamennyi hajóját megrongálja vagy elpusztítja, csak maga II. Fülöp két teljesen felszerelt gályát bocsát a lovagrend rendelkezésére.⁷⁷

A Máltai Lovagrend tehát a török invázió előestéjén is éppen hogy teljesíteni tudja vállalásait, s az alapvető tevékenységei ráruházta kötelességeit. Úgy véljük, ez a megállapítás egy majdani, a sziget ostromának előtörténetét vizsgáló, monografikus igényű munkában nagy jelentőségű lehet.

Az első évtizedek kihívásai

Az ispotályosok berendezkedése új otthonukban tehát korántsem volt akadálymentes. A nehézségek a sziget körülményeiből, az európai nagypolitika (és valláspolitikai) fejlődéséből, illetve a rend belső struktúrájából egyszerre következtek.

A tény, hogy Málta 1530–1565 közötti történetét egyszerre jellemzik fényes haditettek és véres vereségek, bátor katonák és pénzéhes kalandorok, összefügg azzal, hogy az új államalakulatnak nagyon rövid idő alatt kellett látványos eredményeket felmutatnia, s így nem mindig válogathatott az eszközökben. Nem kis katonai erőfeszítést igényelt, hogy miközben a szigeten az alapvető gazdasági és infrastrukturális feltételeket kellett megteremteni, a császár megkövetelte a katonai részvételt az észak-afrikai törökellenes hadmozdulatokban.⁷⁸

V. Károly nagyszabású hadművelet-sorozata során az ispotályosokkal akarta felszámoltatni az Algéria területén menedékre lelő muszlim kalózok uralmát, akik az európai kereskedelmet éppen úgy ellehetetlenítették, mint annak idején az ispotályosok a Mameluk Egyiptomét Rhódoszról.⁷⁹ 1534-től erőteljes spanyol fegyverkezés kezdődött, amelynek anyagi forrását a gyarmatokról befolyó hatalmas összegek biztosították sokáig. Károly megbízottjai 1530. január

77 MARJAI, 1990. 68.

78 A hadműveletek részletes ismertetésére a teljes dolgozat sem tett kísérletet, ezért ilyen kis terjedelemben még a tények vázlatos ismertetésére sem vállalkozhattunk.

79 BARBER, 1970. 259.

21-én Bolognában további 1 200000 dukátot vettek át a francia küldöttségtől.⁸⁰ Ezekben az években került sor a német mintára kiképzett spanyol gyalogság, az *infanterie* felállítására, s ekkor nevezték ki a későbbi „Győzhetetlen Armada” magját alkotó flotta élére a 16. század derekának legzseniálisabb hadvezérét, az I. Ferencről V. Károlyhoz pártolt⁸¹ Andrea Doria genovai admirálist.⁸² Az uralkodó parancsára érkezett Máltára Adeodato Ferramolino itáliai hadmérnök is, aki elkezdte a szükséges erődítési munkálatokat a szigeten, nem utolsósorban a Szent Elmo-fok erődde alakításával.⁸³ A korszak rendkívül színes hadtörténetéből csak egyetlen eseményt emelünk ki: Tunisz ostromát. Doria a császár parancsára 1535-ben vette ostrom alá az erődöt.⁸⁴ Az adománylevélben is kifejezésre juttatott hűbéreskü értelmében a Máltai Lovagrend is kivette részét a harcokból: Fra’ Ottavio Bottigella pisai prior Doria helyetteseként négy máltai gályát, tizenhét kétárbocos vitorlás kalózhajót és a rend nagygályáját irányította Tunisz alá. A hatalmas győzelmet követően, melynek utolsó mozzanataként Paolo Simeoni és néhány rab rendtársa lefegyverezte az őrséget, s beengedte a császári csapatokat, a fáma szerint V. Károly részt vett a nagygályán rendezett fogadáson, Bottigella meghívásának eleget téve. Az étellel-itallal roskadásig pakolt asztalok mellett lakmározó káplánok látványa bizonyára nem volt szokványos a császár számára, mert e szavakkal fordult az admirális helyettese felé: *„És ezek mit tesznek Isten dicsőségéért?”*

„Ezek – válaszolt hasonlóan metsző stílusban Bottigella – fegyverek és egyenruha nélkül, szandálban, durva öltözetben, lenyírt hajjal állnak Isten színe elé, s szemüket is lesütik szégyenükben. Ha Felséged csatlakozni óhajt, kaphat egy helyet a stallumon, s hozzá fekete kázmását szentolvasóval.”⁸⁵

Ha a fentebbi történet hitele megkérdőjelezhető is, jól rávilágít, hogy a névleg kereszties hadjáratban, gyakorlatilag V. Károly világbirodalmi expanziós hadműveleteiben való részvétel egyre terhesebbé vált a rend számára. 1544-

80 ZOMBORI, 2003. 67.

81 1528 augusztusában történt, vö. RADY, 1994. 41.

82 A de la Valette nagymesterrel is jó barátságban lévő Doria 1468-ban született, s 1560-ban hunyt el, vö. GUNST, 1976. 177–178.

83 Ferramolino javasolta először – immár Juan de Omédes nagymesternek – egy teljesen új erődváros kiépítését a szigeten. Elképzelése süket fülekre talált egészen az 1565-ös ostrom utáni újjáépítésig. BRADFORD, 2006. 123.

84 A hadművelet előzménye Barbarossa, a szultáni szolgálatban álló muszlim kalózezer portyája volt Itália partjainál. Tuniszt 1534-ben a spanyolokkal szövetséges helyi uralkodótól szintén ő foglalta el, miután V. Károly csapatai előzőleg jelentős károkat okoztak a Peloponnészoszon a töröknek, vö. MALTBY, 2002. 46.

85 Idézi SEWARD, 1995. 271. – Élete végén V. Károly mégis felölti a fekete kázmását és a szentolvasót, de egészen más körülmények hatására...

ben, amikor az uralkodó Algír ellen vonult, a négyszáz máltai lovag közel egy-egyede még a kihajózást követően életét veszítette.⁸⁶ A spanyol udvar hódító háborúja – részint az anyagi fedezet fokozatos kimerülése folytán – a század közepére megtorpant, s védekezésbe ment át. Ennek a lovagrend részéről egyenes következménye volt Tripoli 1551-es elvesztése. Közvetlenül a „Nagy Ostrom” előtt a hírhedt oszmán kalózvezér, Dragut („az ördögfattyú”) már a Gabesi-öböl egyik szigetén, Jerbán üti fel fészket.⁸⁷

A lovagok számát azonban nemcsak a háborúk tizedelték meg, hanem két európai szinten is jelentős esemény. Az egyik, hogy II. Joachim brandenburgi örgróf 1539-ben a hitújítók oldalára állva önhatalmúlag megszervezte a rend protestáns ágát (vezetőjének neve: *Herrenmeister*), amely hivatalossá válása után (1648, vesztfáliai béke) idővel átörökíti magára a „johannita” elnevezést.⁸⁸ A másik nagy megrázkódtatást jelentő esemény VIII. Henrik egyházreformja volt. Az anglikán egyházat létrehozó uralkodót minden kétséget kizáróan a visszavágás is vezérelte a sikertelen egyeztetést követően (ebben L’Isle-Adam sem akadályozhatta meg, mert a nagymester még 1534 folyamán meghalt). Az angol nyelv birtokainak szekularizálása után kezdetét vette a hazatérő rendtagok meghurcolása, majd kivégzése.⁸⁹ A nyelvet végül hivatalosan 1540 májusában oszlatták fel, *baillivusuk* széke üresen maradt a nagytanácsban.⁹⁰

Vázlatos interpretációnk végén, a vizsgált tényezők tükrében talán már élhetünk a gyanúperrel, hogy komoly politikai stratégia húzódik meg az adományozás ténye mögött, s csak másodsorban keresztény császári gesztus.

86 LUTTRELL, 1997.

87 Dragut a sors különös fintoraként éppen annak a Jean Parisot de la Valette-nek közbenjárására szabadult ki Andrea Doria fogságából, akinek az ispotályosai által védett Málta falai előtt esik majd el 1565-ben, vö. MARJAL, 1990. 71.

88 Nézetünk szerint éppen emiatt a „johannita” terminus használata a rend egészére vonatkozóan csak a kereszties háborúk időszakában indokolt, ezért a dolgot is következőesen az „ispotályos” elnevezést használja az átmeneti időszakot illetően.

89 Az angol nyelv főbb vezetői közül Thomas Dingley, illetve az 1970-ben boldoggá avatott Adrian Fortescue 1539-ben, David Gunston 1541-ben került vérpadra, vö. SEWARD, 1995. 272. – A rendelkezésre álló adatok szerint mindössze tíz angol lovag maradt a szigeten. Az utolsó közülük az a Sir Oliver Starkey, aki a Nagy Ostrom alatti nagymester, Jean Parisot de la Valette személyi titkára és legfőbb bizalmasa volt egyben, vö. BRADFORD, 1964. 35. Fortescue „viaticuma”, utolsó leírt gondolatai nemcsak őszinte, szívhez szóló gondolatok, hanem egy újkori teokratikus állam íratlan társadalmi normáinak foglalatjai is: „*Szeresd Istent mindenekfelett teljes szívvelled. Vágyakozz kegyelmére saját lelki egészségédnél is jobban. [...] Ne tartsd magad többre senkinél. [...] Légy csendes, de ha beszélned kell, ne hallgass. [...] Légy könyörületes a szegények iránt, s akkor Isten nagy kedvét leli majd benned. [...] Féld az Istent, s mindenkor tartsd szem előtt akaratát [...], de ha mégis vétkezel, hát ne ess kétségbe.*” – idézi SEWARD, 1995. 272–273.

90 Vö. BRADFORD, 1964. 35.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BÁRÁNY

- 2006 BÁRÁNY Attila: Magyarország és a kései kereszties hadjáratok. In: *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk.: LASZLOV-SZKY József – MAJOROSSY Judit – ZSENGELLÉR József. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006. 139–167.

BARBER

- 1970 BARBER, Malcolm: *The Knight & Chivalry*. London, Longman, 1970.

BRADFORD

- 1964 BRADFORD, Ernle: *The Great Siege. Malta 1565*. London, Penguin Books, 1964² (1961).
- 2006 BRADFORD, Ernle: *Storia dei Cavalieri di Malta. Lo Scudo e La Spada*. Trad. di Bortolino, Adriana Crispi. Milano, Mursia, 2006³ (1972, 1975).

BRAUDEL

- 2004 BRAUDEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Ford.: Pődör László. Budapest, Gutta, 2004² (1985).

CAMIRELLI

- 2003 CAMIRELLI, George: *Legendák Gozo szigetéről*. Ford.: Boda Magdolna. Szeged, Agapé, 2003.

CIARLO'

- 1999 CIARLO', John: *The Hidden Gem. St. Paul's Shipwreck Collegiate Church*. Valletta, Progress Press, 1999⁴ (1993).

CUTAJAR

- 1995 CUTAJAR, Dominic: *La Chiesa di San Giovanni a La Valletta. La Storia e le Opere d'Arte*. Malta, M. J. Publications, 1995.

ENGEL

- 1997 ENGEL Pál: 14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából. In: *Történelmi Szemle* 39. (1997) 1. sz. 111–118.

FODOR

- 1999 FODOR Pál: Máltai kalózok, török rabok és francia kereskedők a Földközi-tengeren a 17. század elején. In: *Történelmi Szemle*, 41. (1999) 3–4. sz. 369–385.
- 2001 FODOR Pál: Máltai rabok, török kalózok és francia kereskedők a Földközi-tengeren a XVII. század elején. In: FODOR Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest, Balassi, 2001. 342–363.

GÖMBÖS

- 1993 GÖMBÖS Tamás: *A szerzetes-és lovagrendek címerei és viseletei*. Budapest, Tellér, 1993.

GUNST

- 1976 GUNST Péter: *V. Károly*. Budapest, Akadémiai, 1976.

HOUSLEY

- 1992 HOUSLEY, Norman: *The Later Crusades from Lyons to Alcazar 1274–1580*. Oxford, University Press, 1992.
- 2002 HOUSLEY, Norman: *Religious Warfare in Europe, 1400–1536*. Oxford, University Press, 2002.

HUNYADI

- 2006 HUNYADI Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. In: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk.: LASZLOVSZKY József – MAJOROSSY Judit – ZSENGELLÉR József. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006. 139–167.

JARDIN – GUYARD

- 2004 JARDIN, Prosper – GUYARD, Philippe: *I Cavalieri di Malta*. Trad. di Gabbi, Mario. Milano, San Paolo, 2004³ (1974, 2002).

KARASSAVA-TSINGILIRI

- 1994 KARASSAVA-TSINGILIRI, Fotini: The Hospitallers' Medical Tradition: 1291–1530. In: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed.: BARBER, Malcolm. Cambridge, Variorum, 1994. 89–97.

KORPÁS

- 1998 KORPÁS Zoltán: Spanyol védelmi rendszer Észak-Afrikában V. Károly uralkodása alatt. In: *Africana Hungarica*, 1. (1998) 1. sz. 53–74.

LUTTRELL

- 1994 LUTTRELL, Anthony: The Hospitallers' Medical Tradition: 1291–1530. In: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed.: BARBER, Malcolm. Cambridge, Variorum, 1994. 64–82.
- 1997 LUTTRELL, Anthony: The Military Orders, 1312–1798. In: *The Oxford Illustrated History of the Crusades*. Ed.: RILEY-SMITH, Jonathan. Oxford–New York, k. n., 1997² (1995). 326–365.

MALLIA-MILANES

- 1994 MALLIA-MILANES, Victor: Corsairs Parading Crosses: The Hospitallers and Venice, 1530–1798. In: *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed.: BARBER, Malcolm. Cambridge, Variorum, 1994. 103–113.

MALTBY

- 2002 MALTBY, William: *The Reign of Charles V*. New York, Palgrave, 2002.

MARJAI

- 1990 MARJAI Ferenc: *A kereszt és a kard lovagjai*. Budapest, Új Nap, 1990.

POHL – VOCELKA

- 1995 POHL, Walter – VOCELKA, Karl: *A Habsburgok: egy európai dinasztia története*. Szerk.: VACHA, Brigitte. Ford.: Bagi Dániel et alii. Budapest, Gulliver, 1995.

RÁCZ

- 2002 RÁCZ András: Rodosz 1480-as ostroma. A johannita lovagrend és a török terjeszkedés a Földközi-tenger keleti medencéjében. In: *Sic Itur ad Astra*, 14. (2002) 2–3. sz. 41–85.

RADY

- 1994 RADY, Martin: *The Emperor Charles V. Seminar Studies in History*. London–New York, Longman, 1994.

RODRÍGUEZ-SALGADO

- 1988 RODRÍGUEZ-SALGADO, M. J.: *The Changing Face of Empire. Charles V, Philip II, and the Habsburg Authority 1551–1559*. Cambridge, University Press, 1988.

SEWARD

- 1995 SEWARD, Desmond: *The Monks of War. The Military Religious Orders*. Suffolk, Penguin Books, 1995² (1972).

SIRE

- 1994 SIRE, H. J. A.: *The Knights of Malta*. New Haven–London, Yale University Press, 1994.

WILLIAMS

- 1994 WILLIAMS, Ann: *Xenodochium to Sacred Infirmary: the Changing Role of the Hospital of the Order of St John, 1522–1631*. In: *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed.: BARBER, Malcolm. Cambridge, Variorum, 1994. 97–102.

ZOMBORI

- 2003 ZOMBORI István: Az 1532-es török hadjárat és V. Károly. In: *Aetas*, 18. (2003) 2. sz. 68–84.

Melléklet

V. Károly oklevelének magyar fordítása⁹¹

Mi, V. Károly,⁹² Isten kegyelméből és irgalmából mindenkor fenséges római császár, Kasztília, Aragónia, továbbá mindkét Szicília,⁹³ Jeruzsálem, Magyarország, Dalmácia, Horvátország, León, Navarra, Granada, Toledo, Valencia, Galícia, Mallorca, Hispánia, Szardínia, Córdoba, Korzika, Murcia, Jaén, Algarben, Algeciras, Gibraltár, a Kanári-szigetek, az óceáni tengerben fekvő ország királya, Ausztria főhercege, Burgundia és Brabant hercege, Barcelona, Flandria és Tirol grófja, Vizcaya és Molina ura, Athén és Neopatria hercege, Roussillon és Cerdana grófja, Oristan és Gociano márkija,⁹⁴ s anyánk, Johanna,⁹⁵ adományozzuk a jeruzsálemi Szent János Rend, vagyis az általunk különösen nagyrabecsült, tiszteletreméltó és istenfélő, számunkra igen kedves nagymester, perjelek, tisztartók, káplánok és lovagok konventjének, rendjének és vallásának azért, hogy sok bolyongás után székhelyet nyerjenek, miután a törökök hosszas és aljas támadása folytán Rhódosz sziget elveszett. Hitük legyen olyan férfihoz illő fegyver, mellyel a bűnös lelkeket megmentik fogadalmuk szerint. Hasonló megfontolásból, mellyel a Szent Hithez kötődünk, úgy döntöttünk, hogy fentebb nevezett nagymesternek és rendnek önként békés székhelyet adunk (hogy többé ne bolyongjanak a világban), azonfelül mi és örököseink a birodalomban, megengedjük jelen, minden időkre érvényes adománylevelünkkel, megíngathatatlan szándékunkkal és királyi hatalmunkkal, tulajdon elgondolásunk szerint különösen elrendeljük a tiszteletreméltó nagymester, a jeruzsálemi

91 Deed donation of the Maltese Islands to the Order of St. John of Jerusalem by Emperor Charles V in 1530. Latin, English, French, Italian text. Valletta, Archive and Library of Valletta, é. n.

92 (Habsburg) V. Károly. Szép Fülöp és Őrült Johanna legidősebb fia 1500-ban Gentben született. 1517-től spanyol király, 1519. szeptember 1-jétől német-római király, 1530-tól császár. 1556. október 25-én ünnepélyesen bejelentette lemondását, s Yuste kolostora melletti kúriájába vonult vissza, itt is halt meg 1558 folyamán.

93 *Utriusque Siciliae*. Az elnevezés nem pusztán a sziget, hanem teljes Dél-Itália területét is magában foglalja. Az oklevél szövegében a *Regni praedicti Siciliae*, illetve a *Regni praefati Siciliae* terminusok is előfordulnak.

94 V. Károly hivatalos titulatúrájához magyar nyelven lásd POHL – VOCELKA, 1995. 145.

95 „Őrült” Johanna anyakirályné, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella egyetlen, felnőttkort megért gyermeke, (Habsburg) Szép Fülöp hitvese. Elmebetegsége miatt férje halála után egy kolostorban volt kénytelen napjait tengetni, de oklevelünk kiadása után még negyedszázadot élt (1555-ben hunyt el).

Szent János Rend nemes és kötöttség nélküli földbe: városainkba, várainkba, vidékeinkbe és falvainkba történő beiktatását;

Tripoli,⁹⁶ Málta⁹⁷ és Gozo⁹⁸ területét minden városukkal, váraikkal, egész térségükkel, falvaikkal és vidékeikkel, védelmükkel és kormányzásukkal hamisítatlanul egyesítve, továbbá ítélezési és pallosjoggal a férfiak és asszonyok fölött a lakott rész határáig, s a lakosokat jelen törvényükkel, státusukkal, körülményeikkel, egyéb jogaikkal, földekkel, mentességekkel, kiváltságokkal, terményekkel és egyéb engedményekkel mint joghatóságuk alá tartozókat elismerjük, és azokat kötöttség nélkül biztosítjuk.

Következésképpen a földért, amelyet általunk és ugyanezen helyeken az idő folyamán uralkodó örököseinktől birtokba vesznek, minden évben kötelesek akár személyesen, akár megbízott küldöttek útján egy ölyvöt vagy sólymot⁹⁹ il-lőn átadni akár az alkirály, akár a helytartó közvetítésével, aki éppen akkor a kormányzatot hűbéri szolgálat jegyében ellenőrzi, s akinek hatalma semleges és mentes az adófizetéstől és egyéb katonai szolgálat alól, amely vazallusoknál szokásos. Mindazonáltal a földbirtokba való beiktatást minden esetben meg-újítják majd örököseink; helyreállítják a jogfolytonosságot, s megerősítik a nagy-mestert és fent nevezett rendet pozíciójában, továbbá említett városokban, erődökben, vidékekben és szigeteken. Esküt tesznek arra, hogy nem tűrik el sem megrövidítését, sem megtámadását országainknak, földjeinknek és birtokainknak, nem pártoskodnak ellenünk, fentebb említett javadalmuk örököseink uralmát sem tengeren, sem szárazföldön nem veszélyeztetni, s nem segítik az

96 Tripoli(sz) a mai Líbia nyugati határvidékén fekszik, a Gabesi-öböl keleti partjánál. Stratégiai jelentőségét növelte kikötője és a fellegrvár, azonban védelmének ellátása – mely az oklevél kifejezett utasítása az ispotályosok részére – szinte kivitelezhetetlen volt 400 km-es távolságból. A kulcsfontosságú erősség még V. Károly uralma idején végleg elvesztett (1551). Az észak-afrikai védvonalra lásd továbbá KÖRPÁS, 1998. 53–74.

97 Az oklevélben előforduló alakok a *Melibetum*, *-i*, *n.* ragozott változatai. (Málta beszélő nevet visel: a „mészszigetre” szinte valamennyi nyelvben visszavezethető az országnév.)

98 Gozo (az oklevélben *Gaudisium*, *-i*, *n.*), illetve tőle délre a sziklás, kicsiny sziget: Comino a főszigettől északi irányban fekszenek. Gozo a jelenlegi kutatás számára elsősorban ősi prehistorikus kultúrája miatt érdekes, a középkorban és a kora újkorban viszont – nem kis részben előnytelenül nyitott, komolyabb védmű nélküli területének köszönhetően – szinte vonzotta a tengeri kalózokat és a rabszolgakereskedőket. 1551-ben gyakorlatilag a teljes lakosságát elhurcolja a török, vö. CAMILLERI, 2003. 9.

99 *Sub censu dumtaxat unius accipitris, seu falconis quolibet anno in die festi omnium Sanctorum praestandi.* A szigeten egyébként nem őshonos vadászmadár jelképes adó, azt bizonyítja, hogy kötöttség nélküli hűbérbirtokként adományozza az uralkodó a rendnek a területet. (Ezúton köszönöm Sashalmi Endre opponensi véleményét az oklevél jogi terminusainak fordítását illetően.)

ellenünk törőket, hanem inkább fáradságot nem kímélve igyekeznek elhárítani őket.

Ha valakit főbenjáró bűn elkövetésével vádolnak meg vagy hasonló eljárás folyik ellene, elmenekülhet a szicíliai királyságokból, s menedéket lelhet ezen a szigetekon és birtokaikon, ha viszont az alkirály, a kormányzó vagy az éppen működő igazságszolgáltató szervek részéről kívánatos, kötelesek kiűzni a menekültet vagy menekülteket a szigeteikről. Azokat ellenben, akiket hazaárulással vádolnak, nem űzhetik el, hanem az alkirály vagy helyettese kérése alapján kötelesek vasra veretni, s fegyveres kísérettel az alkirály vagy a kormányzó elé vitetni.

Megmarad továbbá a máltai püspökségnek¹⁰⁰ joghatósága rendelkezésünk szerint a Szicíliákként említett királyságokban mi és örököseink ajándékként. Püspökünk, s szeretett tanácsosunk, Balthasar de Waltkirk birodalmi alkancellár, az egyházkerület általunk kinevezett fejének halála után, s minden ezután bekövetkező üresedés tekintetében a fentebb említett nagymester, s a rendnek nevezett konvent jogosult püspököt megnevezni a fentebbi Szicíliák alkirálya előtt három rendtagból, amelyből legalább egy lehet és legyen általunk, illetve említett királyságainkban örököseink által javasolt személy, aki alkalmas, megfelelő és méltó a főpásztori állás betöltésére, amely egyházkerület, illetve említett püspökség élére kinevezük, amelyre méltónak találtuk vagy találták; nevezett nagymester pedig köteles nagykereszt adományozásával elismerni, s az összes perjelekkel és tisztartókkal együtt a rendi tanácsba beengedni.¹⁰¹

Mivel a rend admirálsa kötelezően mindig az itáliai nyelvből kerül ki,¹⁰² tanácsoljuk, hogy alkalmas embert találjanak erre a tisztségre megüresedés esetén. Ésszerű, hogy nyelve legfelkészültebb férfiúját válasszák e hivatal élére, aki megbízásának képes úgy eleget tenni, hogy személyében senki sem kételkedik.

Készüljenek továbbá törvények és határozatok a három előző cikkelyhez a rend szokásai, hagyományai, valamint szentatyánk¹⁰³ és az apostoli Szentszék jóváhagyása és fennhatósága alapján, s kötelezzék jelen és minden elkövetke-

100 A máltai püspök (*episcopus Melibetani*) és az egyházi hierarchián voltaképpen kívülálló rend viszonya számos konfliktus forrásává válhatott volna, Károly ezért az okiratban mint „ajándékot” (*praesentationi nostrae*) átadja a püspökjelölés jogát a rendnek, némi megkötéssel.

101 *Sic ad dictum episcopatum promotum teneatur Magister praedictus Magnam Crucem concedere, eumque ad Consilium dicti Ordinis cum Prioribus, & Bajulivis admittere.* A nagykereszt adományozásával a mindenkori máltai püspök a *consilium ordinarium*, vagyis a Rendi Tanács tagja lesz.

102 Az itáliai és a provençe-i nyelv lovagjai mindig a flottán szolgáltak.

103 VII. Kelemen (1523–1534), eredeti nevén Giulio de’ Medici, Capua perjeleként maga is a lovagrend tagja volt ifjúkorától fogva.

zendő nagymestert, hogy ünnepélyes esküt tegyen a hű szolgálatra és említett törvényekre, s arra, hogy sértetlenül megőrzik azokat.

Amennyiben sikerül a rendnek visszafoglalni Rhodosz szigetét, s ennek okán, de akár egyéb okból a rend fentebb említett szigeteit és velük járó földjeit elhagyja, s máshol száll meg, illetve alapít székhelyet, eme földbirtokait hűbérurának engedélye nélkül semmiféle személynek nem adhatja át vagy idegenítheti el. Amennyiben engedély nélkül merészelnék túladni rajta vagy elidegeníteni, visszaháramlik ránk és utódainkra minden kiváltságával egyetemben. Nem különben azon hajítógépek és hadigépek, amelyek jelenleg Tripoli erődjében és városában vannak a vonatkozó leltári jegyzékek szerint, megtartandók hároméves időtartamra a város és a fellegvár védelmére; e kötelezettség a három év letelte után feljogosít felújításukra, hacsak akaratumkkal nem látjuk jónak az időtartam meghosszabbításának szükségességét a város és a fellegvár nagyobb védelmére.

Továbbá meghatározott személyeknek jutalmakat és ajándékokat: egyszerűket vagy állandóakat kell kiutalni a még nem függésben lévő területeken, melyeket érdem vagy más egyéb szolgálat alapján kell kiosztani. Bármely területen is állomásozik az illető, nem bocsátható el jutalom nélkül, de szolgálati helyén kell maradnia mindaddig, amíg a fentebb említett nagymester és a konvent jónak nem látja kitüntetni valahol máshol egy hasonló birtoktesttel. A jutalomosztás érdekében elkerülendő minden keletkező nézeteltérés, bosszúság és további költség az alábbi módon: amint a nagymester és a konvent jónak lát bárkit is megjutalmazni, két bírót kell kinevezni; az egyiket, nevünkben, az éppen kormányzó alkirály, a másikat pedig a nagymester és a konvent köteles kijelölni. Ezek röviden és precízen tartoznak a jutalmat meghatározni, érvekkel alátámasztva mindkét részről, de bármely egyéb jogi eljárás nélkül; pénz osztása esetén pedig kiszámolják, hogy a jogszabályok mennyit biztosítanak. Amennyiben lehetőségként felmerül a két bíró közt a különböző és egymással ellentétes véleményezés, mindkét oldal hozzájárulásával egy harmadikat kell kinevezni; amíg a kérdést eldöntik vagy megvizsgálják, s a jutalom mértékét megállapítják, a birtokosok élhetnek tulajdonjogaikkal az ideiglenes birtokon, s elfogadhatják a jogaik érvényesítéséből származó javakat az ellenszolgáltatás kiutalásáig.¹⁰⁴

A fentebb megfogalmazott és leírt feltételek terhe alatt és attól semelyik ponton sem eltérve, a bevezetésben említett nagymestert és konventet kizárólagosan iktatjuk be a kinyilvánított birtokba. Ahogy legjobb, legteljesebb és

104 Az oklevél ezen passzusa meglehetősen bonyolult eljárást ír elő. Oka egyrészt a kisszámú továbbosztható föld, másfelől a lovak állandó fegyverben tartása lehetett.

leghasznosabb módon kijelentjük alkalmasságukról és jótéteményeikről, állhatatosságukról, jóságukról és eszességükéről, s megnyerő értelmükről, ugyanarra a birtokra fentebb nevezett nagymestert, konventet és rendet beiktatjuk, s visszavonhatatlanul költöztetjük. Teljes joggal és birtoklással, hatalommal, s mindennemű joggyakorlással együtt örök időkre és a békés állapotok fenntartásával, s ebből fakadóan engedményekkel, amint a legjobb, legteljesebb és legtartósabb jogok szerint adhatók, adjuk, engedélyezzük és adományozzuk nevezett nagymesternek, konventnek és rendnek az összes jogot, hogy szabad eljárással dolgok és személyek ügyében, s más egyebekben is, amelyekben jelenleg eljárunk, dönthessenek. Minden olyan kiváltságot, amelyet a jog szabadon biztosít, azokkal együtt, amelyeket mi gyakorlunk, fentebb nevezett Nagymesternek, Konventnek és Rendnek a kinyilvánítottakkal együtt az egyes helyeken valódi, hasznos urakká, befolyásos intézőkké és felügyelőkké tesszük. Nem adunk viszont felhatalmazást azon legfelsőbb ügyekben, amelyek hatáskörét korábban lefoglaltuk, illetve mi magunk és udvarunk gyakoroljuk.

A felügyelet ettől az időtől kezdve fent nevezett nagymester, konvent és a jeruzsálemi Szent János Rend megbízatása, ugyanazzal a hatáskörrel, amellyel azelőtt mi gyakoroltuk, mindenén és mindenkin. Azon férfiak és asszonyok, akik az említett szigeteken, városokban, földeken, helyeken és várakban laknak, vagy a nagymester (az említett területek jogos tulajdonosa) által kiadott jogosítványokkal és feltételekkel a jövőben lakni fognak, őt szolgálni kötelesek, mint ahogy a jó és hűséges vazallusok mindig követik uruk akarátát. Felajánlják hűségüket és esküt tesznek nevezett Nagymesternek és Konventnek, ahogyan szokás; mi magunk szintén, amely pillanattól fogva letettük az esküvést, s hűbéri fogadalmat tettek, felmentjük őket minden olyan eskü és szolgálat alól, amelyet számunkra és utódainknak vagy egyéb személynek nevünkben tettek.

Mindazonáltal Nagyságos Fülöp, Asztúria, Granada stb. hercege, legkedvesebb utódunk és elsőszülöttünk,¹⁰⁵ akit később boldog és számos napot megérő uralmunkat követően a királyságokban és uradalmainkban Isten kegyelméből közvetlen leszármazottunknak és örökösünknek nyilvánítunk atyai áldásunktól övezve; a leghatalmasabb és nagyságos, szeretett tanácsosok, továbbá hűséges alkirályunk és főkapitányunk a Szicíliai Királyságokban, a hivatalában lévő főbíróság, felséges királyi udvarunk bírái, tisztségviselői, udvarmesterünk, titkos tanácsosunk, kincstárnokunk és híveink birodalmunkban, [...] pártfogóink, erődjeink kapitányai, várnagyai és őrei, kapusaink és kulcsárjaink, titkos megbízottjaink, s mindenki más egyéb a hivatalokból és a szicíliai

105 *Illustrissimo propterea Philippo Principi Asturiarum et Gerundae &c. Filio primogenito [...]:* a későbbi II. Fülöpöt (1556–1585) van szó.

királyságokból, főleg a szigetekről, Tripoli városából és erődjéből jelentől fogva a jövőre vonatkozóan különösen elrendeljük és meghagyjuk megbotránkozásunk és haragunk, továbbá tízezer korona összegű, akár tulajdonukra kiorított, akár kincstárunkba befizetendő büntetés terhe alatt, hogy megtartják, támogatják, teljesítik és sértetlenül betartatják és teljesítettik másokkal jelen határozatainkat és engedményeinket, úgy külön, mint együttesen, ahogy feljebb említés történt róla.

Alkirályunk továbbá maga, illetve az általa kiválasztott vagy megnevezett küldött útján átadja jelen üres és szabad birtokot, ahogy említettük, fentebb nevezett Nagymesternek és Konventnek vagy a helyére kinevezett kormányzóknak juttatunk. A küldött vagy küldöttek befejezik és megkötik a feltételeket és az egyezséget, s mi pedig rájuk ruházzuk a hatalmat, összes fennhatóságunkat, amelyekben kötelesek megerősíteni a nagymestert és a konventet. Állhatatosan megvédi őket továbbá mindenki ellen, hogy ne kényszerüljenek kölcsönöket, vámokat vagy bármely adót és juttatást fizetni.

Továbbá, hogy érvényt szerezzünk jelen okmányoknak, amely esetben szükséges, minden hiányosságot, érvénytelenséget, hibát vagy mulasztást orvosolunk, még ha bármely kevés esély is van felbukkanásukra jelenleg; olyan szükségletekben pedig, amelyekben királyi fennhatóságunk bővelkedik, kárpótlást biztosítunk.

Ezen okból rendeltük el jelen oklevél kiállítását és hitelesítését Szicília rendes ügyeihez használatos pecsétünkkel.

Kelt Castelfrancóban¹⁰⁶ március hó 23. napján a 3. indictióban¹⁰⁷ az Úr megtestesülésének 1530. évében és birodalmi császárságunk 10. évében,¹⁰⁸ kasztíliai, leóni, granadai és egyéb királynői uralmunk¹⁰⁹ 27., Navarra 16., Aragónia, továbbá Szicília, Jeruzsálem és egyebek, továbbá királyságunk 15. évében.

(V. Károly saját kezű aláírása)¹¹⁰

106 Észak-itáliai kisváros Padovához és Trevisóhoz közel, a mai Veneto tartományban.

107 Adókivetésre utal, hiszen a király ekkor még a spanyol trónon sem ül 15. éve.

108 Az ünnepélyes bolognai császárkoronázásra pár hónappal jelen oklevél kiállítása előtt került sor, tehát szimbolikusan értelmezendő az uralkodási dátum.

109 Az anyakirálynéira utal értelemszerűen, lásd 95. jegyzet.

110 Az oklevél eredetijén a spanyol *Yo El Rey* („Én, a király”) kézjegy olvasható, alatta az adományozást és az iktatást megerősítő aláírások.

Kármán Gábor

Az erdélyi török deákok

Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban

HARSÁNYI NAGY JAKAB, az erdélyi fejedelem portai követségén szolgálatot teljesítő nemes nem volt különösebben elégedett feljebbvalóival. II. Rákóczi Györgynek írt levelében 1656 őszen így foglalta össze az erdélyi követtel kapcsolatos benyomásait: „*Itt minden keresztyén követek, rezidensek tudósok, csak az oláhok barbarusok, kiktől nem sokat különböz az mi rezidensünk is.*”¹ A havasalföldieknek és moldvaiaknak általában rossz hírük volt a kora újkori Erdélyben és Magyarországon – a humanista műveltség hiányát kortársaik számos esetben felrótták nekik –, így azzal, hogy az erdélyi rezidenseket a vajdák képviselőihez hasonlította, Harsányi elég erőteljes eszközt használt véleménye kifejezésre juttatására.² Arra a meggyőződésére akarta felhívni a címzett figyelmét, amely szolgálatának öt éve alatt alakult ki benne: hogy a fejedelemség követei nem képesek munkájuk ellátására, és ennek műveletlenségük legalább annyira oka, mint a fejedelemség ügyei iránti felelősségérzetük teljes hiánya. Természetesen Harsányi nem különösebbet titkolta, hogy – meggyőződése szerint – az ő tevékenykedése jelentette Erdély érdekében az egyetlen felelősségteljes viselkedést a Fényes Portán.

Harsányi az ún. török deák hivatalát töltötte be, amely posztot szívesen állított be leveleiben úgy, mint a követség szakértői részét. Erre azonban nemcsak jókora önbizalma szolgált alapot: az ismert török deákok általában valóban művelt emberek voltak, de legalábbis meglehetősen magas százaléukat ismerjük más, intellektuális tevékenységük miatt. Cikkemben ezt, az eddigi szakirodalom által csak érintőlegesen tárgyalt csoportot szándékozom bemutatni, a hivatal általános jellemzésén kívül az azt betöltők iránt is érdeklődve és megkísérelve életrajztöredékeiből általánosabb érvényű következtetéseket

1 Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szept. 7.) MHHHD XXIII. 458.

2 A két román vajdaság lakóival kapcsolatos kora újkori magyar attitűdről lásd részletesebben KÁRMÁN, 2006. 86–87.

levonni az állami szolgálatba álló kora újkori magyar értelmiségiek karrierlehetőségeiről.

A kora újkori diplomácia újdonságát az állandó követségek felállítása jelentette. A 16. század folyamán már Itálián kívül is egyre több esetet találunk arra, hogy egy-egy állam több hatalmi központban is állandó ügyvivőt tartott, és természetesen ezek közül nem maradhatott ki az európai politikában is egyre nagyobb jelentőségre szert tevő Oszmán Birodalom sem. A 16. században a már létező velencei mellé francia, angol, Habsburg, a 17. században pedig holland követség is alakult.³ Az erdélyi állam – feltehetően elsősorban szűkös bevételei miatt – nem követte az európai külpolitikai szervezet átalakulását és állandó követséget kizárólag hűbérura, a szultán udvarában hozott létre.⁴ A többi oszmán adófizető államhoz, Raguzához, a tatár kánhoz és a két román vajdasághoz hasonlóan Erdélynek is inkább kötelessége, mintsem joga volt az, hogy egy képviselőt a Fényes Portán tartson, aki egyszerre működött a fejedelem érdekeinek képviselőjeként, illetve – konfliktus esetén – a szultáni felelőségre vonás első célpontjaként, tehát tulajdonképpen túszként.

Az erdélyi követség szervezete a 17. század folyamán meglehetősen állandóságot mutatott.⁵ Legelőkelőbb posztja a főkövet hivatala volt. A sokszor arisztokrata származású, de mindenképp a fejedelemség felsőbb tisztségviselői közül kikerülő főkövetek feladata volt Erdély adójának beszállítása a Portára. Szintén ők intézték a legfontosabb tárgyalásokat, az országos jelentőségű ügyeket. Egy szinttel alattuk álltak a ranglétrán az állandó követek, akiket az erdélyi szóhasználat kapitihának hívott – a szó minden bizonnyal az európai hatalmak képviselőjére általában használt török *kapı kethüdası* („helyettes”) elferdült

3 A követségek rendszerének átalakulásáról a klasszikus munka MATTINGLY, 1955, a 17. századi időszakra informatív ANDERSON, 1993. A konstantinápolyi követségek történetéről összefoglaló feldolgozás mindezig nem készült, az egyes nemzetekre vonatkozó legfontosabb áttekintések: ABBOTT, 1916; DE GROOT, 1978; GOFFMAN, 1998; HOCHEDLINGER, 1994. Az oszmán diplomácia áttekintését adják újabban: ARI, 2004; BERRIDGE, 2004. Magyarul átfogóan az oszmán diplomáciáról lásd ÁGOSTON, 1997; a francia, illetve Habsburg követség történetéről KERÉKES, 2001; illetve KERÉKES, 2004.

4 A kora újkori erdélyi diplomácia szervezeti sajátosságaira vonatkozó egyetlen szisztematikus tanulmány Bethlen Gábor fejedelemségének időszakát dolgozza fel: BENDA, 1981.

5 Az erdélyi követség szervezetét és a diplomáciai képviselet mindennapjait Bíró Vencel foglalta össze (BÍRÓ, 1921). Feldolgozása máig megkerülhetetlen, annak ellenére, hogy statikus képet mutat, semmilyen figyelmet nem fordítva a diplomáciai szervezet időbeli változására. Molnár István – könyvének címe ellenére – ugyancsak elsősorban a diplomáciai szervezet szerkezeti kérdéseire koncentrált az Apafi-kori Erdély portai követségén: MOLNÁR, 1909. 39–128. Lásd még Mika Sándor összefoglalását a követségnek helyet adó ún. „erdélyi ház”-ról: MIKA, 1907.

alakja.⁶ Ők Konstantinápolyban – vagy a szultán éppen aktuális lakhelyén, az Apafi-kor nagy részében Drinápolyban – tartózkodtak; feladatuk a fejedelem rendszeres informálása, illetve a hétköznapi ügyek intézése volt. A hivatalt általában a főköveteknél alacsonyabb társadalmi állású személyek töltötték be. Mivel a poszt presztízse is sokkal alacsonyabb volt, mint a reprezentatív funkciót is betöltő főköveteké, nem csodálkozhatunk, ha a kapitihák nem nagyon igyekeztek elérni egy évre szóló kinevezésük meghosszabbítását. Éppen ellenkezőleg, számos olyan levelet ismerünk, amelyben a kapitihá kéri fejedelmét: ne kényszerítse arra, hogy több időt töltsön „ezen az unalmas, Isten nélkül való pogányok földjén, az holott sem atyafiság sem kereszténység, sem semmi könyörületesség nincsen.”⁷

A nyugat-európai hatalmak rezidenseivel ellentétben tehát – akik ritkán maradtak tíz évnél kevesebbet a Portán – az erdélyi állandó követek meglehetősen gyakorisággal, általában évente váltották egymást.⁸ Hosszabb konstantinápolyi tartózkodás inkább csak a követségek kiegészítő személyzetére volt jellemző: a Gyulafehérvár és Konstantinápoly közötti levélforgalom bonyolításával megbízott „posták” csakúgy hosszú évekig töltötték be hivatalukat, mint a török deákok.

Mint az összes keresztény portai követségnek, az erdélyieknek is meg kellett küzdeniük a kommunikációs problémákkal: a legtöbb főkövet és rezidens nem beszélte a oszmán török nyelvet. A portai tolmácsok, az ún. dragománok, természetesen mindig rendelkezésre álltak, ám az köztudott volt, hogy ezeket az embereket – akik a 16. században főleg renegátok, később phanarióta görög származásúak voltak – lojalitásuk a szultánhoz fűzte és minden hasznos infor-

6 PANAITI, 1988. 878.; ARI, 2004. 47. A Kerekes Dóránál olvasható másik kifejezést (*kapı kehayası*) szintén használták általában is minden európai követ megnevezésére, vö. KEREKES, 2004. 1193.

7 Kubinyi László levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1677. okt. 2.) TMÁO V. 452. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy voltak visszatérő kapitihák is, sőt, a Szaláncziak esetében akár kapitihá-családról is beszélhetünk, hiszen a família több tagja is töltött be diplomáciai funkciót a Portán, lásd JAKÓ 1999. Ez a jelenség előfordult más konstantinápolyi keresztény követségek működésében is, mint Jean de la Haye esetében, akitől fia vette át a követi teendőket: ABBOTT, 1916. 30–31., HOCHEDLINGER, 1994. 124. Sőt, példáján felbuzdulva Thomas Bendyshe angol követ is kérte fiát, tegyen lépéseket annak érdekében, hogy ő követhesse a rezidensi poszton: Thomas Bendyshe levele John Bendyshe-nek (Pera, 1658. márc. 15.) ERO D/DHF O37. Angliai kutatásaimat a Közép-Európai Egyetem Doctoral Research Support Grantja tette lehetővé: ezt a segítséget ezúton is köszönöm.

8 Az erdélyi követség ismert személyzetének jegyzékét Bíró Vencel állította össze (BÍRÓ, 1921. 113–137.). Listája ugyan helyenként pontosításra szorulna, ám a mai napig ez a legteljesebb összeállítás.

mációt, amely tudomásukra jutott, továbbítottak az oszmán hatalomnak.⁹ A kisebb követségek, így az erdélyiek emellett abban is biztosak lehettek, hogy tolmácsaik a velük ellenséges viszonyban álló nagyobb hatalmak követségei lepénelik, így titkaikról értesülnek. Az erdélyi követségen hosszú évtizedekig portai tolmácsként szolgáló magyar renegát, Zülfikár aga például újra és újra előtűnik a korabeli császári követ, Simon Reniger jelentéseiben: egyrészt a tőle kapott információk, másrészt a neki adott kenőpénzzel kapcsolatos kérdések miatt.¹⁰

A tolmácsok mint hírszerzők problémájára természetesen számos megoldás született. A korai időszakban a követségek a Portához nem kötődő tolmácsokat fogadtak fel; ezek lojalitása és szakértelme azonban szintén megkérdőjelezhetőnek bizonyult – ráadásul a Portán hivatalosan csak a szultáni engedéllyel rendelkező dragománok tolmácsolhattak. A velencei követség volt az első, amely saját tolmácsképző intézményt hozott létre 1551-ben az oszmán fővárosban: a *giovani della lingua* néven emlegetett tanítványok úgy nyerhettek bevezetést az oszmán nyelvbe és politikai kultúrába, hogy közben megőrizték Velencéhez tartozásukat. Példájukat több mint egy évszázaddal később, 1669-ben követte a francia külpolitika, a *jeunes de langue* intézményének bevezetésével, akiket kezdetben Konstantinápolyban, a 18. században pedig már Párizsban képeztek. Hasonló utat jártak be a császári követség *Sprachknabä* is: már 1616-ban akadtak kezdeményezések későbbi tolmácsok képzésére Konstantinápolyban, végül Johann Baptist Podestà 1674-ben alapította meg Bécsben a keleti nyelvek oktatására szolgáló kollégiumát.¹¹

Nem tudjuk, egészen pontosan mikor jött létre a török deák intézménye az erdélyi követség keretei között. Az első ismert személy, aki magát török deáknak címezte, Váradi Házi János, Bethlen Gábor uralkodása alatt műkö-

9 A dragománokról mint hírforrásokról lásd Ágoston Gábor összefoglalását (ÁGOSTON, 2005. 48–54.), a császáriakról MEIENBERGER, 1973. 94–95.; a holland követségéről DE GROOT, 1987. 135.; a 17. század közepén létrejött főtölmácsi hivatalról CAMARIANO, 1970.

10 Reniger jelentése III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1653. jún. 16.) többek között arról informálja a császárt, hogy a Zülfikár agának szánt 100 dukát egy részét visszatartotta, mert az előző év ősze óta nem kapott tőle igazán hasznos információt. Lásd ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 126. Fasz. 62/b. Konv. D. fol. 168v (= MOL Filmtár X 880 W3584 tekercs).

11 A kérdés áttekintései: ÁGOSTON, 1997. 94–95.; KERÉKES, 2004. 1196–1202. A francia tolmácsképzésre: MANTRAN, 1965. 171.; ELDEM, 1999. 142. A császáriakra lásd KERÉKES, 2004; illetve a korai kezdeményezésekre: MEIENBERGER, 1973. 95–96. A császári tolmácsokkal kapcsolatos 17. század közepi problémákra lásd még: HILLER, 1993.

dött.¹² Vonzó feltételezés lehetne, hogy az oszmán politikában való elsőrangú eligazodási képességéről ismert fejedelem alakította ki az erdélyi származású ifjak konstantinápolyi kiképzésének gyakorlatát. Ebben azonban korántsem lehetünk biztosak: Erdély Bethlent megelőző korszakának portai politikájáról tudósító forrásaink elsősorban nem erdélyi eredetűek, csak töredékeket ismerünk a kapituhák levelezéséből, a külföldi források információértéke viszont elenyésző az erdélyi követség szervezeti kérdéseire nézve. A hipotézis tehát – újabb források tömeges előkerüléséig – hipotézis marad.

Török deákok nemcsak a Portán szolgálhattak, hanem – csakúgy, mint más keresztény hatalmak esetében – a fejedelmi székhelyen is szükség volt olyan szakértőkre, akik az oszmán török nyelvű levelezést bonyolíthatták. A Bécsben működő császári tolmácsokról az utóbbi időben éppen magyar történészek szolgáltak alapos összefoglalásokkal. Azt is tudjuk, hogy kisebb, az Oszmán Birodalom ügyeiben kevésbé érdekelt hatalmaknak is meg kellett birkóznuk a török nyelvű iratok fordításának nehézségével: Svédországból vagy Brandenburgból is ismerünk olyan esetet, amikor az uralkodónak egyes személyeket külön abból a célból kellett felfogadnia, hogy elolvashassa a szultán, vagy a tatár kán hozzá írott leveleit.¹³ Az erdélyi fejedelmi udvarban működő török deákokról Trócsányi Zsolt állapította meg, hogy névsoruk jelentős átfedést mutat a Portán működőkével: ha máskor nem is, a török nyelv tanulásának éveiben minden valószínűség szerint eltöltöttek valamennyi időt a konstantinápolyi erdélyi követségen is.¹⁴ Éppen ezért a két csoportot – a konstantinápolyi és a gyulafehérvári török deákokat – a továbbiakban összevonva tárgyalom.

Összesen tizenkét török deák nevét ismerjük különböző forrásokból: Brankovics György, Domokos Mihály, Győri István, Harasztosi Balázs, Harsányi Nagy Jakab, Majtényi András, Mózes János, Romosz János, Rozsnyai Dávid, Váradi Házi János, Zsidó Izsák és Zsidó Juda, más néven Juda Mehemet.¹⁵ Némelyikről

12 VÁRADI HÁZI 1626 (RMK I. 556.), ajánlás. Egy fejedelmi diplomában már 1614-ben is mint „*Turcicarum linguarum Interpres*” szerepel: Bethlen Gábor diplomája Felsővist elzálogosításáról (Gyulafehérvár, 1614. jún. 23.) MOL F 1 10. k. 247–248. Az Erdélyi Királyi Könyveket a következő kiadásban használtam: EKK I–III.

13 A bécsi császári tolmácsokra: HILLER, 1993.; KERÉKES, 2004. A svédországi problémákra: ZETTERSTÉEN, 1941. 3–7.; Brandenburgra: SARING, 1934.

14 TRÓCSÁNYI, 1980. 205–206.

15 Az „utolsó török deák”-ként Szilágyi Sándor óta Rozsnyai Dávidot szokás emlegetni. Molnár István hívta fel a figyelmet arra, hogy II. Rákóczi Ferenc 1704-ben Csúzy Jakabot Konstantinápolyba küldte tanulni, és egyes adatok szerint ő még 1712-ben is a Portán működött (MOLNÁR 1909. 36.). Rákóczi azonban már nem egyértelműen erdélyi fejedelemlékként építette ki diplomáciai hálózatát, ezért Csúzy személyét célszerűbbnek láttam nem bevonni a kutatásba.

nem tudunk szinte semmit: nevüket és hivatalukat is csupán egyetlen oklevél említi. Mások azonban hosszú ideig szolgálták az erdélyi kormányzatot, így több nyomukat találhatjuk forrásainkban, sőt, négyen közülük nemcsak az államigazgatás alkalmazottjaként, hanem könyvet író értelmiségiként is tevékenykedtek.

Négy személy esetében merül fel a kérdés: érdemes-e őket egyáltalán a török deák kategóriában vizsgálni. Harasztosi Balázsról csak meglehetősen kevés forrással rendelkezünk, és Bíró Vencel valószínűleg azért tartja török deáknak, mert kapitihaként is Harasztosi Balázs deákként emlegetik – annak ellenére, hogy maga is felhívja a figyelmet rá: a konstantinápolyi követséggel kapcsolatban emlegetett „diákok” nem feltétlenül török deákat jelentenek.¹⁶ A neki szóló birtokadomány – amely szintén Blasius *Literatus* de Harasztos-ként emlegeti – szintén csak „orator”-i és nem tolmácsi szolgálatairól emlékezik meg.¹⁷ Domokos Mihályról csak annyit tudunk, hogy 1629-ben a Portán tanult, de hogy végül szolgált-e a fejedelmet török deákként, arról nincs információnk.¹⁸ Zsidó Izsák és Zsidó Juda pedig – különösen, ha figyelembe vesszük utóbbi alternatív nevét – alighanem a török tolmácsok másik, klasszikusabb csoportjába tartozott: nem erdélyi származásúak, hanem az Oszmán Birodalomban élő zsidó közösség tagjai lehettek, akiket a fejedelem hosszabb-rövidebb időre felfogadott.¹⁹

Négy személy tartozik abba a csoportba, amelynek tagjairól biztosan tudjuk, hogy az erdélyi származású török deákok közé tartoztak, és működésükről is több-kevesebb információval rendelkezünk. Időrendben az első borsai Majtényi András. Őt Bethlen Gábor török deákként említi Rozsnyai Dávid, hivatali

16 BÍRÓ, 1921. 100. Bíró jegyzéke szerint Harasztosi 1627–28-ban volt kapitihá (BÍRÓ, 1921. 121.), deákként egy későbbi forrás említi: Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1647. febr. 13.) BEKE – BARABÁS, 1888. 882. A másik, vele kapcsolatban idézett forrásban egy török deákról, illetve Balázs deákról olvassunk, őket Bíró azonosította Harasztosival, valószínűleg tévesen: I. Rákóczi György levele Mikó Ferencnek és Bethlen Jánosnak (Szászsebes, 1634. szept. 4.) TMÁO VI. 219.

17 Bethlen Gábor diplomája az aranyosszéki Hidas Harasztosi Balázs deáknak való adományozásáról (Gyulafehérvár, 1627. szept. 6.) MOL F 1 18. k. 25–25b.

18 Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. dec. 19.) TT 1882a. 77. Domokost a levél „tanuló ifjú legén”-ként emlegeti, ami – bár feltehetően nyelvtanulásra utal – legfeljebb a török deákság kezdeti lépcsőjeként érthető.

19 Izsák 1662-ben, Juda 1664-ben tűnik fel egy-egy hivatalos okmányban, a másodikról még annyit tudni, hogy 1665-ben Görgényben rabságban sínylődött (TRÓCSÁNYI, 1980. 206.). Számos esetben tudunk arról, hogy más a konstantinápolyi keresztény követségek a zsidó közösségből szerződtettek tolmácsot, lásd ÁGOSTON, 2005. 48–54.

működéséről az első konkrét adat I. Rákóczi Györgytől, 1639-ből származik.²⁰ Az 1650-es években számos forrással rendelkezünk arról, hogy a gyulafehérvári udvarban működött, különösen az évtized végének politikai krízisében bukkan fel sokszor a neve.²¹ Portai szolgálatairól is tudunk: 1658-ban valószínűleg Rákóczi főkövete mellett érkezett a Portára.²² Alighanem kiváló szakember lehetett, mert még a saját konkurenciáját mindig nagyon szigorúan megítélő Harsányi Nagy Jakab is azt írta róla: „*irasson N[agy]s[á]g[od] Majtényi urammal, tud ő kegyelme hozzá, böcsülettel írott levelét láttam egyet ifju Juszuf pasánál.*”²³ 1661 szeptembere előtt halt meg.²⁴

Romosz Jánosról kevesebb információval rendelkezünk, és némelyik e kevés közül is igen zavaros. Az 1650-es években Konstantinápolyban volt török deák, első felbukkanása 1651-ben rögtön egy saját nevében írott levél a fejedelemnek.²⁵ 1653-ban még mindig az oszmán fővárosban volt és tanulta a nyelvet, egy évvel később pedig II. Rákóczi György külön megbízásával járt el a fejedelem számára eszközölt vásárlásokban.²⁶ Talán az ennek kapcsán a követség összes

-
- 20 Rozsnyai „a csak nem régen megholt Bethlen Gábor török deákját Majtényi Andrászt” emlegeti diariumában, lásd MHHS VIII. 470. Az első konkrét adat működéséről: I. Rákóczi György rendelete (Fogarás, 1639. ápr. 3.) TT 1892. 706. Majtényi nemesi előnevét kizárólag a Királyi Könyvek birtokadományainak latin szövegei használják, ezért a szövegben elhagyom.
- 21 1657 elején Barcsai Ákos helytartó mellett teljesített szolgálatot: Barcsai levelei Lorántffy Zsuzsannának (Gyulafehérvár, 1657. febr. 14., illetve Szamosújvár, 1657. márc. 8.) EÉKH II. 378, 381. Az országgyűléseken rendszeresen ő tolmácsolta a szultán és más oszmán tisztviselők leveleit: EOE XI. 294. (1657, Gyulafehérvár), EOE XII. 169. (Beszterce, 1659), EOE XII. 388. (Marosvásárhely, 1659).
- 22 Erről onnan tudunk, hogy Barcsai Ákos 1658 szeptemberében közölte II. Rákóczi Györggyel: sikerült elérnie, hogy a Héttoronyba bebörtönzött követségi tagokat a Porta szabadon eressze. Ezek között sorolja fel Majtényit is, aki azonban nem kerülhetett oda 1657-ben, amikor az első bebörtönzések történtek, hiszen 1657 végén még Erdélyben tolmácsolt az országgyűlésen. A megoldás tehát csak az lehet, hogy Rákóczi időközben érkezett főkövetét kísérte Konstantinápolyba és így került börtönbe. Lásd Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgynek (Déva, 1658. szept. 28.) EÉKH II. 517.
- 23 Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. júl. 22.) TT 1889. 672.
- 24 TRÓCSÁNYI, 1980. 205.
- 25 Romosz János levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1651. júl. 17.) MHHD XXIII. 79–80.
- 26 Sebesi Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1653. szept. 14.) MHHD XXIII. 128.; Thordai Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. máj. 28.) EÉKH I. 352.; Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. júl. 7.) MHHD XXIII. 146.; Thordai Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. júl. 7.) MHHD XXIII. 149.

többi tagjával folytatott viták vezettek ahhoz, hogy Romosz 1655-ben már Gyulafehérvárott teljesített szolgálatot.²⁷ Utolsó említése 1657-ből származik: ekkor a tatár fogságba esett erdélyi sereg és a kán közötti közvetítést végezte.²⁸

Győri Istvánnak jóformán csak a nevét ismerjük: 1665-ben bukkan fel az erdélyi udvarban szolgálatot teljesítő török deákként.²⁹ A csoport utolsó tagja, Mózes János különös forráshelyzet elé állít: bár gyakorlati portai tevékenységéről semmit nem tudunk, két dokumentum is fennmaradt, amely a Portára indulás előtt szokásos eskütételének szövegét tartalmazza, 1681-ből, illetve 1687-ből (a két esküszöveg szó szerint megegyezik).³⁰ Ezekon kívül az 1675–79 közötti időszakból vannak szórt adatok a fejedelmi udvarban folytatott török deáki tevékenységéről. 1687. december 9. előtt halt meg.³¹

Szintén négy emberből áll végül az a csoport, amelynek tagjai értelmiségi tevékenységükkel is felhívták magukra a figyelmet, így általában jóval többet tudunk róluk, mint az előzőekben ismertetett kollégáikról. Időrendben az első a már említett Váradi Házi János, akinek furcsamód éppen török deáki működéséről nem rendelkezünk – titulációin kívül – semmilyen információval. A 16. század második felében született Házi az 1620-as években több alkalommal járt követségben a budai pasánál.³² Bethlen Gábor halála után ennél is fontosabb feladatot kapott: 1629-ben kapitihaként töltött egy évet Konstantinápolyban.³³ 1630 nyarán még innen küldött jelentést, sőt, abban is biztosak

27 Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. dec. 17.) MHHHD XXIII. 565. A levélben Harsányi utal arra, hogy Romosz levelet írt Váradi Istvánnak, aki akkoriban konstantinápolyi kapitihá volt; erre alighanem csak akkor lehetett szükség, ha a török deák már nem volt a városban. A 23. jegyzetben idézett levelében (1655. júl. 20.) Harsányi éppen Romossal szemben ajánlotta Majtényit a fejedelem figyelmébe – ti. hogy továbbra is utóbbival írassa török nyelvű leveleit –, ami ismét arra utal, hogy Romosz ekkor már Gyulafehérvárott tartózkodott.

28 Balogh Máté levele II. Rákóczi Györgynek (Bahcsiszeráj, 1657. okt. 20.) EÉKH II. 468.

29 TRÓCSÁNYI, 1980. 206.

30 Gyulafehérvár, 1681. okt. 5. (TMÁO VI. 167–168.), illetve Fogaras, 1687. ápr. 29. dátummal (EOE XIX. 160–161.).

31 TRÓCSÁNYI, 1980. 206.

32 1624-ben: Bethlen Gábor levele a budai pasának (Nagyvárad, 1624. jún. 13.) TT 1882b. 464.; illetve 1627-ben: Bethlen Gábor levele Murteza budai pasának (Gyulafehérvár, 1627. aug. 12.) TT 1882a. 47. A kecskeméti születéséről szóló adat (HORNYIK, 1872. [1]) erősen kétséges.

33 Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. dec. 19.) TT 1882a. 75–77.; illetve az angol és a francia követek levelei Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. dec. 12., illetve 23.) TT 1882a. 64., 66. Bíró szerint 1629 szeptemberétől kapitihá (BÍRÓ, 1921. 122.), de ez nem valószínű, hiszen Apafi György októberben arról tudósítja Bethlen Gábort, hogy azért kénytelen Bukarestben időzni, mert Házi betegsége miatt

lehetünk, hogy kapitihasága végeztével hazatért Konstantinápolyból, ám a későbbiekben nem találjuk nyomát a forrásokban.³⁴

Váradi Házi János azonban nem elsősorban követi tevékenysége miatt ismert, hanem azért, mert 1626-ban Kassán megjelentette két évvel korábban készült fordítását a 15. századi oszmán teológus, Zajidzsioglu Ahmed Bídzsán *Ânvâr al-'asikîn (Isten szerelmeseinek fényei)* című művéről. A könyvnek Házi nem adott külön címet, csak jelezte, hogy az eredeti mű egy „*Mahomet próféta vallásán lévő fő írástudó doktor*” munkája. A teológiai kérdésekkel párbeszédese formában foglalkozó könyv az oszmán misztikus irodalom egyik jelentős alkotása, 1451-ben íródott és a muszlim hit számos részletét tárgyalja. Házi ajánlásában úgy indokolta fordításának szükségességét, hogy ezáltal a keresztény emberek megismerhetik a muszlim vallást és annál inkább meg tudják majd különböztetni az igazságot a hamisságtól.³⁵

Hasonlóképpen török témájú könyvet írt a már sokat emlegetett Harsányi Nagy Jakab.³⁶ Az 1614 körül született Harsányi az egyetlen az ismert török deákok közül, aki egyetemre járt: 1640–42-ben Franeker, Leiden, majd Cambridge egyetemeire iratkozott be.³⁷ Miután visszatért Erdélybe, 1646-ban, a nagyváradi gimnázium rektoraként kötelezte arra a szatmárnémeti zsinat, hogy reverzálist írjon alá: nem terjeszt puritánus nézeteket.³⁸ Nem teljesen biztos, mikor hagyta ott a tanári állást, mindenesetre 1650–51 során aláírását már a nagyobb

nem haladhat tovább: Apafi György levele Bethlen Gábornak (Bukarest, 1629. okt. 16.) Documente IX. 296. Házi azonban már 1629 tavaszán is a Portáról jelent fejedelmének: Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. máj. 28.) Documente IX. 308. Ez esetleg úgy lehetséges, hogy Házi előzetesen török deákként szolgált, majd Bethlen halála után annak kormányzóként működő öccse, István kapitihának nevezte ki.

34 Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1630. aug. 17.) TT 1885a. 101–102. Hazatéréséről onnan tudunk, hogy 1633-ban I. Rákóczi György Házi mint kapitihá kijövele példáján magyarázza el saját álláspontját a követek pénzügyi támogatásáról Mikó Ferencnek (Gyulafehérvár, 1633. dec. 18.) SZILÁGYI, 1883. 175.

35 VÁRADI HÁZI, 1626. 2–3. A könyv ismertetését lásd RMNy II. 1360., illetve ÁGOSTON, 1993. 288.

36 Mivel a dolgozat egy készülő Harsányi Nagy Jakab-biográfia előtanulmánya, az életrajz részletes ismertetésétől és a problémás pontok vitatásától eltekintek, annak ellenére, hogy a török deák életével – szemben a később ugyancsak összefoglaló jelleggel tárgyalt Rozsnyaival és Brankovicssal – viszonylag kevesen foglalkoztak: az eddigi leghosszabb ismeretítés Herepei János mindössze tizenkét oldalas összefoglalása, lásd HERPEI, 1966. 52–63.

37 Születési időpontjára: HERPEI, 1966. 52. Az egyetemi tanulmányokra: SZABÓ – TONK, 1992. 95.

38 MAKKAI, 1952. 112.

kancellária iratain találjuk, mint írnokét.³⁹ 1651 második felében kerülhetett a Portára török deákként.⁴⁰

Harsányi portai tevékenysége alighanem a legjobban dokumentált az összes török deák közül: számos jelentését ismerjük, amelyek egy részét a rezidenssel íratta alá, de másokat saját nevében küldött el. Meglehetősen kritikus hangvétele és önnön alkalmasságába vetett megingathatatlan hite miatt sokszor keveredett konfliktusba a portai erdélyi követség más tagjaival. Szolgálatban töltött évei szokatlan módon végződtek: 1657-ben, II. Rákóczi György bukásakor a teljes erdélyi követségi személyzettel együtt őt is a Héttoronyba zárták, ahonnan csak Barcsai Ákos fejedelemmé választása után, 1658 őszén szabadult ki.⁴¹

1659 elején új állomáshelyet kapott: Târgoviştén, az újdonsült havasalföldi fejedelem, Mihnea Radu székhelyén képviselte az erdélyi fejedelmet – hivatalosan Barcsai Ákost, ám titokban II. Rákóczi György üzeneteit is közvetítette.⁴² Nagyvárad eleste után kellett végleg elhagynia Erdélyt: Rákóczi volt szövetségese, a száműzött moldvai vajda, Gheorghe Ştefan kíséretéhez csatlakozott, akinek kíséretében Oroszországot is megjárta, majd 1664-től – továbbra is a vajdát követve – az akkor svéd fennhatóság alatt álló Stettinben (Szczecin) telepedett le.⁴³ Innen hívta meg Frigyes Vilmos, a brandenburgi Nagy Választó udvari tanácsosának, a török, lengyel és moszkvai ügyek szakértőjeként, éves jövedelmet ígérve neki.⁴⁴ Ezt a posztot – annak ellenére, hogy fizetésének

39 TRÓCSÁNYI, 1980. 191., 260.

40 Ennek pontos dátumát nem ismerjük, csak visszakövetkeztetni tudunk abból, hogy könyvének bevezetésében azt írta: hét évet töltött a Portán (1658 őszén távozott): HARSÁNYI NAGY, 1672. (RMK III. 2586.) dedicatio. fol. 5. Ugyanígy II. Rákóczi Györgynek 1656-ben azt írta, „két harmadfél esztendő” óta szolgálja a Portán; ez szintén 1651-es érkezésre utal (Konstantinápoly, 1656. febr. 3.; EÉKH I. 218.).

41 Harsányit augusztus 15-én, a követség többi tagját 19-én vetették börtönbe, lásd RÁLAMB, 1963. 148. Kiengedésük időpontját, 1658. november 6-át Simon Reniger adja hírül: Reniger jelentése (Konstantinápoly, 1658. nov. 7.). ÖStA HHStA Staatenabteilung Türkei I. Kt. 130. Fasz. 64. Konv. D. fol. 26r (= MOL Filmtár X 880 W3587 tekercs).

42 Erről Panayoti főtölmács értesítette Barcsait, lásd az 1659 február–márciusi diéta iratait: EOE XII. 162, 188.

43 HARSÁNYI NAGY, 1672. dedikációjában hosszas listát ad mindazokról a területekről, amelyeken keresztüluutazott; száműzetése éveinek részletesen ismertetése szétfeszítené a dolgozat kereteit; ez a készülő életrajz feladata lesz.

44 Frigyes Vilmos választófejedelem diplomája Harsányi Nagy Jakab számára (Cölln an der Spree, 1667. máj. 20.). GStA PK, I. HA Geheimer Rat, Rep. 9. Allgemeine Verwaltung, J 16 fasc. 2. fol. 10r. Németországi kutatásaimat a Klebelsberg Kuno ösztöndíj finanszírozta, amely segítségét ezúton is köszönök.

elmaradása miatt többször is felvetette a lemondás lehetőségét – egészen 1684 májusa előtt bekövetkezett haláláig betöltötte.⁴⁵

Egyetlen könyve már brandenburgi tartózkodása alatt született: 1672-ben, Cölln an der Spree-ben jelent meg. A *Colloquia Familiaria Turcico-latina* megírásának ötletét Lorenz von Somnitz, a választófejedelemség kancellárja vetette fel, mondván: a lengyel-litván állam elleni oszmán támadás szükségessé teszi a törökökről való ismeretek növelését – különösen, mivel a választófejedelem nemrég még Poroszország hercegeként a lengyel király vazallusa volt, tehát a háború közelebbről érintette államát, mint az oszmánok más hadjáratai.⁴⁶ A könyv párhuzamosan futó oszmán török és latin szövegével kettős célt szolgál: egyrészt a nyelv megtanulását – de legalábbis a szókincs fejlesztését – segíti elő, másrészt a birodalom számos területéről közöl hasznos információkat. Ezt segíti elő párbeszédes formája: egy elképzelt, az összes keresztény hatalom által a szultánhoz küldött követ beszélget tolmácsával, és míg előbbi inkább csak az oszmánokról nyugaton élő sztereotípiákat ismeri, az utóbbi hivatott arra, hogy hiteles információkkal szolgáljon a birodalom szervezetéről, katonáiról, úgyszintén az úton lévők és a főváros hétköznapijairól vagy éppenséggel a törökök természetéről.

A hátralévő két török deák életútját a korábbi kutatás az eddigiéknél sokkal jobban feldolgozta, akár közismertnek is mondhatók. Rozsnyai Dávid életrajzát nemcsak műveinek kiadója, Szilágyi Sándor állította össze: a 19–20. század fordulóján nem kevesebb, mint három könyv foglalkozott – legalább részben – biográfiájának újbóli megírásával.⁴⁷ Rozsnyai Marosvásárhelyen született, 1641-ben; ifjúkoráról gyakorlatilag semmit nem tudunk egészen addig, amíg 1663-ban úgy nem dönt, hogy udvari szolgálatot keres és elfogadja támogatóinak a török deákság vállalására vonatkozó ajánlatát. Működését azonban nem a Portán kezdte, hanem a magyarországi hadjáraton részt vevő Panayoti főtölmács mellett: 1663–64-ben Eszéken és Belgrádban találjuk. 1665-ben tért vissza Erdélybe, és ettől az időszaktól kezdve több-kevesebb időt töltött a Portán. Úgy

45 Frigyes Vilmos dekrétuma az elhunyt Harsányi adósságainak ügyében (Potsdam, 1684. máj. 27.) GStA PK , I. HA Geheimer Rat, Rep. 9. Allgemeine Verwaltung, J 16 fasc. 3. fol. 65r. A fasciculus kizárólag a Harsányival kapcsolatos pénzügyekkel foglalkozik.

46 Minderről szintén a könyv ajánlása számol be: HARSÁNYI NAGY, 1672. A könyvnek csak kivonatos modern kiadása van: Hazai György nyelvészeti jellegű elemzése mellett csupán azokat a részeket adta ki újra, amelyekben az oszmán török nyelvű szöveggel párhuzamosan fut a latin, az időnként előforduló hosszas latin magyarázó részeket kihagyta: HAZAI, 1973.

47 PERÉNYI, 1895; ELEKES, 1905; MOLNÁR, 1909. Szilágyi életrajza: MHHS VIII. 5–22. A továbbiakban csak azokat az adatokat jegyzetem, amelyek ezekhez a – meglehetősen egységes képet mutató – életrajzokhoz képest újdonságot jelentenek.

túnik – Harsányival ellentétben – nem a rezidens mellett, hanem az erdélyi fejedelmi udvarban tölthette be a török deáki hivatalt és csak különleges követségeket kísért el: a főkövet kíséretében járt Konstantinápolyban, Drinápolyban, sőt az oszmán sereg által ostromolt Kandia mellett is. 1672-ben az oszmán–lengyel háborúban az Erdélyből Apafi fejedelem által a frontra küldött élelmiszert kísérő követségbe osztották be tolmácsnak.⁴⁸

Rozsnyai karrierjét a Béldi Pál-féle összeesküvés kipattanása törte kis híján derékba. Nem tudjuk pontosan, milyen indokkal, de valószínűleg ennek kapcsán zárták 1678-ban a görgényi várba, ahonnan csak 1681 februárjában kezdhették „újra kijárni”.⁴⁹ Az 1680-as évek során még rendszeresen találunk általa fordított török okleveleket, és hivataláról II. Apafi Mihály még az 1690-es években sem engedte lemondani, bár fizetése egyre akadozott. 1705-ben II. Rákóczi Ferencnek is felajánlotta szolgálatait, így 1712-ben beírhatta naplójába: ötvenedik éve, hogy hazáját szolgálja.⁵⁰ 1718. március 4-én halt meg Fogarasban. A török deákok között kivételes esetnek számít abban a tekintetben, hogy utódjairól is tudunk: két fiú, András és Sámuel, illetve egy lány maradt utána. Feltehetőleg mindkét fiának átadta nyelvtudását, de Sámuelnek biztosan, hiszen tudunk róla, hogy – apjához hasonlóan – ő is fordított török nyelvű munkát.⁵¹

Rozsnyai neve alatt – naplói és önéletírás-töredékein kívül – több tudományos jellegű írása is ránk maradt. Historikusi érdeklődését jelzi a *Történet dolgok I. Ferdinándtól I. Leopoldig* című munkája, amelynek anyagát nagyrészt konstantinápolyi utazásai alatt gyűjtötte össze.⁵² A mű tulajdonképpen nem a történetírás tárgykörébe tartozik, véletlenszerű témájú, kronologikusan egymás után következő források fordításának gyűjteménye, a szintézisre tett kísérlet legkisebb jele nélkül. Bár alapvetően szintén fordítás, sokkal tervszerűbbnek tarthatjuk másik ismert munkáját, a görgényi fogság alatt készült *Horologium Turcicumot*.⁵³ Az indiai *Pancsatantra* mesegyűjtemény török átdolgozását, Ali Cselebi munkáját fordította Rozsnyai magyarra – egész pontosan dolgozta át, hiszen az eredeti ismert szövegváltozataihoz képest a *Horologiumban* kimon-

48 Ugyanebben az évben azonban Drinápolyban is járt: BITTENBINDER, 1910. 340–341.

49 Kiszabadulását a korábbi szakirodalom 1682-re teszi, az itt megadott időpontra lásd SIMONFI, 1914. 113.

50 SIMONFI, 1914. 120.

51 A Rozsnyai Dávid naplószerű feljegyzéseiben fennmaradt könyvcím-leírás szerint ez a következő volt: *Orvosságok minden nyavairól [sic!] az lovagnak, mellyeket legelősszer szerzett Constancinapolban az Török Tsászár Fő Lovász Mestere Ismael, Melly orvosságokat Most ujonnan le írt sokaknak hasznokra Rosnyai Sámuel Fogarasban Anno Millesimo Septingesimo Decimo Quinto 15 Mensis Decembris*. SIMONFI, 1914. 122.

52 19. századi kiadása: MHHS VIII. 23–264.

53 Modern kiadása: ROSNYAI, 1926.

dottan nagy számú közmondással találkozunk, amelyek használatát valószínűleg a török deák saját invenciójának tarthatjuk. Vita folyt arról az irodalomtörténet berkeiben, vajon a még a korabeli szövegek általános állapotához képest is számottevő latin betét a szövegben szándékos-e: a tézis támogatói szerint a fordító az oszmán török eredetiben elhelyezett számos perzsa szövegrész esztétikai hatását akarta így imitálni.⁵⁴ Életében Rozsnyainak egyetlen munkája sem jelent meg, ám tudunk róla, hogy másolatokban terjesztette a *Horologium Turcicumot*.⁵⁵

Rozsnyainak kortársa volt a nemzetközileg legismertebb erdélyi török deák, Brankovics György, akire a szerb és román történetírás is sajátjaként tekint – jellemző, hogy életének magyarul hozzáférhető két rövid leírása is a szerb-magyar kapcsolatokat kutató Thallóczy Lajos, illetve az erdélyi magyar-román kapcsolatok történetét író Binder Pál munkáiban lelhető fel.⁵⁶ Ortodox – a román történetírás szerint elrománosodott – családban született Borosjenőn, 1645-ben.⁵⁷ Erdély ortodox püspökének öccseként, 1663-ban Rozsnyaival együtt vállalkozott a török deákságra, és őt – társával ellentétben – valóban a Portára küldték. Bár vannak adataink arra, hogy időnként visszatért Erdélybe,

54 A tézist a *Horologium Turcicumot* először érdemben ismertető Beöthy Zsolt vetette fel (BEÖTHY, 1886. 115–116.), aki Rozsnyai munkájával illusztrálta a kuriális stílus betörését az irodalmi nyelvzetbe. Sem Perényi József, sem Bittenbinder Miklós nem vetette el teljesen annak lehetőségét, hogy Rozsnyai valóban a perzsa nyelvű részletek hatását akarja visszaadni, ám inkább a korszellemet tartották felelősnek a latin elburjánzásáért (PERÉNYI, 1895. 69–77.; BITTENBINDER, 1908. 30–47.). Hasonlóképpen óvatosan fogalmazott a szöveget kiadó Dézsi Lajos, amikor elsősorban az elegáns stílus követésének igényével és csak esetlegesen a perzsa versek imitálásának szándékával magyarázta a latin – a Rozsnyai leveleiben fellelhető mértékhez képest is – túlzott mértékű használatát, lásd előszavát: ROSNYAI, 1926. 38–41. Sajnálatosnak tarthatjuk, hogy a fordítás alapjául szolgáló Ali Cselebi-féle változat felkutatására és a fordítással való összevetésére vonatkozó kutatások – amelyekről Perényi mint folyó vizsgálatokról beszél – időközben elakadtak.

55 Csak így érthető naptári feljegyzése 1715. jan. 31-ről, miszerint „*Fogtam az Turcicum Horologiumnak írásához*” (SIMONFI, 1914. 121.), hiszen a mű ekkorra már készen volt.

56 THALLÓCZY, 1888., BINDER, 1996. 80–103. A Brankovicssal – akit a szerb történetírás Đorđe Branković, a román pedig Gheorghe Brancovici néven tart számon – foglalkozó legalaposabb életrajz, Jovan Radonić 1911-ben megjelent több mint 700 oldalas munkája sajnos csak szerb nyelven hozzáférhető, így nem tudtam használni.

57 Az elrománosodásra (BINDER, 1996. 80.) a legfontosabb érv, hogy román nyelvű történeti munkája megfelelő nyelvi szinten íródott, míg szerb nyelvű krónikájáról szerb történészek is azt írják: alig érthető nyelvzetet használ (DERETIĆ, 1999. 179.). A család szerb identitása mellett szól bátyja keresztnéve, Száva, amelyet – a legfontosabb szerb szent nevét – püspökké való kinevezésekor vett fel.

1667-ig portai szolgálata csaknem folyamatosnak mondható.⁵⁸ Ekkor is csak azért szakadt meg, mert Brankovics bátyja társaságában Moszkvába utazott, hogy a cár anyagi támogatását kérje az erdélyi ortodox egyház 1658-ban elszenvedett kárainak helyreállítására. 1670–71 során – akárcsak a rákövetkező években – ismét a Portán volt, sőt 1675-ben Apafi Mihály kapitihának nevezte ki.⁵⁹ Az ő esetében is a Béli Pál-féle összeesküvés vetett véget az erdélyi fejedelemség szolgálatában töltött éveknek: Tofeus Mihály református püspök sikeresen használta fel a politikai zűrzavart György bátyja, az agilis Brankovics Száva eltávolítására, és a testvérek Havasalföldön találtak menedéket.⁶⁰

Itt vágott bele Brankovics élete nagy vállalkozásába, amelynek hírnevét is köszönheti: magát a középkori Brankovicsok szerb despotacsaládjának leszármazottjaként kezdte hirdetni, megkísérelte megszervezni az oszmán területen élő szlávok ellenállását és Bécs ostroma alatt felajánlotta szolgálatait I. Lipótnak, aki cserébe magyar báróságot adományozott neki.⁶¹ 1688-ban Bécsbe ment, ahol az uralkodótól grófi címet kapott: ezzel legitímálta további szervezőmunkáját. Csakhogy a magyarországi felszabadító háborúk idején a hadvezetésnek egyre több gondot okozott az önállóan cselekvő, nagy területi igényeket bejelentő és a gyanakvással figyelt Constantin Brâncoveanu havasalföldi vajdával igen jó kapcsolatot fenntartó ál-despota.⁶² 1689-ben letartóztatták, élete utolsó húsz évét börtönben töltötte – először Bécsben, majd a csehországi Cheb (Eger) városában –, és a számos szerb kérvényező együttes erőfeszítése sem tudta elérni szabadon bocsátását a Habsburg hatalomnál.⁶³ 1711-ben halt meg.

Brankovics több műfajban is alkotott.⁶⁴ Ismertek román nyelvű vallásos művei: ezeket – egy imádságoskönyvet, egy katekizmust és egy bibliai versekhez írott kommentárt – valószínűleg bátyja kérésére állította össze az erdélyi ortodoxok épülésére. A kutatás szerint ezeket – csakúgy, mint nagyjából 30 oldal

58 Ebből az időszakból származó diplomáciai jelentései közül többet teljes szövegében ismertet BINDER, 1996. 82–90.

59 Binder Pál – tévesen – azt állítja, hogy Brankovics főköveti megbízatást is kapott. A dokumentumból, amelyre hivatkozik (Brankovics a fejedelemnek írott jelentése), nem derül ki, milyen minőségben ír, az azt követő, egy hónappal később keletkezett Zólyomi-levél azonban már egyértelműen kapitihának címzi. Lásd EOE XVI. 257–259. Vö. BINDER, 1996. 91–99. Bíró Vencel is csak az 1675–76-os kapitiháságról tud: BÍRÓ, 1921. 133–134.

60 A kegyvesztés körüli eseményekről lásd THALLÓCZY, 1888. 699–700.

61 Részletesen ismerteti a fejleményeket THALLÓCZY, 1888. 702–709.

62 A havasalföldi kapcsolatot mint zavaró tényezőt hangsúlyozza DIMA-DĂRGAN, 1964. 558.

63 A szerbek magyarországi betelepülésében – Radonić véleményével szemben – alighanem csak áttételesen játszott szerepet, lásd RADOJČIĆ, 1963.

64 Műveinek áttekintését lásd MIÓC, 1987. 18–19.

terjedelmű román nyelvű krónikáját – 1684–87 között írta Havasalföldön.⁶⁵ Sokkal terjedelmesebb, mintegy 2600 oldalas szerb krónikája már a fogságban készült, 1693–1705 között. A nyelv választása is jelzi, hogy a krónika legfőbb célja saját igényeinek támogatása volt, ami természetesen azt is jelenti, hogy Brankovics minden különösebb szégyenérzet nélkül tulajdonított magának kiemelkedő szerepet kora eseményeiben. Jellemző az a Thallóczy által kiemelt részlet, amelyben az erdélyi török deákként Drinápolyba érkező Brankovicsot a konstantinápolyi pátriárka 1663-ban egy istentisztelet alkalmával nyilvánosan a szerbek despotájának kiáltja ki.⁶⁶

* * *

Az erdélyi török deákok között – mint láttuk – kiemelkedően magas számban találhatunk olyanokat, akik értelmiségi tevékenységük eredményeképpen kiemelkednek környezetükből: abból a nyolcból, akiről biztosan tudjuk, hogy az általunk tanulmányozott csoportba tartozik, a fele írt könyvterjedelmű munkát, vagy legalábbis fordított–dolgozott át szakértelmének megfelelő írásokat. Miért olyan különös – kérdezhetnénk –, ha a török deák értelmiségiként viselkedik, hiszen ez állásának amúgy is elengedhetetlen feltétele: értelmiségiek, vagyis olyan emberek, aki írástudásukat áruba bocsátva keresik meg kenyerüket. Valóban: a magyar szakirodalomban forgalomban lévő számos – nagyrészt implicit – definíció megengedné azt is, hogy minden török deákot további megfontolások nélkül értelmiségiként értékeljünk.⁶⁷

Az előzőekben ismertetett négy török deák – Házi, Harsányi, Rozsnyai és Brankovics – közös jellemzője azonban, hogy fizetett munkájukon kívül további intellektuális tevékenységre adták fejüket, olyanra, amely mögött nem áll közvetlen megélhetési érdek. A török deák számára elsődleges bevételi forrást a fejedelemtől kapott – időnként meglehetősen kiszámíthatatlanul fizetett – járandóság jelentette.⁶⁸ Karrierlehetőségeik a kapitúhai tisztség eléréséig terjedtek, ahogyan azt Házi és Brankovics – illetve esetleg Harasztosi – esetében láthattuk. Ezenkívül számos esetben tudunk arról, hogy birtokokat, vagy legalább jobbágyokat kaptak adományként: a legtöbb adományt Rozsnyai esetében ismerjük, de szórt adataink Majtényi András és Brankovics György esetében is

65 Utóbbira lásd még DIMA-DÁRGAN, 1964. 554–555.

66 THALLÓCZY, 1888. 697.

67 A definíciós problémákról lásd részletesen PÉTER, 1984. 21–27., R. VÁRKONYI, 1984. 58–65.

68 Ennek összegét Rozsnyai esetében ismerjük: ő 1673 után évi 100 aranyat kapott. ELEKES, 1905. 24.

vannak.⁶⁹ Néhány esetben tudunk arról, hogy a török deáknak nem saját jövedelmükön szerzett, hanem családi birtokaiból volt bevétele: Harsányi Várad eleste után ezek elvesztése miatt kényszerült elhagyni Erdélyt.⁷⁰ A Házi rendelkezésre álló pénzt harmincadjövedelmek egészítették ki – azt azonban nem tudjuk, hogy ezt csak kapitálasága alatt kapta meg a fejedelemtől vagy bérlésük esetleg hosszabb távú megélhetési stratégiája részét képezte.⁷¹ Mindenesetre arról nem tudunk, hogy a török deákok – az 1650-es években a havasalföldi vajdák mellett magyar deákként szolgáló Budai Péter mintájára – a gazdasági életben használták volna ki a diplomáciai szolgálatuk alatt szerzett kapcsolatokat.⁷²

Nem állíthatjuk természetesen, hogy a török deákok írásai közvetetten sem szolgálták volna önérvényesítésük céljait. Harsányi a brandenburgi kancellár javaslatára írta meg a *Colloquiát*, amellyel részben annak bemutatása volt a célja: hatalmas szakértelme milyen nagy fontosságot biztosít számára kenyéradója, a választófejedelem udvarában. Rozsnyai a *Horologium Turcicum* példányait Erdély vezető személyiségei számára másolta le, pénz vagy másféle előnyök reményében. A legegységelműbb Brankovics esete, akinek szerb krónikája teljesen nyilvánvalóan képzelt családfája megtámogatására készült, hogy a Habsburg uralkodóval szembeni igényei még komolyabb hangsúlyt kaphassanak. Mindenesetre ezek az emberek pontosan azt a küszöböt lépték át, amelyet Heltai János az állam vagy más nemesurak szolgálatában álló értel-

69 Rozsnyainak Marosvásárhelyt, Nyárádtőnt, Remeten, Jedden, Marosjárán, Magyarherépen és Rusoron voltak birtokai – utóbbi kettőről azt is tudjuk, hogy ezeket szolgálatai jutalmául szerezte – és Szamosújvárott is rendelkezett jobbagyokkal, lásd PERÉNYI, 1895. 36.; ELEKES, 1905. 17.; BITTENBINDER, 1910. 344., 348. Majtényi kifejezetten vagyonos embernek számított (lásd TRÓCSÁNYI, 1980. 267.) és pénzének egy részéből birtokokat vásárolt: II. Rákóczi György levele özvegy Nápolyi Gergelyné Kun Katalinnak (Algyógy, 1651. júl. 28.) TT 1885b. 329.; illetve az oklevelek a Kolozs megyei Bogártelek, valamint a Szolnok megyei Felőr és Sztojkafalva Majtényi tulajdonába kerüléséről (1652. febr. 29.) MOL F 1 28. k. 563–566. Brankovicshoz lásd THALLÓCZY, 1888. 698.

70 HARSÁNYI NAGY, 1672. dedicatio.

71 Szalánczi István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. márc. 7.) SZILÁGYI, 1883. 95. Nem tudjuk, Báthori Gábor 1609-ben kelt oklevele, amelyben Várad Házi Jánosnak elengedi a tizedfizetést Várad környéki szőlőiben, már a török deákként teljesített szolgálat jutalma-e. Még az sem biztos, hogy ugyanarról a személyről van szó (még ha a név meglehetősen ritka is), hiszen Bethlen Gábor a kiváltság 1614-es megerősítésekor sem jelzi, hogy Házi török tolmács lenne: MOL F 1 10. k. 326–327. Vö. a 12. jegyzetben idézett forrással, amely egy ugyanabban az évben, de korábban kelt okirat, és már tolmácsként említi Házit.

72 Budairól lásd ANDREA, 1997. 67–76; JAKÓ, 2002.

miségek esetében hiányol: az értelmiségi tudat kialakulását.⁷³ Nem mindegyikük nyilvánította ki olyan egyértelműen értelmiségi önértékének tudatát, mint Harsányi – elég, ha csak a bevezetőben idézett kijelentésére gondolunk –, de az, hogy fontosnak tartották könyvük megírását és elhelyezését életstratégiájukban, már önmagában is mutatja, hogy rendelkeztek valamilyen szintű értelmiségi tudattal.⁷⁴

Semmiképp nem állíthatjuk, hogy az erdélyi török deákok nemzetközi összehasonlításban kivételesek lettek volna: a konstantinápolyi keresztény követségek körül számos, az Oszmán Birodalomra reflektálni kész értelmiségit találunk. A Konstantinápoly elfoglalása óta virágzó, ún. turcica-irodalom jelentős részét írták a követségek mellett szolgáló emberek, és úgy tűnik, a nyugati követségekben az értelmiségek nemcsak a kiegészítő funkciókat töltötték be: a könyvek írói között számos rezident is találunk. A nagy népszerűségnek örvendő 16. század közepi *Török levelek* írója, a flamand származású császári követ, Ausgerius Busbequius még a minden iránt nyitott és érdeklődő, széles műveltséggel rendelkező *corteggiano* típusába tartozik.⁷⁵ A 17. század során azonban már nem voltak ritkák a specialista filológusok sem: a leideni egyetemen beinduló arab nyelvi képzés nyújtotta ismeretek elmélyítésére sokan utaztak Konstantinápolyba és töltöttek ott több-kevesebb időt, akár követségi szolgálatot is vállalva.⁷⁶ A követség és a tudományos élet közötti összefonódást legjobban Levinus Warner példája illusztrálja: a leideni egyetem német alumna 1648-ban érkezett egyeteme ösztöndíjával Konstantinápolyba, ahol aztán a holland ágens halála után, 1654-ben átvette a követi hivatalt. 1670-ban bekövetkezett haláláig több mint ezer arab és török kéziratot gyűjtött össze, közmondásgyűjteményeket adott ki és megszervezte a Biblia törökre fordítását (kiadására azonban csak sokkal később került sor), miközben igyekezett követségi feladatait is ellátni.⁷⁷

A nyugati követségek rezidenseinek az erdélyiekhez képest sokkal nagyobb értelmiségi szerepvállalását nemcsak magasabb szintű iskolai végzettségük indokolhatja, hanem alighanem az is, hogy – mint korábban jeleztem – sokkal

73 HELTAI, 1994. 11–12. Az értelmiségi tudat létezésének nyomairól lásd még R. VÁRKONYI, 1984. 65–68.

74 A fordítások készítőik életében, karrierstratégiájában betöltött funkciójáról lásd legújabbban VINCZE, 2006.

75 Rövid életrajzát adja MARTELS, 1992.

76 Jacobus Golius 1623–29 között aleppói holland konzul, később az arab nyelv professzora Leidenben; H. Harderus már professzori éveit után, 1673–75-ben tolmácsol a konstantinápolyi holland követségén. Lásd DE GROOT, 1979. 33–42.

77 Warnerről lásd DREWES, 1970., illetve DE GROOT, 1979. 34–41.

több időt töltöttek a Portán, mint a fejedelemség kapitihái, így kialakulhatott bennük szakértelmük tudata. A nyugati követségi tolmácsok sem maradtak azonban el sokkal a rezidensek mögött a könyvírás terén: a legismertebb a 19. század közepén elkészült, sok szempontból még mindig elsőrangú fontosságú Oszmán Birodalom-történet írója, Joseph Hammer von Purgstall, aki *Sprachknabe*-ként kezdte turkológus karrierjét.

Az értelmiségi tudattal rendelkező erdélyi török deákoknak mindazonáltal szembe kellett nézniük egy nagyon fontos hátránnyal: ellentétben holland kollégáikkal, számukra nem létezett az a szellemi közeg, az egyetem, ahová követségi hivataluk után visszatérhettek. Az egyetem hiányának problémáját az értelmiségi funkciók betöltése terén Klaniczay Tibor vetette fel.⁷⁸ Érvélésével az erdélyi török deákok esete ambivalens viszonyban van. Egyrészt cáfolni látszik azon nézetét, hogy az értelmiségi attitűd csak egyetemjárással alakulhatott ki és az egyetemről való visszatérés után megszűntek az értelmiségi cselekvést serkentő impulzusok. Mint láttuk, a négy török deákból csak Harsányi részvett formális képzésben: a többiek – jelenlegi ismereteink szerint – legfeljebb erdélyi kollégiumokat látogattak. Erre nyilvánvalóan szükségük volt, hiszen valahol el kellett sajátítaniuk a latint, amelynek kiváló ismerete elengedhetetlen volt feladatuk ellátásához (amit nem feltétlenül igaz a kapitihák esetében).⁷⁹

Alátámasztja azonban példájuk Klaniczay azon meglátását, hogy az értelmiség pusztán tudói tevékenységéből semmiképpen nem tarthatta fenn magát a kora újkori Magyarországon és az, hogy megélhetésük miatt rugalmasságra kényszerültek pályájuk megválasztásában, akadályozta őket tudói érdeklődésük kibontakoztatásában.⁸⁰ Adataink változóak arra nézvést, milyen anyagi helyzetbe kerültek a török deákok az uralkodói adományok következtében, amelyekből – mint említettük – viszonylag sokat ismerünk. Majtényi András vagyos ember volt, többször vásárolt birtokot, Harsányi Nagy Jakab azonban jelentéseiben már többször is panaszkodott a pénzhiány miatt, Váradi Házi Jánost pedig alighanem ugyanez késztette arra, hogy eladja felsővisti birtokát. Az mindenesetre egyértelmű, hogy akármilyen megélhetést is biztosított az uralkodói szolgálat, teljes embert kívánt. Nem véletlen, hogy azokban az esetekben,

78 KLANICZAY, 1985.

79 Földvári Ferenc például kommunikációs nehézségeire hivatkozva kéri a kapitihai tisztiségből való elbocsátását, hiszen a magyaron kívül semmilyen nyelven nem ért: levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1651. ápr. 13.) MHHH XXIII. 51.

80 Számításba kell persze venni, hogy Klaniczay cikke meglehetősen borúlátó hangulatú, sok esetben nem is titkolva áthallásait az 1980-as évek közepének Magyarországaival. Péter Katalin ugyanezt az értelmiségieknél megfigyelhető nagy rugalmasságot és mobilitást pozitívan, képességeikre nézve hízelgő jelenségként értelmezi, lásd PÉTER, 1984. 23–29.

amelyekben egyáltalán tudunk könyvek keletkezési körülményeiről, elmondhatjuk: azok mindig azokban az években íródtak, amikor szerzőik már nem voltak szolgálatban. Rozsnyai börtönben írt, Harsányi száműzetésben, Brankovics mindkettőben. A kora újkori magyar értelmiségi számára keskeny ösvény adatott, és számos körülmény összejátszása kellett ahhoz, hogy intellektuális termékei létrejöhessenek. Ám ha az intellektuális termékek megszületése késett is, az erdélyi fejedelem számíthatott arra, hogy rátermett értelmiségiek segítik diplomáciájának működését a fejedelemség számára legfontosabb irányban.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források:

- ERO Essex Record Office (Chelmsford)
D/DHf
O4–O54 Various Papers relating to the Bendysh family of Steeple Bumsted, Essex.
- GStA PK Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem)
I. Hauptabteilung, Geheimer Rat
Rep. 9. Allgemeine Verwaltung
- MOL Magyar Országos Levéltár (Budapest)
Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak
F 1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii
Filmtár
X 880 Österreichisches Staatsarchiv – Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatskanzlei Türkei (Turcica)

Kiadott források:

BEKE – BARABÁS

- 1888 *I. Rákóczy György és a Porta: Levelek és okiratok.* Szerk.: BEKE Antal – BARABÁS Samu. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1888.

- Documente IX.** = *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. IX. Acte și scrisori (1614–1636).* Publ.: VERESS, Endre. București, Fundația Regele Carol I., 1937.

- EÉKH** = *Erdély és az északkeleti háború: Levelek és okiratok. I–II.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1891.
- EKK I–III.** = Erdélyi királyi könyvek I–III. Szerk.: GYULAI Éva – TÓTH Péter – HORVÁTH Zita – NAGY Gábor. Budapest, Arcanum, 2003–2004. (CD-ROM)
- EOE XI.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XI. 1649–1658.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. III. Országgyűlési emlékek*)
- EOE XII.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XII. 1659–1661.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1887. (*Monumenta Hungariae Historica. III. Országgyűlési emlékek*)
- EOE XVI.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XVI. 1675–1679.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893. (*Monumenta Hungariae Historica. III. Országgyűlési emlékek*)
- EOE XIX.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XIX. 1686–1688.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1896. (*Monumenta Hungariae Historica. III. Országgyűlési emlékek*)
- MHHD XXIII.** = *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Eggenberger, 1874. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23.*)
- MHHS VIII.** = *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Pest, Eggenberger, 1867. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. II. Scriptores, 8.*)
- RÁLAMB**
1963 RÁLAMB, Claes: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658.* Red.: CALLMER, Christian. Stockholm, Norstedt, 1963.
- RMNy II.** = *Régi magyarországi nyomtatványok II. 1601–1635.* Szerk.: BORSA Geodeon – HERVAY Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1983.

ROSNYAI

1926 ROSNYAI Dávid: *Horologium Turcicum*. Kiad.: DÉZSI Lajos. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1926. (*Régi magyar könyvtár*, 38.)

SZILÁGYI

1883 *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Knoll, 1883.

TMÁO V. = *Török-magyarokori állam-okmánytár V.* Szerk.: SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor. Budapest, Eggenberger, 1870. (*Török-magyarokori történelmi emlékek*, 7.)

TMÁO VI. = *Török-magyarokori állam-okmánytár VI.* Szerk.: SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor. Pest, Eggenberger, 1871. (*Török-magyarokori történelmi emlékek*, 8.)

TT 1882a = SZILÁGYI Sándor: Bethlen Gábor és a Porta. II. közlemény. *Történelmi Tár*, 1882. 34–77.

TT 1882b = GERGELY Samu: Adalék „Bethlen Gábor és a Porta” című közleményhez. *Történelmi Tár*, 1882. 434–469.

TT 1885a = GERGELY Samu: Brandenburgi Katalin és Bethlen István összeköttetése a Portával (Gróf Teleki Miksáné levéltárából). I. közlemény. *Történelmi Tár*, 1885. 97–117.

TT 1885b = TORMA Károly: Okiratok Erdély történetéhez a XVII-ik század elején. II. közlemény. *Történelmi Tár*, 1885. 257–334.

TT 1889 = SZILÁGYI Sándor: Levelek és okiratok II. Rákóczy György fejedelem diplomaciai összeköttetései történetéhez. III. közlemény. *Történelmi Tár*, 1889. 637–677.

TT 1892 = MIKA Sándor: I. Rákóczy György levelezése a brassai bíróval és tanácsossal. I. közlemény. *Történelmi Tár*, 1892. 700–715.

VÁRADI HÁZI

1626 VÁRADI HÁZI János: *Machumet propheta vallasan levő egy fő irastúdo doctornac írásából törökből magyarrá fordítatot könyv, melyet Envarol asikinnac hinac, Hazi Ianos által*. Cassan, Sultz, 1626.

Feldolgozások:

ÁGOSTON

- 1993 ÁGOSTON Gábor: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből: A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk.: SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár–Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, 1993. 277–292.
- 1997 ÁGOSTON Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk.: NAGY Mariann. Budapest–Pécs, JPTE–MTA TTI, 1997. 81–96.
- 2005 ÁGOSTON Gábor: Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a koraújkori Európa információs központja. In: *Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk.: HAUSNER Gábor. Budapest, Argumentum, 2005. 31–60.

ANDERSON

- 1993 ANDERSON, Matthew Smith: *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919*. London–New York, Longman, 1993.

ANDREA

- 1997 ANDREA, Susana: *Din relațiile Transilvănieni cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea*. Cluj-Napoca, [s. n.], 1997.

ARI

- 2004 ARI, Bülent: Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period. In: *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed.: YURDUSEV, A. Nuri. Houndmills, Palgrave, 2004. (*Studies in Diplomacy*) 36–65.

BENDA

- 1981 BENDA Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. In: *Századok*, 125. (1981) 725–730.

BEÖTHY

- 1886 BEÖTHY Zsolt: *A szépprózai elbeszélés története Magyarországon I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886.

BERRIDGE

- 2004 BERRIDGE, G. R.: Diplomatic Integration with Europe before Selim III. In: *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed.: YURDUSEV, A. Nuri. Houndmills, Palgrave, 2004. (*Studies in Diplomacy*) 114–130.

BINDER

- 1996 BINDER Pál: *Az erdélyi fejedelemség román diplomatái vagy románok az erdélyi fejedelemség külügyi szolgálatában*. Marosvásárhely, Pro Europa, 1996.

BÍRÓ

- 1921 BÍRÓ Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár, Minerva, 1921.

BITTENBINDER

- 1908 BITTENBINDER Miklós, ifj.: *A Humájun Namê első magyar származéka: Rozsnyai Dávid „Horologium Turcicum”-a: Magyar irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest, Jókai, 1908.
- 1910 BITTENBINDER Miklós: Adatok Rozsnyai Dávid életéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 20. (1910) 338–348.

CAMARIANO

- 1970 CAMARIANO, Nestor: *Alexandre Mavrocordato le Grand Dragoman: Son activité diplomatique*. Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1970. (*Etaireia Makedonikon Szpendon Idrima Meleton Herszoniszon tou aimou*, 119.)

DE GROOT

- 1978 DE GROOT, A. H.: *Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630*. Leiden–Istanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1978. (*Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut*, 43.)
- 1979 DE GROOT, A. H.: *De Beteknis van de Nederlandse Ambassade bij de Verheven Porte voor de Studie van het Turks in de 17de en 18de Eeuw: Voordracht gehouden voor het Oosters Genootschap in Nederland op 20 November 1978*. Leiden, Brill, 1979. (*Oosters Genootschap in Nederland*, 9.)
- 1987 DE GROOT, A. H.: The Dutch Nation in Istanbul, 1600–1985: A Contribution to the Social History of Beyoğlu. In: *Anatolica*, 14. (1987) 131–150.

DERETIĆ

- 1999 DERETIĆ, Jovan: Literature in the eighteenth and nineteenth centuries. In: *The History of Serbian Culture*. Ed.: IVIĆ, Pavel. Edgware, Porthill, 1997. 179–195.

DIMA-DĂRGAN

- 1964 DIMA-DĂRGAN, Corneliu: Cultural Relations between the Serbian Chronicler George Brankovich and the Stolnic Constantin Cantacuzino. In: *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 2. (1964) 553–560.

DREWES

- 1970 DREWES, G. J. W.: The Legatum Warnerianum of the Leiden University Library. In: *Levinus Warner and His Legacy: Three Centuries Legatum Warnerianum in the Leiden University Library*. Leiden, Brill, 1970. 1–31.

ELDEM

- 1999 ELDEM, Edhem: From Imperial to Peripheralized Capital. In: ELDEM, Edhem – GOFFMAN, Daniel – MASTERS, Bruce: *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 135–206.

ELEKES

- 1905 ELEKES Mihály: *Rozsnyai Dávid élete és művei*. Szeged, Traub, 1905.

GOFFMAN

- 1998 GOFFMAN, Daniel: *Britons in the Ottoman Empire 1642–1660*. Seattle, University of Washington Press, 1998.

HAZAI

- 1973 HAZAI György: *Das osmanisch-türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*. Budapest, Akadémiai, 1973. (*Bibliotheca orientalis Hungarica*, 18. 15–19.)

HELTAI

- 1994 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, Balassi, 1994. (*Humanizmus és reformáció*, 21.)

HEREPEI

- 1966 HEREPEI János: A váradi kollégium és a Rákócziak. In: *Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*. Szerk.: KESERŰ Bálint. Budapest–Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1966. (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 2.) 3–131.

HILLER

- 1993 HILLER István: A tolmácsper. In: *Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk.: HORN Ildikó. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora-újkori Magyar Történelmi Tanszék, 1993. 147–186.

HORNYIK

- 1872 HORNYIK János: Még egyszer: „Emlékezzünk régiekről”. In: *Kecskeméti Lapok*, 5. (1872) 44. sz. [1–3].

JAKÓ

- 1999 JAKÓ Klára: A Szaláncziak (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből). In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: KISS András – KOVÁCS KISS Gyöngy – POZSONY Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999. 199–210.
- 2002 JAKÓ Klára: Budai Péter: Egy újszerű értelmiségi pálya előfutára a hanyatló erdélyi fejedelemségben. In: *Studii de istorie modernă a Transilvaniei/Tanulmányok Erdély újkori történelméről: Omagiu profesorului Magyari András/emlékkönyv*. Szerk.: PÁL Judit – RÜSZ-FOGARASI Enikő. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002. 132–137.

KÁRMÁN

- 2006 KÁRMÁN Gábor: Identitás és határok: 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. In: *Korall*, 26. (2006) 73–99.

KEREKES

- 2001 KEREKES Dóra: Egy francia megfigyelő feljegyzései a nagyharsányi csatáról. In: *Sic Itur ad Astra*, 12. (2001) 1–2. sz. 87–118.
- 2004 KEREKES Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. In: *Századok*, 148. (2004) 1189–1228.

KLANICZAY

- 1985 KLANICZAY Tibor: Értelmisség egyetem nélküli országban. In: KLANICZAY Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 77–85.

MAKKAI

- 1952 MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Budapest, Akadémiai, 1952.

MANTRAN

- 1965 MANTRAN, Robert: *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*. Paris, Hachette, 1965.

MARTELS

- 1992 MARTELS, Zweder von: In His Majesty's Service: Augerius Busbequius, Courtier and Diplomat of Maximilian II. In: *Kaiser Maximilian II: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*. Hrsg.: EDELMAYER, Friedrich – KOHLER, Alfred. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1992. (*Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, 19.) 169–181.

MATTINGLY

- 1955 MATTINGLY, Garrett: *Renaissance Diplomacy*. Baltimore, Penguin, 1955.

MEIENBERGER

- 1973 MEIENBERGER, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in dem Jahren 1629–1643: Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Bern–Frankfurt am Main, Lang, 1973. (*Geist und Werk der Zeiten*, 37.)

MIOC

- 1987 MIOC, Damaschin: Studiu introductiv. In: BRANCOVICI, Gheorghe: *Cronica românească*. Ed.: de MIOC, Damaschin – ADAM-CHIPER, Marieta. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987. 5–35.

MIKA

- 1907 MIKA Sándor: Az erdélyi ház Konstantinápolyban. In: *Budapesti Szemle*, 130. (1907) 1–21.

MOLNÁR

- 1909 MOLNÁR István: *Rozsnyai Dávid török deák*. Budapest, Stephaneum, 1909. (*Művelődéstörténeti értekezések*, 33.)

PANAITE

- 1988 PANAITÉ, Viorel: Reprezentanța diplomatică a Țării Românești la Poarta Otomană în epoca lui Constantin Brâncoveanu. In: *Revista de Istorie*, 41. (1988) 877–894.

PERÉNYI

- 1895 PERÉNYI József: *Rozsnyai Dávid*. Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 1895.

PÉTER

- 1984 PÉTER Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmái. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, [k. n.], 1984. 21–30.

RADOJČIĆ

- 1963 RADOJČIĆ, Nikola: Justiniana Prima und Graf Georg Branković. In: *Südost-Forschungen*, 22. (1963) 312–325.

R. VÁRKONYI

- 1984 R. VÁRKONYI Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, [k. n.], 1984. 54–80.

SARING

- 1934 SARING, Hans: Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm während des ersten Nordischen Krieges. In: *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*, 46. (1934) 374–380.

SIMONFI

- 1914 SIMONFI János: Rosnyay Dávid naptári följegyzései. In: *Erdélyi Múzeum*, 9. (1914) 108–126.

SZABÓ – TONK

- 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum*, 4.)

THALLÓCZY

1888 THALLÓCZY Lajos: Az ál-Brankovicsok. In: *Századok*, 23. (1888) 689–713.

TRÓCSÁNYI

1980 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, Akadémiai, 1980. (*Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet*, 6.)

VINCZE

2006 VINCZE Hanna Orsolya: A kora újkori magyar fordítások tétje. In: *Korall*, 23. (2006) 116–132.

ZETTERSTÉEN

1941 ZETTERSTÉEN, Karl Wilhelm: Turkiska studier i Sverige. In: *Lychnos* 1941. 1–25.

Demmel József

„Virágzó” nemzetiségi béke Magyaróniában¹

A magyar-szlovák viszony sokszínűsége a dualizmus középső szakaszában a Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület vizsgálatának tükrében

ATANULMÁNY TÉMÁJÁUL a Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület történetét² választottam.³ Először a hagyományos történetírói esz-közökkel felvázolom az egyesület létrejöttének históriáját, az alapítók törekvéseit, céljait, eredményeit. A dolgozat fő célkitűzése azonban nem az egyesület szervezetének, tevékenységének a feltárása.⁴ A kérdés inkább az, hogy színtere volt-e valamilyen nemzetiségi vitának a „legsötétebb magyarosítás korszakában” a „legszlovákabb”⁵ vármegyében létrejött egyesület. Hiszen, ha jól meggondoljuk, a természettudomány nemzeti/nyelvi szempontból a lehető legsemlegesebb diszciplína. Konvertibilis a nemzetközi tudományos életben (a humán tudó-

1 Az e dolgozat kedvéért létrehozott „Magyarónia” fogalmához a kiinduló pont a szlovák *mad'arón*, *mad'arónia* meghatározások voltak, amelyek jelölik az elmagyarosodott, „elnemzetitlenedett” szlovákokat (az idézőjelre azért volt szükség, mert az egyébként alkalmazott meghatározás nem fedheti a valóságot, hiszen nem identitásvesztés, hanem identitásváltás történik ekkor), a magyarosító hivatalnokokat, illetve a magyarosítás fogalmát. Ezt tulajdonnévvé változtatva egy virtuális állam jött létre, ahol az állampolgárok legjellemzőbb társadalmi attitűdje – más országokkal szemben – nem az, hogy ők magyarok, franciák stb., hanem hogy magyarónok. Természetesen Magyarónia országa csupán a társadalmi-nemzeti konfliktusok terepén-térképén jelenik meg. A fogalom megalkotását Bolgár Dániel szakdolgozatának címe ihlette, amely az *Integrálódás asszimilációországban, avagy kísérlet a zsidó-nemzsidó viszony fogalmi kereteinek újragondolására a modern Magyarországon* címet viseli. BOLGÁR, 2005.

2 Erről lásd még: LIPTÁK, 1993. 145. Ľubomír Lipták a korszak legfontosabb megyei kulturális egyesületének tartja a vizsgált együletet.

3 A tanulmány egy Trencsén megye regionális társadalom- és politikatörténetére irányuló kutatás egyik első állomása

4 Megtette ezt már helyettünk két egyesületi tag, Petrogalli Artúr és Janovszky László, az egyesületi évkönyvek hasábjain. JANOVSZKY, 1895.; PETROGALLI, 1888b.

5 Felvidék, 1996. 291.

mányokhoz képest mindenképp), ezért a természettudósok a tudományágból következően kell, hogy kevesebbet írjanak anyanyelvükön – legalábbis Közép-Európában – sőt, az általunk vizsgált tudósok, tehát a botanikusok és koleopterológusok („bogarászok”) vizsgálati anyagának is csak latinul van tudományos elnevezése. Ennek tükrében érdemes megvizsgálnunk a korszak szlovák–magyar viszonyát, Felső-Magyarország társadalmának alapvonásait. A vizsgálat tárgya ez esetben az egyesületi tagság, leginkább az első évben beléptettek, kiváltképp az egyesület legaktívabb résztvevőinek társadalmi helyzete.

I. Az egyesület története

I. 1. Az alapítás

Egy természettudományi egyesület alapításának az ötletét 1877 áprilisában vetette fel Trencsénben egy megyei közgyűlés után Dr. Brancsik Károly. Ő járási orvosként vett részt az értekezleten. Szakmai tekintélye igen nagy volt, hiszen egy év múlva, 35 évesen megyei tiszti főorvos lett. A jelenlevőket sikerült meggyőznie, így nemsokára felhívást tettek közzé, amelyre, ha legalább százan jelentkeznek, az együletet megalapíthatónak gondolták.⁶

„Az egylet célja: a természettudományok ismeretét népszerű alakban terjeszteni egyzsersmind feladata leend Trencsén vármegye és az által közvetve az ország természettudományi viszonyait, saját bulvárlatai alapján felismerni és azokat köztudomásra hozni, végül a Vágvölgy beutazhatóságát megkönnyíteni.”⁷

A hármas cél tehát a tudományosság, a természettudomány népszerűvé és közérthetővé tétele, valamint a turizmus fejlesztése. Ezeket most fordított sorrendben tárgyalom, előtte azonban még néhány szó az egyesületről.

A felhívásra csaknem másfél százan jelentkeztek, és ez, évi két forintos tagdíj mellett, megfelelő alapot biztosított az együletnek. A „Bárány” nevű vendéglőben megtartott alakuló ülésen az elnök Marsovszky Móric lett, azonban a titkári feladatokat ellátó Brancsik Károlyt mondhatjuk az együleti élet szervezőjének.⁸

6 MÉL, 2001. 916.

7 Évkönyv, 1887. 5. Az egylet alapszabályzatába foglalt együleti célok csak a kilencedik évkönyvben jelentek meg, azonban ezen célok megléte már a kezdetektől megfigyelhető. (Amennyiben a Trencsén Vármegyei Természettudományi Egylet évkönyvének az együleti életre vonatkozó részeit használom fel, tehát azon oldalakat, amelynél nincs szerző felüntetve, az évkönyvre, tanulmány esetén annak írójára hivatkozom.)

8 JANOVSKY, 1895. 27.

A taglétszám néhány évig 150 körül volt, majd mikor a turistaszakosztályt is be akarták indítani, kissé lecsökkent. Néhányan úgy vélték ugyanis, hogy ezt a feladatot az egyesület anyagilag nem fogja bírni. Az egyesületnek valóban voltak pénzügyi gondjai, hiszen sokan nem fizették a tagdíjat, ezért a legtöbb évben meg kellett válni néhány tagtól, esetenként akár 8–10-től is.⁹

A nehéz időszakot azonban átvészelték, a taglétszám a korábbiak is a duplája lett, és 1910-ig bizonyosan létezett az egyesület: a minden évben kiadott évkönyv – amelyben az egyesületi élettel kapcsolatos beszámolók mellett komoly tudományos értékű tanulmányok is helyet kaptak – legutolsó kötete a 33. évfolyam 1910-ben.¹⁰

I. 2. a.) A turizmus

Az évkönyvekben megtalálhatók a környék hegyei közé tévedt kirándulók útleírásai, azonban ezek többnyire amatőr útirajzok az egyesület tagjaitól, gyakorlatlan íróemberektől. Ezek az érdeklődő természetbúvárok eljutottak „*Inovecz, a szúcsi »Kraszina Hora«, Oroszlánkő, Vápecz, Manin, Szulyó völgye, Rajecz-Teplíc vidéke, Zsolna, Illava, Vrátna-völgy, Kubra savanyúvíz forrása s Trencsén közvetlen környékének minden szebb pontjára*”.¹¹ Ezek a kirándulások nem tekinthetők feltétlenül egyesületi megmozdulásoknak, az írók gyakran reflektálnak arra, hogy kedvük támadt kirándulni, és egy-két barátjukkal – akik vagy az egyesület tagságából kerültek ki, vagy nem – útnak indultak. Sőt egy-egy környék leírását azzal is indokolták, hogy útítársakat keresnek a táj alaposabb felfedezéséhez.¹² Találkozhatunk azonban a „*grünwaldizmus*”¹³ éveiben olyan útleírásokkal is, amelyekben a település magyar vagy szlovák neve mögött zárójelben ott szerepel a megnevezés a másik nyelven is. Az azonban, hogy a magyart írják előre, és a szlovákot utána, vagy fordítva, teljesen bizonytalan, s ez jelzi nem csak az író

9 JANOVSZKY, 1895. 28–29.

10 Alapforrásként a millenniumig, tehát az egyesület 17-18. évfolyamáig terjedő évkönyveket használok fel, kivételt csak indokolt esetben teszek. Ennek a viszonylag tág időhatárnak az az indoka, hogy az 1895. évi évkönyv számos háttér-információval szolgál (pl. az egyesület története, a 18 évkönyvben megjelent tanulmányok felsorolása stb.). Magukról az évkönyvekről lásd http://www.snk.sk/kniznica/2003/jan/knizk_5.html (2006. 01. 03.)

11 JANOVSZKY, 1895. 47.

12 ZAMARÓCZY, 1888. 92.

13 Grünwald Béla dualizmus-kori politikai és történetíró a szlovákság asszimilációját központilag ellenőrzött és irányított állami közigazgatással kívánta felgyorsítani. PÓK, 2001. 415. Pánszlávizmusnak minősült már az is ekkor, ha egy szlovák vállalkozó szlovák cégtáblát íratott, vagy valaki szlovákkul kérte jegyét a vasúti pénztárban. SZARKA, 1995. 68–69.

következetlenségeit, de azt is, hogy a „forrás” – tehát a környékbeli parasztok, a fogadós, a kocsmáros¹⁴ – számára is két nyelven éltek a települések nevei. Jellemző azonban ezekre az útirajzokra, hogy Brancsik Károly függeléként hozzájuk csatolva leírja a vidék növényvilágát, csak a latin fajnevek felsorolásával.¹⁵ Így kapcsolják össze a szépirodalmi szempontból – valamelyest – értékelhető útleírást a tudománnyal. A természettudomány népszerűsítésének ez a kicsit darabos, csiszolatlan módszere gyakori az egylet évkönyveiben.

I. 2. b.) Az amatőr/népszerűsítő tudományosság

Az egylet első historikusa szerint a vármegyében „*aránylag igen sok az intelligentiá*”,¹⁶ az ő támogatásukra számítottak az egylet megalapítói. (Itt talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Trencsén megyében volt a legmagasabb a szlovák értelmiségiek aránya, 1900-ban a szlovák értelmiség 1/5-e, 18% volt trencsényi illetőségű.)¹⁷

Néhány kivételtől eltekintve vidéki orvosok, gimnáziumi tanárok, lelkészek publikáltak az évkönyvekben. Értekezéseik stílus szerint a tudományos munka és a korabeli napilapokban olvasható olvasói levelek keverékének tűnik, ezekkel a tanulmányokkal azonban talán mégis könnyebben népszerűsíthették a tudományt. Az egyszeri érdeklődőt bizonyára jobban lekötötte egy torzszülöttet vagy néhány borzalmas sérvet bemutató értekezés, mint Dr. Brancsiknak a „*télelyröptűekről*” szóló tanulmányosorozata.¹⁸ Az egyleti tagok, tehát a legaktívabb érdeklődők társadalmi megoszlásáról a következők tudhatók: az első év 147 tagja közül 50 megyei vagy városi, többnyire magas rangú tisztviselő, 20 pedagógus, tehát tanító, gimnáziumi tanár vagy nevelő, 18 ügyvéd, 14 földbirtokos, 12 orvos, 8 katolikus és egy evangélikus lelkész, 6 kereskedő és 4–4 gyógyszerész, illetve katonatiszt.¹⁹

Az egyesületi élet igen aktív volt, rengeteg felolvasógyűlést tartottak, ahol a legújabb tudományos eredményekről számoltak be. A kirándulások mellett ez volt az a fórum, amely a leghatékonyabb volt a természettudományok népszerűsítésében. 1889-ig, 12 év alatt 54 felolvasást tartottak, ahol a hangsúly az

14 Hiszen nem valószínű, hogy ha a szerző térképről tájékozódott, az bilingvis lett volna.

15 Például: JANOVSZKY, 1888.; MATERNA, 1888.

16 PETROGALLI, 1888b. 32. Petrogalli Artúr egyébként édesapja az államfordulat után a *Prágai Magyar Hírlap*ot szerkesztő Petrogalli Oszkárnak. SBS, 1990. 453.

17 POLÁNYI, 1987. 41.

18 FREUND, 1882. 81–84.; BRANCSIK, 1879.; MARTINY, 1899. 135–154.

19 Évkönyv, 1878. 9–13.

új természettudományos és technikai eredmények ismertetésén és megértetésén volt. Ezek többsége magyar nyelven folyt, jórészt Trencsén városában, ám érdeklődés hiányában 1889-ben fel kellett függeszteni az előadásokat. „*A magyar színház, a sportköri estélyek, a majdnem mániákussá vált korcsolyázás és az esti korcsolyázó ünnepélyek (...) elvonták a közönséget.*”²⁰ A színház vagy a sport kétségtelenül szórakoztatóbb a nagyközönség számára, mint az akármilyen érdekesítő tudományos előadások. Hogy eddig mégsem vonta el a közönséget, annak az volt az oka, hogy még tíz évvel korábban sem lehetett túl nagy magyar kulturális élet a városban, hiszen csak 635 magyar élt ott, míg a tárgyalt időpont után egy évvel, 1890-re a számuk csaknem megháromszorozódott, a városon belüli arányuk duplájára nőtt.²¹

I. 2. c.) Az egyesület tényleges tudományos tevékenysége

Az egyesület láthatóan legaktívabb szervezője a természettudományi társaság ötletét felvető Brancsik Károly volt. Egyetemistaként, Grazban foglalkozott először bogarakkal. Nemzetközi hírnevét a madagaszkári Nossibé szigetén gyűjtött rovarok feldolgozásával szerezte.²² Egy ideig az egyesület titkára, később alelnöke, majd Marsovszky halála után elnöke lett. Ha nagyon sarkosan akarunk fogalmazni, elmondhatjuk, hogy önmagának hozott létre egy tudományos egyesületet és azzal együtt egy megjelenési fórumot,²³ amely a későbbiekben belépőt jelentett számára a magyarországi és a nemzetközi tudományos életbe. Ezt az állítást az támasztja alá, hogy az első 18 évben az egyesületi évkönyvekben megjelent összesen 106 tanulmány, ezek közül 41-et írt ő maga, ez 40%-a a tanulmányoknak, nem beszélve az útleírásokhoz készített jegyzeteiről. Ha azonban csak az önálló, nemzetközileg is értékelhető tudományos tanulmányokat vizsgáljuk, Brancsik Károly csaknem egyedül marad az egyesületben. Értekezései közül egyébként nyolcat latinul, tizennégyet magyarul írt, csak-

20 JANOVSKY, 1895. 25, 37–40.

21 SZARKA, 1995. 251.

22 BODÓ – VIGA, 2002. 130–131.

23 Brancsik központi szerepe megjelenik az évkönyvekben is, természetesen pozitív megközelítéssel: „... az egyesület létesítése körül annyit fáradozott s tulajdonképpen lelke...” és „... tudományos munkálkodása az egyesület javarésze...”. JANOVSKY, 1895. 32–33. És van egy vizuálisan is megfogható érvünk arra, miért tekinthetjük Brancsikot az „egyszemélyes természettudományi egyesületnek”. A XXI–XXII. évkönyvben ugyanis Dr. Brancsik Károly arcképe a címlappal szemben, mintegy az évkönyv (és az egyesület) emblémájaként jelenik meg (Évkönyv, 1899). Brancsik egyébként gyakran használt olyan levélpapírt, amelyet bal felső sarkában a saját arcképe díszített. (ALU SNK 58 A 18. Brancsik, Karol, Holuby, Jozef.)

nem a felét, tizenkilencet pedig németül. Az, hogy tanulmányainak kerekén kétharmadát nem magyarul írta, vélhetően a nemzetközi ismertségre való törekvésnek is betudható,²⁴ megemlítendő azonban, hogy magyarul is főként szakcikkeket közölt.

Ez a törekvése, úgy tűnik, sikerrel járt, az egyesület *„évkönyveire, a bennök megjelent értékes dolgozatokra számtalan esetben hivatkozás történik a tudósok részéről; ismertebbek évkönyveink a külföldön, mint tulajdon hazánkban, (...) az oroszlávrész és érdem e téren minden esetre Dr. Brancsik Károlyé és Holuby Józsefé, kiknek önálló tudományos búvárlatai az egyesületi évkönyvek legbecsesebb tartalmát képezik.”*²⁵

Az egylet másik tudósának tehát Holuby Józsefet, ma ismertebb nevén Jozef Ľudovit Holubyt tekinthetjük.²⁶ Ő jóval kevesebbet publikált, 13 német és egy magyar nyelvű tanulmányt. Ugyanakkor ő írta az egyetlen, az egyesület által kiadott könyvet, egy szintén német nyelvű növénytani monográfiát. De ő már nem csak tudományos értekezéseit írta németül. Az idős Römer Flórishoz is ezen a nyelven írt levelet 1887-ben.²⁷

II. A szlovák-magyar viszony az egyleten belül

A tény, hogy Holuby a tudományos életben a magyart elkerülve szinte kizárólag a német nyelvet használta, egy kérdés feltevésére ösztönöz, mégpedig arra, hogy hogyan jelennek meg a XIX. század végi súlyos magyar-szlovák ellentétek az egylet tudományos életében, megjelennek-e egyáltalán, és ha igen, hogyan tudják orvosolni őket?

A válasz irányában az első lépés: tisztázni, hogy kik lehettek a tagjai az egyesületnek? A belépőkkel szemben nem voltak nagy elvárásai az alapítóknak, tehát nem egy megyei gazdasági-társadalmi eliten belüli értelmiségi elitcsoportot kívántak létrehozni (igaz – amint majd később látni fogjuk – a tagság jelentős része az elitből származott): *„Minden feddhetetlen erkölcsű honpolgár nem-*

24 Anyanyelvét azonban a rendelkezésre álló forrásokból nem tudjuk kideríteni, meglehetősen, hogy ez a német volt.

25 JANOVSKY, 1895. 35, 41.

26 SBS, 1987. 369–370.

27 OSZK Levelestár, Holuby, J. L. – Römer Flórishoz. 1887, Nemespodhragy. A levél érdekessége, hogy „trilingvis”: a feladás helye magyarul van, az ideje szlovákul, a levél maga németül. A magyar régészet megalapítójának tekintett Römer Flóris egyébként az 1840-es években több helyen tanított természetrajzot is. (A MTA tagjai, 2003. 1081–1082.)

különbség²⁸ nélkül, ki a természettudományok iránt érdeklődik, lehet tagja az egyletnek, köteles azonban ezen szándékát szóval vagy írásban a választmánynak bejelenteni.”²⁹

Annak eldöntése, hogy melyik nemzethez/etnikumhoz tartoztak az egyes tagok, százötven ember esetében – elegendő forrás híján – szinte lehetetlen. 1850-ben 212 379 Trencsén megyei lakos közül 687 volt magyar, és 200 534 szlovák nemzetiségű, a fennmaradó több mint 10 000 főt a vágvölgyi zsidóság tette ki. A dualizmus kori „állami magyarosítási gépezet” sem ért el túl nagy eredményeket: 1910-ben Trencsén egyedüli a megyék között, ahol a szlovák anyanyelvűek aránya még mindig 90% fölött van.³⁰ Mivel Trencsén megyének és a szlovák területeknek nincs alapos, széleskörű társadalomtörténeti jellegű feldolgozása, a tagok fent elmondott foglalkozás szerinti csoportosítása sem segíthet eredményhez. Hiszen nagy vonalakban elmondható, hogy a tagok között többségben lévő megyei hivatalnokok, a pedagógusok, és az egyházi hierarchián keresztül a papok is a többségi nemzet képviselői, előretolt helyőrségei lehettek, mindazonáltal mindhárom csoportban szerepelnek a listán olyanok, akikről ez a legkevésbé sem állítható. Így az egyesület meghatározó személyiségeit, elnökeiket, tudósait, legaktívabb pártolóit kell megvizsgálnunk. Személyekre lebontva tehát olyan kérdéseket kell tárgyalnunk, mint a szlovák nemesség és értelmiségiek automatikus elmagyarosodása, a kisszámú szlovák tudatú értelmiség problémái, a gazdasági és társadalmi felemelkedésnek a magyar identitás választásához való kötése, valamint a nyelvhasználat problematikája.

Ez utóbbi témához már itt szükséges megjegyezni, hogy a történetünk főszereplői legalább két, de inkább három nyelven értettek és/vagy beszéltek. A német és a magyar nyelv a hivatali, a társadalmi és a gazdasági életben volt elengedhetetlen, a szlovák pedig azért volt lényeges, mert a megyei lakosok legjelentősebb része egyik nyelvet sem bírta,³¹ valahogy pedig velük is érintkezni kellett a vizsgált csoportnak, tehát a már fent említett megyei tisztviselőknek,

28 Miután az egylet tagjai között nem találni nőket, s mivel ezt a szabályzatot a kilencedik évben nyomtatták ki (ekkor már sejtették, hogy nem tolonganak a hölgyek a tagságerő), a kifejezés itt valószínűleg bármilyen különbségre vonatkozik, legyen az vallási, nemzeti, társadalmi különbség.

29 Évkönyv, 1887. 5.

30 DÁNYI, 1993. 58, 62–63, 69. Az 1850-es népszámlálás nemzetiségi adataival kapcsolatos problémákra lásd DEÁK, 2000. 59–79.; SZARKA, 1995. 256–257, 260–261.; Felvidék, 1995. 319.; Felvidék, 1996. 291. Igaz, a vizsgált időszakban látványos változás következett be a nemzetiségi arányokban a megyében: „A merre fordultunk, mindenhol tót szóval találkozhattunk. A polgárság tót mezbe volt még öltözve teljesen, (...) s kinék jutott volna akkor észbe kegyesrendi templomban magyar beszédet tartani. (...) Jelenleg pedig az utcán is kedvesen köszönt bennünket a magyar nő; otthonos vendég az ma már a kereskedő boltjában, a mesterember műhelyében”. PRUSZKAI, 1886.

31 POLÁNYI, 1987. 92.

tanároknak, ügyvédeknek, a földbirtokosoknak, orvosoknak, a papoknak,³² a kereskedőknek és a gyógyszerészeknek.

II. 1. Az első elnök és a megyei elit

Az első elnök Marsovszky Móric volt. 1821-ben született, a vármegye egyik legtekintélyesebb családjába.³³ 20 évesen már szolgabíró, 1843-tól kezdve politizál, a megye liberálisainak egyik vezére, egy alkalommal őrizetbe is veszik. 1848-ban a vágújhelyi pogromot jórészt ő veri szét, később pedig nemzetőrként a szlovák légió ellen harcol, sőt, a budatini csatát is az ő vezetésével nyerik meg.³⁴ Emlékezetes egy szlovák nemzetiségű pappal való konfliktusa is.³⁵ Később 250 fős gerillacsapatot szervezett, így a szabadságharc bukása után kénytelen volt hosszabb nyugat-európai körutat tenni, amely egészen 1856-ig, az annesztáig tartott. Ezekben az években leginkább csak vadászott, így eljutott még az Északi-sark közelében lévő Lofoten-szigetekre („a *Lofotokra*”) is. Vélhetően vadászszenvedélye, a hosszú külföldi tartózkodás tapasztalatai, és természetesen megyei tekintélye vezettek oda, hogy ő lett a természettudományi egylet elnöke, amelynek megalakulásakor egy 50 kitömött állatból álló gyűjteményt akart ajándékozni, amit helyhiány miatt visszautasítottak. Egyébként a vadászatról is írt egy kis könyvet, amelyet, úgy tűnik, nem sikerült kiadnia. Petrogalli szerint a kiegyezés után a Deákpárt megyei elnöke volt, vezetése alatt Trencsén megyéből nem jutott be ellenzéki képviselő³⁶ a parlamentbe.³⁷

32 Rehák István illavai plébános például 1880-ban szlovák nyelvű beszéddel köszöntötte Baross Gábor képviselőt. *Vágújhelyi Lap*, 1880. július 11. VII. évf. 28. sz.

33 Megjegyzendő, hogy a Marsovszky-család 1803-ig – eddig az időpontig van meg a család levéltára – bizonyosan csak a szlovák nyelvet használta családi irataiban, sőt, még a hivatalos dokumentumok egy része is vegyes, latin-szlovák nyelvű. ŠAB, Maršovský, VII. no1.

34 Budatin ma Zsolna egyik külkerülete.

35 Eucsei Gerometta Marsovszky Móric Bernát nevű testvérének volt az ellenjelöltje a biccené választókerületben, 1848 nyarán. Ehhez lásd RAPANT, 1937. 369–372.

36 Ugyanakkor ellentmond ennek az a tény – amint az bellusi Baross Gábor, a későbbi közlekedési miniszter példájából is látható –, hogy Trencsén megyében a képviselők megválasztása inkább függött Kubicza Páltól, aki nem csak főispán volt hosszú ideig, de magának Deáknak is közeli, jó barátja. (Baross életrajzírói szerint Kubicza így akarta – sikerrel – eltávolítani a túlságosan is energikus tiszviselőt a megyéből.) Kubiczáról lásd SOMOGYI 1889. 430.; PÁLMÁNY, 2002. 483–485. Baross megválasztásáról GYÖMREI – VÉRTESY, 1937. 38–39.; GERŐ, 1988. 152–154.

37 Évkönyv, 1878. 15.; PETROGALLI, 1888a. 27–30. Jellemző, hogy az életrajz szerzője a vágújhelyi pogromokat úgy állítja be, mintha nem a rendkívüli helyzet kiváltotta zavargá-

Talán Marsovszky hatására, talán más okból, de a megyei elit igen nagy számban képviselteti magát az egyesületben. Mindkét esetben figyelembe kell azonban venni, hogy az összekötő kapocs, s így a tömeges részvétel előfeltétele az azonos csoporthoz – tehát a magyar vagy elmagyarosodott gazdasági-társadalmi elithez – való tartozás.

A megye legnagyobb földbirtokkal és persze a legnagyobb földjövedelemmel rendelkező jogi és természetes személyeinek jelentős része képviselteti magát a listán. Fényes Elek az 1859-es állapotokat rögzítve Trencsén megye 87 nagybirtokosát sorolja fel, akik 100 holdnál nagyobb földtulajdonnal rendelkeznek, ez egyébként a megyei földek több mint negyede. A Trencsén Vármegyei Természettudományi Egylet első támogatói között van gróf Königszeg (Fényesnél Königszeg) Gusztáv, aki 9388 holdjával és az abból befolyt 18 939 forint évi jövedelemmel a megye ötödik legnagyobb birtokosa és harmadik leggazdagabb embere. Tersztyánszky Tamás valamivel később csatlakozik az egyesülethez, ő 890 holddal a 26. legnagyobb területet bírja, jövedelme azonban „csak” a lista 60. helyéhez elég. Marsovszky Károly, bár két éve nincs az élők sorában, még birtokosként szerepel, 518 holdat bír, évi 609 forint jövedelemmel (a sorban a 36. illetve az 50.). Efelett ekkor minden bizonnyal az egyesület későbbi elnöke, Marsovszky Móric rendelkezik, hiszen bátyja, Bernát még apjuk előtt meghalt, másik testvéréről, Jusztinról pedig semmilyen forrásunk sincs. Szilvay Károly és Ordódy István egyleti tag 265, illetve 261 hold föld birtokosa. Az illavai katolikus egyház 218 holddal rendelkezik, az egylet tagja pedig Rehák István, a plébános. Sándor Lajos alig több mint 100 holdnyi birtokán jól gazdálkodik, nagyobb a jövedelme, mint a kétszer akkora birtokú Szilvainak. Rajtuk kívül még tizenhárom egyleti tag valamely családtagja került a leggazdagabb 87 közé.³⁸ A megyei nagybirtokos családok tagjai közül tehát összesen húszan, tehát 23%-ban érzik fontosnak a megyei természettudomány fejlődését.

A másik típusú gazdasági elit, tehát a bankok igazgatói és igazgatótanácsi tagjai is szerepelnek az egyleti tagnévsorban. 1874-ben hét bank- és hitelintézet működött a megyében, közülük hatban jelentős szerepet kapott a későbbi természettudós egyesület tagsága. A Puchó-Pruszkai takaré- és hitelintézet elnöke báró Hoening O’Caroll, alelnöke Kubinyi György, igazgatótanácsi tagja Mednyánszky Sándor, valamint a Schlesinger család tagjai. A Zsolnai takaré- és hitelintézet elnöke Kubicza Pál, aki egyébként az 1840-es évektől a megye

sokról volna szó, hanem arról, hogy a „hurbanista lázadók” meg akarták szerezni a zsidók vagyonát, hogy anyagi alapot biztosítsanak felkelésükhöz.

38 NAGY, 1860. 341.; FÉNYES, 1860. 14–21. Ebből a szempontból tovább lehetne kutatni a rokoni szálak között, s minden bizonnyal valamelyest emelkedne így a szám, de ez nem tűnik indokoltnak, hiszen a lényeg, hogy a megye elitjéhez tartoztak, már így is tudjuk.

egyik legjelentősebb politikusa, a jogtanácsos itt Schauer Gyula, de igazgatótanácsai tag Udránszky Péter is, aki a fiatal Udránszky Lászlónak, az egyesület egyetlen későbbi akadémikusának az édesapja.³⁹ A Csacvai takarékpénztár választmányi tagja Baumgartner Libor, zsolnai szolgabíró, jogtanácsos Sevcsik Gáspár. Az illavai takarékpénztár elnöke Marsovszky Móric, alelnöke Rehák István plébános, vezérigazgatója Materna Ede, jogtanácsosa Donáth Gusztáv, könyvelője Kohn Náthán, a felügyelő-bizottság tagja Sándor Lajos és Libertiny Lajos, póttag Nozdroviczky Gyula. A Trencsén Megyei Bank és Leszámítoló-pénztár elnöke Grotkovszky Sándor később Grotkovszky Elek, a felügyelőbizottság tagja Matussek István.⁴⁰ A Trencsénai takarékpénztár választmányi tagja Bangya Károly, trencsénai ügyvéd, Decsy Lajos jogtanácsos, Simon Béla vezérigazgató (ő egyébként gyógyszerész, és az egyesület első alelnöke), pénztárnok Zsolnay György, könyvelő Neubauer Ede, de igazgatósági illetve felügyelőbizottsági tag még Huszár Károly, Kostyál Lajos és István valamint Zsámbokrétly Pál. A baáni takarékpénztárat pedig Mihalik József plébános igazgatja. 32 név tehát a „bankszektorból”.⁴¹

Látható tehát, hogy a megye 40–50 legtekintélyesebb férfiúja fogott össze, akik családtagjaikkal, rokonaikkal, barátaikkal együtt többséget alkottak az együletben.

II. 2. Az egyesület tagjainak magyarsága

Láthatjuk tehát, hogy jórészt beigazolódott a feltevésünk, hiszen a megyei és városi közélet legelőkelőbb szereplőit tömöríti magába az egyesület. A tagok jelentősebb részéről elmondhatjuk, társadalmi pozíciójukból következően, hogy a lassan gyarapodó megyei magyarság részét képezték.

A birtokos elit esetében elmondható ugyanis, hogy minél nagyobb egy birtok a Felföldön, annál biztosabb, hogy magyar identitású a tulajdonosa. A pénzin-

39 A MTA tagjai, 2003. 1338.; SBS, 1994. 162–163.

40 A két utolsó személy azért érdekes, mert őrölk, valamint Sevcsik Gáspárról van olyan forrásunk, amely alapján pontosan be tudjuk határolni politikai irányultságukat. Ők ugyanis másfél évtizeddel korábban a túrócszentmártoni memorandum ellen felemelték a szavukat (1861-ben Túrócszentmártonban elfogadták a *Szlovák nemzet memorandum*a c. kiáltványt, amely területi és kulturális autonómiát követelt a szlovákoknak). Még hozzá úgy tiltakoztak – több mint száz társukkal együtt –, hogy közben magukat szlovákoknak, sőt, *uhomak* vallották, kihangsúlyozva azt, hogy ők nem etnikai, hanem politikai értelemben magyarok. (Az 1861-ik évi Magyar Országgyűlés, 458–460.)

41 MIHÓK, 1874. 38, 51, 76, 108, 185.; MIHÓK, 1875. 44, 54, 58, 81, 94, 129, 212.; MIHÓK, 1876. 69.; MIHÓK, 1877. 53, 62, 101, 125, 204.; MIHÓK, 1878. 79, 116, 153.

tézeteket vizsgálva ugyancsak világos, hogy ritka a szlovák öntudatú banktisztviselő.⁴² A felsorolt harminckét név mögött tehát leginkább a magyar nemesiség, illetve a vágyölgyi zsidóság képviselőit sejthetjük.⁴³

Emellett azért is következtethetünk az egyleti tagság többségének magyar mivoltára, mert ahogy fentebb láthattuk, az egyesület társaságszervező vonzereje a magyar kulturális élet fellendülésével halt el, tehát a trencsényi magyar színházzal konkurált.

Az egyleti tagság magyar érzelmére (korabeli szlovák látószögéből: „elfajzottságára”) a legegységelműbb bizonyíték az egyesület történetének második, a millennium és az egyesület 18 éves fennállása előtt tisztelgő leírása. Az amatőr historikus ekkor Janovszky László, a trencsényi gimnázium tanára, munkáját egy önvallomással zárja: „Azért írtam e művecskét, hogy lelkesítsen, hogy kifejezője legyen abbéli reményemnek, hogy egyesületünk összes tagja itt az ország határszélén, Trencsén vármegyében, habár szerény, de szerény munkásai lesznek a nemzeti műveltség terjesztésének, mely munkásság eredménye a művelt és erős magyar nemzet leendő, melyet mindnyájan forrón óhajtunk.”⁴⁴

Azt nem tudni, hogy ez ellen volt-e valami kifogása a megye 95%-át alkotó szlovákságnak, amelynek néhány, még hozzá a megyében és országosan is jelentős személyisége is tag volt. Közvetlen ellenkezéssel mindenestre nem találkozhatunk, már csak a forrásadottságok miatt sem. Janovszky egy utalása mégis árulkodó. A gyönyörűen kialakított és rendben tartott trencsényi városi park növényei mellé kis, magyar–latin nyelvű táblákat helyeztek az egyesület hagyományos célja szerint a nép okulására, a természettudomány népszerűsítésére. Azonban egy éven belül a táblákat „duhajtság és neveletlen elemek” lerombolták, kidöntötték.⁴⁵ Természetesen az ember pusztító hajlamára is rá lehetett ezt fogni, de kinek lehettek útjában a táblák? A válaszhoz érdemes elképzelni egy öntudatos szlovákot, aki a városban élve sem a munkahelyén, sem a hivatalokban, sem az iskolában, de még a vasútállomáson jegyvételkor sem használhatja anyanyelvét, hanem magyarul kell beszélnie. Ezután kimegy sétálni a

42 SZARKA, 1995. 54–55.; POLÁNYI, 1987. 32–35.

43 Esetleg a betelepült németeket, hiszen a pénzintézetek közül több is német-magyar cég.

44 JANOVSZKY, 1895. 54. Itt felvetődhet a kérdés, hogy a politikai, vagy az etnikai magyar nemzetre gondolt-e a szerző, hiszen a szlovák Julius Markovič a nyitrai politikai perről szóló könyve végén ezt írja: „magyar hazámért mindenemet, életemet mindig kész vagyok feláldozni, de hagyják meg és ne vegyék el től bicsületemet.” (MARKOVICS, 1903. 351.) Janovszkynál azonban egyértelmű az etnikai értelem, hiszen az a közeg, amelyen keresztül a nemzeti műveltséget akarta terjeszteni az egyesület, a magyar nyelv volt, egyetlen szlovák cikk sem jelent meg az évkönyvekben.

45 JANOVSZKY, 1895. 49–50.

parkba, hogy kiszellőztesse a fejét, és ott minden nagyobb fűcsonó mellett magyar nyelvű táblácskát talál...

Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy ha az egyesület kiadványai nem is tudnak a társaságot körbevevő környezet szlovák nyelvűségéről, vannak töredékes adataink arra, hogy az egyesület (és a megye) prominens személyei tudtak szlovákul, sőt, olykor nagy nyilvánosság előtt, különböző társadalmi eseményeken is megszólaltak ezen a nyelven. Ilyen alkalom volt például, amikor Kubicza Pál Trencsén város 1848-ban, majd 1867-ben is megválasztott képviselője, a megye főispánja (1867–1890) esküjét mindkétyszer szlovákul tette le (és egyébként az 1868-as nemzetiségi törvényt előkészítő negyvenfős bizottság tagjai közt is ott volt),⁴⁶ vagy a már említett eset, amikor Rehák István illavai plébános szlovák nyelvű köszöntőt mondott Baross Gáborra, szintén képviselővé választása alkalmából.

II. 3. A helytörténet, a botanikus és a bibliográfus

Lássuk most az egyelet szlovák vonatkozásait, itt három egyesületi tagot érdemes megemlíteni. Alexander Lombardini zsolnai ügyvéd, a korábbi zsolnai polgármester, František Gerometta unokája. Lombardini helytörténész volt, és bár jórészt szlovákul és szlovákokról írt, nem mondható a korabeli terminológiával élve „pánszlávnak”. Ezért szlovák nyelvű, Zsolna történetéről szóló munkájának előfizetőit sem tekinthetjük (csak a prenumerálás alapján) a szlovák nemzeti mozgalom tagjainak, azonban mégis jelzésértékű, hiszen akik prenumeráltak a könyvre, bizonyosan tudnak szlovákul (de legalábbis nem zárkoznak el egy szlovák nyelvű kiadvány birtoklásától és nyilvános támogatásától 1874-ben). Hat későbbi egyleti tag, valamint öt egyleti tag rokona fizetett elő a *Stručný dejepis slobodného mesta Žiliny* [Zsolna szabad királyi város rövid története] c. kötetre.⁴⁷ Előbbiek között van Borcsiczky László (*Borčický, Ladislav*), akinek három rokona is a leggazdagabb 87 között van, de Latkóczy Sándor is régi nemesi család tagja. A harmadik előfizető Schauer Gyula (*Julo*), őt már a Zsolnai

46 Erről a Ján Francisci által szerkesztett Pešťbudinske Vedomosti tudósít, másutt azonban erről nem találni adatot. Hitelességét mégis bizonyítja, hogy a szerkesztő együtt említi az esetet a szakolcai polgármester rendeletével, aki szlovák nyelven akarta vezetni a városi jegyzőkönyveket, ennek valódiságát pedig a szlovák nyelvhasználatot meg nem engedő belügyminiszeri leirat igazolja. KEMÉNY G., 1952. 21, 25, 81. Slovenské národné noviny, 1848. č. 284. 1135.

47 Megjegyzendő, hogy Lombardini művét a nagybiccsei helytörténészek csak Ľudovít Stárek latin nyelvű kéziratosa munkájának a fordításaként jellemzik. CHURÝ – KURUCÁROVÁ – ŠTANSKÝ, 2002. 71.

takarék- és hitelintézet jogtanácsosaként említettük. A prenumeráló Rehák Jánost ugyan már nem találjuk az egyesület tagjai közt, ő rokona lehet az illavai plébános és takarékpénztár-alelnök Rehák Istvánnak.⁴⁸ Ugyanígy rokona lehet Tombor Viktor előfizetőnek a három Tombor nevű gyógyszerész, akik a megye más-más városaiban éltek.⁴⁹

Jozef Holuby a második személy. Az ő történetének az elmondásából származik a legtöbb tanulság. Amint feljebb már volt szó róla, nem túl gyakran nyilvánult meg magyarul írásban.⁵⁰ Igaz, szóban sem, hiszen a gyakran szervezett, többnyire magyar nyelvű felolvasógyűléseken soha nem vett részt, és bár a tizedik évadban a tagság egyhangúan szavazott alelnöki pozíciója mellett, korábban a Brancsik Károlyhoz hasonló formátumú, és az egyesületet egyébként nagyon tevőlegesen támogató, a gyűjteményeket lelkesen gyarapító tudós nem kapott semmilyen pozíciót.⁵¹

Kérdés, hogy vajon Holuby soha nem tudta a megfelelő szinten elsajátítani a magyar nyelvet, és „*tótos pronunctatiója*”⁵² miatt nem szeretett sem élőszóban, sem írásban megnyilvánulni, vagy öntudatos szlováksága miatt utasította el a magyar nyelv használatát?

Első lépésben meg kell vizsgálni, volt-e lehetősége rá, hogy ne tanulja meg a többségi nemzet nyelvét?⁵³ Holuby az elemi iskolát szülőfalujában, Lubinában végezte el, ahol minden bizonnyal szlovák volt a tanítási nyelv. Aztán 1847 és 1850 között a modori evangélikus gimnáziumban tanult. Holuby így emlékszik vissza modori éveire: „*Némely tantárgyat szlovákul, egyet németül, egyet magyarul, a többit latinul tanultuk. (...) A természetrajzot, a botanikát magyarul tanultuk.*

48 Rehák János Nagybecsén volt ügyvéd, később a Tatra Banka alapítóinak egyike. TKÁČ, 1997. 52.

49 LOMBARDINI, 1874. 75. Trencsén megyében egyébként a Tombor család volt az egyik legjelentősebb gyógyszerész család, már a reformkor folyamán is az egyik legnagyobb forgalmat lebonyolító gyógyszerész Tombor Ignác volt. SNA – Rod. Dubnický – Marczi-bányi Kočovce. Fasc MM. nr. 2a. Zápisníca z generál. kongregácii trenč. župy. 17–20. VI. 1844. inv. č. 650.

50 Írásait Rizner öt oldalon át sorolja bibliográfiájában, de magyar cikk alig van köztük. RIZNER, 1931. 120–125.

51 JANOVSZKY, 1895. 33, 38–40. Ján Mjartan Holubyról szóló életrajzi munkájában – tévesen – elhökkenként említi. MJARTAN, 1963. 47.

52 Kazinczy Ferenc jellemezte így Berzeviczy András alnádor latin szóbeliségét. KAZINCZY, 2000. 13–14.

53 Lehetőség mindenképp volt rá, hiszen az általános iskolát minden további nélkül szlovák nyelven végezhetette el, iskoláskorában pedig volt olyan gimnázium (éppen Trencsénben), ahol csak szlovákul tanulhatott volna, az egyetemi képzésben pedig már egyértelműen a német nyelvet preferálták, így felsőfokú tanulmányait is elvégezhetette volna anélkül, hogy túl sok tárgyat magyarul kellett volna tanulnia. DEÁK, 2000. 248–287.

Most is tudom, hogy a füzetben »Növényország« felirat volt, és hogy »sárga répa« [a »« között az eredeti szövegben is magyarul – D. J.] volt említve, de ekkor nem tudtam, mit jelent a »Növényország« és mit a »sárga répa«...»⁵⁴ 1850 és 1856 között azonban a pozsonyi evangélikus líceumban tanult, ahol a tanítási nyelv a magyar és a német volt, itt mindenképp meg kellett tanulnia magyarul.

A szlovák életrajzi lexikon öntudatos szlovák értelmiséginek írja le Holubyt, aki azonban nem vett részt a nemzeti mozgalom politikai részében. Ha felidézzük családjá 1848-as történetét, talán megtudhatjuk e kettősség okait.

A leendő botanikus édesapja, Juraj Holuby ezekben az években lubinai evangélikus lelkész. Vélhetően egy választási eset kapcsán pánszlávizmus vádjába keveredett katolikus pap miatt kiadott a környékbeli evangélikus papság egy közös nyilatkozatot, melyet ő is aláírt. Ebben hitet tesznek Magyarország integritása mellett, és az ellene fellépőket elítélik.⁵⁵ Hogy ezt Holuby György is így gondolta-e, azt nem tudni, mindenesetre az egész megmozdulás inkább egy preventív stratégiai lépésnek tekinthető az evangélikusok részéről, hiszen a Liptószentmiklósi petíciót a „szlovák nemzet követeléseivel” 1848 áprilisában 30 evangélikus írta alá, amelyre válaszul a magyar kormány elfogatóparancsot adott ki a vezetők ellen.⁵⁶ Ha ő így is gondolta volna azonban, legnagyobb fia, Karol biztosan nem. Ő szeptemberben csatlakozik az országba Bécs felől betörő szlovák légióhoz, de a 21 éves férfit elfogják a magyar hatóságok, és példát statuálandó – kivégzik.⁵⁷

A 13 éves Jozef Ľudovitnak meghatározó élménye lehetett a bátyja erőszakos halála, és esetleg érvként szolgálhatott a túl aktív politizálás ellen. Ő, a fent ismertetett iskolaévei után még a bécsi egyetem teológiai fakultására ment, majd apjához hasonlóan evangélikus pap lett. Nemes-Podhrágyon⁵⁸ élt ezekben az

54 Ezt a professzor nem is mondta el nekik, és bár ezért a nemtörődömségért meg is rója Holubyt, nem biztos, hogy igaza van. Hiszen a visszaemlékező egy 84 éves nemzetközi hírnévű botanikus, és nem biztos, hogy helyesen tudja felmérni, mennyi természettudományi ismeret elegendő egy „nembotanikusnak”. Azonkívül Holuby pont emiatt kezdett behatóbban foglalkozni a témával. HOLUBY, 1965. 24. Lehetséges, hogy Raff Györgynek az iskolai tanításban jól alkalmazható, gazdagon illusztrált és színesen megfogalmazott *Természethistóriájából* tanult (RAFF, 1846. 8–58.). A „Növényország” alapján sajnos nem beazonosítható a tankönyv, mivel ez a növénytannak a korszakban elterjedt terminológiája. (Lásd például: FÉNYES, 1841.)

55 RAPANT, 1937. 298.

56 GABRIEL, 1999. 49–52.

57 Holuby történetét lásd BARTOŇOVÁ, 1968. 20–35.; STEIER, 1937. 256, 317.

58 Ma Zemianske Podhradie. Én a Nemes-Podhrágyot használom, mert ez a korszakban alkalmazott formája, még nem magyar nyelvű leveleken is így szerepel a címzés, indokolatlannak látszik a valószínűleg csak a hivatalos közegek által használt Nemes-váralja írása.

években.⁵⁹ Ennek fényében már érthető az, hogy csak keveset publikált magyarul, hiszen nála a német nyelv használatát nem csak a nemzetközi tudományos elismerés vágya indokolta, mint Brancsik esetében. Szlovák nemzetiségi volta is közrejátszhatott azonban abban, hogy míg a hasonló szaktekintélynek számító Brancsik a kezdetektől titkári, alelnöki, majd rövidesen elnöki pozíciót töltött be, addig neki alelnökké választására egy évtizedet kellett várnia. A pozíció hiánya azonban vélhetően nem zavarta túlságosan, hiszen a tudományos elismertséget hozó publikációs lehetőség folyamatosan rendelkezésére állt.

A harmadik, öntudatosnak nevezhető szlovák pedig Riszner Lajos, nemespohrányi evangélikus tanító, azaz Lúdovit Vladimír Rizner, szlovák témájú kutatás esetén még ma is nélkülözhetetlen bibliográfus⁶⁰ is tag volt az egyesület első tíz évében. Ő nem publikált, hiszen kutatási területe egészen másfelé esett, azonban ő is hasznát láthatta az egyesületnek, hiszen nagy, Trencsén megyével foglalkozó könyvtár tartozott hozzá, amely 1895-re már több, mint 660, javarészt megyei témájú könyvet birtokolt.⁶¹ Így a szlovák témájú írásbeliség bibliográfusának rendelkezésére állhatott egy közeli, tematikus könyvtár.

Érdekes megvizsgálni a három ember egymással való kapcsolatát is. Lombardini vélhetően még egy letűnt kor szellemi örököse, egy Pechány Adolf-féle⁶² hungarus volt, mert bár kizárólag szlováknak lehet mondani, nem tudunk róla, hogy felemelte volna szavát a magyarosítás ellen.⁶³

Holuby és Rizner azonban egy helyen éltek, egyikük az evangélikus iskola igazgatótanára, másikuk az evangélikus lelkész volt.⁶⁴ Ennek ellenére kapcsolatuk eleinte meglehetősen rideg lehetett. Holuby *Visszaemlékezéseiben* és néprajzi munkáiban távolságtartóan, semmitmondóan ír Riznerről, mintha nem is volnának személyes, mindennapi kapcsolatban, többnyire annak munkái kapcsán hivatkozik rá. Az ellentét kettőjük között Rizner és Andrej Kmet

59 MJARTAN, 1965. 7–14.

60 Niederhauser Emil szerint „*a szlovák Szimnye*”. NIEDERHAUSER, 1995. 593.

61 JANOVSZKY, 1895. 36.

62 Mindketten trencsényi származásúak, és közülük volt az egyesülethez (Pechány publikált a millenniumi évkönyvben PECHÁNY, 1895. 198–208.). Pechányról lásd KISS Gy., 2000. 255–260., illetve ÁBRAHÁM, 2000. 253–254.

63 Egy szlovák község nevének a magyarosítását például nyelvtani alapon kritizálja. RIZNER, 1932. 106. – A hozzá közel álló nagybátyjának, Eugen Geromettának súlyos konfliktusai voltak 1848-ban a magyar nemességgel, legfőképp az egyesület első elnökével, Marsovszky Móriccral és annak bátyjával, Bernáttal, (lásd fent) ő azonban nem ír erről semmit, de a hallgatása is elég beszédes. LOMBARDINI, 1895. 618–619.

64 Szimnye szerint – akinek pedig munkatársa is volt a szlovák bibliográfus – Rizner egész életét a nyitrai Szakolcán élte le. Ez a minden bizonnyal téves feltételezés esetleg abból adódhat, hogy Rizner több munkáját Szakolcán adták ki. SZINNYEI, 1980–81b. 1034–1035.

levelezéséből még könnyebben kiolvasható. Ugyanis, amikor Rizner elhatározta, hogy Holubyról személyi bibliográfiát készít, nem sétált át egyszerűen a lelkészlakba és emelte le a polcra a szerzői példányokat, hanem levelet írt Túrócszentmártonba, Kmet'nek, és tőle tájékozódott. Ebből úgy tűnik tehát, hogy a XIX. század végi szlovák tudományos életnek két nagyon jelentős személyisége nem is igen állt szóba egymással. Viliam Sokolík szerint ennek oka szakmai ellentét, féltékenység volt.⁶⁵ Ezt a választ csak részben fogadhatjuk el, a tudományos féltékenység elmégesíthet ugyanis egy rossz kapcsolatot, de nem túl valószínű, hogy egy döntően humán érdeklődésű bibliográfus egy botanikus sikerét irigyelje, és fordítva. Ezen kívül Rizner naplójában nyomon követhető, hogy lassan, az 1800-as évek legvégére mégiscsak kialakult közöttük a barátság. Eleinte Holuby emlékirataihoz hasonló távolságtartással ír a lelkészeletről, majd beszámol arról, hogy együtt mulattak egy alkalommal, később már „drága Holuby”-ként szerepel, majd pedig régészeti leleteket gyűjtöttek együtt.⁶⁶

II. 4. Szlovák-magyar együttélés a természettudományi egyesületben

A láthatóan kevés toleranciával rendelkező Marsovszky által képviselt egyesület tehát nem vált kizárólag magyar természettudományi egyesületté, azzal együtt sem, hogy a magyar államot és ezzel együtt a nemzetiségi elnyomást képviselő megyei hivatalnokok gyülekezőhelye volt.⁶⁷ A megye legjelentősebb szlovák írói, tudósai sem idegenkedtek a tagságtól. Sőt, Holuby alelnök volt hosszú ideig, ami alatt sok olyan tanulmány jelent meg az évkönyvekben, amelyek, ha önmagukban nem is sértők egy öntudatos szlovák számára, egy természettudományos tanulmánykötetnek mindenképp némi sovíniszta ízt adtak, s közülük több – például a Petrogalli által írt Marsovszky-ekrológ – ki is meríti a sovinizmus fogalmát.

Ez a kis „nyugalom szigete” feltehetően Brancsik Károlynak köszönhető, az ő tudomány iránti elkötelezettségének és alázatának. Ő nevéből következhetően szlovák származású, de nem szlovák identitású tudós volt, hiszen nem találtunk egyetlen forrást sem, amely ezt alátámasztotta volna, Holubynak írott félszáz levelében csak egyetlen szlovák mondatot találhatunk.⁶⁸ A kisszámú

65 HOLUBY, 1965. 182.; HOLUBY, 1958. 200, 288, 295, 330.; RIZNER-KMET', 1970. 23.

66 RIZNER, 1955. 130. 175. 178. 180. 206. 316.

67 1886-ban például a Trencsén megyei tisztikar kétharmada volt az egyesület tagja, és ha nem számítjuk az egyesülettel – úgy tűnik – elzárkózó illavai tisztviselőket, akkor a legmagasabb rangú vármegyei hivatalnokok háromnegyede vett részt az egyesületi életben. (Évkönyv, 1888.; Magyar országos tisztí- és névtár, 1886. 145.)

68 RIZNER, 1927. 189–190. ALU SNK 58 A 18. Brancsik, Karol – Holuby, Jozef. Mindazonáltal a trencsényi panteonban előkelő helyen szerepel (a város honlapján például a

magyar nyelvű publikációjából arra következtethetünk, hogy a tudomány megelőzte a nemzetiségi mivoltát, és így nem magyarosítani akart a társaságban, hanem tudományos elismertséget szerezni. Ezért valószínűleg, mint az egylet „lelke”, ő segítette át az általa megálmodott társaságot a minden bizonnyal felmerülő nemzeti ellentétek során.⁶⁹ Így jelképértékűnek tekinthetünk egy századforduló körül tett felfedezést, amely egyben a dolgozat címét is magyarázza. Egy addig ismeretlen növényt találtak, egy sárga, gyermekláncfű-szerű hegyi virágot, amelyet *Leontodon Brancsikii Holuby*nak neveztek el.⁷⁰

Holuby barátjaként említi egyszer Brancsikot, akit koleopterológiai [bogár, tehát keményszárnyú rovar] gyűjteménye miatt látogat meg Trencsénben.⁷¹ A már említett, Brancsik által Holubynak írott levelekből is szoros barátság olvasható ki, ám emellett javarészt szakmai kérdéseket tárgyalnak. Ezt jól ábrázolja a német nyelvű levelekben található, egyetlen magyar mondat: „Fogadd szívvelyes üdvözlétünket! Az algákat, de más is nemsokára küldöm.”⁷²

Még egy adatunk van arra, hogy az egyleten belül a tudomány tisztelete előbbre való volt a kényszeres magyarosításnál. Mednyánszky Sándor (az ő személyének azonosításával gondok adódtak)⁷³ így ír Haynald Lajosnak, amikor

kilenc leghíresebb trencsényi között szerepel, negyediként, Csák Máté és a Štúr-család után: <http://www.trencin.sk/15361>). Emlékét elsősorban a trencsényi múzeum létrehozása miatt őrizték meg, a róla szóló szlovák nyelvű írásokban azonban nem említik nemzetiségét. [Pl.: SBS 1986. 310–311., vagy <http://www.trencin.sk/15361> (2006. 01. 03.)]

69 Brancsik doktor tudományoszeretete mellett felmerülhetett egy racionális érv is, amely érdekelte lehetett abban, hogy a szlovák Holuby a magyar egyesületen belül maradjon. Hiszen ha csak Brancsik képviseli az egyletben a szó szoros értelmében vett tudományt, felmerül a kérdés, hogy vajon ő van-e az egyletért, vagy az egylet örte?

70 Évkönyv, 1899. Tab. III. Ez egyébként egy oroszlánfő-faj, és rendszertanilag is közel áll a gyermekláncfűhöz. HORTOBÁGY, 1968. 384. Ezenkívül mindkettőjükről még számos növény van elnevezve, pl. az egylaki vadkender, a *monoica Holuby*, amelyet a tudomány számára ugyan valóban a nemes-podhrágyi lelkeszt tárt fel, ugyanakkor a nép már régóta használta, a hajadonok vagy az özvegyek, férjhez menéskor gyűjtötték szerelmi babonákra. PALLAS, 1893. 786. [Megléhet, hogy nem csak gyűjtötték, hanem a vadkender-félék ismert tudatmódosító hatása (HORTOBÁGYI, 1968. 407) által valamilyen bódító hatású „szerelmi bájtalt” is főztek belőle.] Számos, Holuby nevét viselő növényt sorol fel még MJARTAN, 1963. 51.

71 HOLUBY, 1958. 145.

72 ALU SNK 58 A 18. Brancsik, Karol – Holuby, Jozef. 1906. március 19.

73 Azt sikerült tisztázni, hogy nem báró Mednyánszky Sándor Cézáról van szó, aki részt vett a szabadságharcban, 1848 után emigrált, és 1857-ben öngyilkos lett. Viszont van még egy Mednyánszky Sándor, aki részt vett a szabadságharcban, 1848 után Kossuthékkal emigrált, és a legismertebb emigránsokkal tartott közeli baráti kapcsolatokat, például Pulszkyval, „*Türr Pistával*”, de másokat is úgy említ, mint „*Teleki László és Hajnik Pál barátaim*”, illetve „*Kmetty barátom*”, Kossuth pedig csak „*Lajos*”, „*Lajos gazda*”, esetleg „*Turin bölcsé*”.

a kalocsai érsek-botanikus felveti azt a javaslatot, hogy a latin növényneveket magyarra kéne fordítani: „*figyelembe sem vettem a nemzetiségek jogegyenlőségét, melyet a fönnforgó kérdés révén bevezetvén a természettudományba, a szellemi művelődés szörnyű s legyőzhetetlen nehézségeit teremtenék.*”⁷⁴

Az utolsó szempont a Matica Slovenská. Ezt a szlovák tudományos és kulturális egyesületet 1875-ben, két évvel a Trencsén Vármegyei Természettudományos Egyesület létrejötte előtt bezáratta a kormányzat. Így a szlovák tudományos tevékenység egyetlen fórumát rekesztették be, amelynek egyébként Holuby is tagja volt. A szlovák értelmiségiek számára megoldás lehetett tehát a trencsényi egyesület, hiszen az nem követelt magyarnyelvűséget, és nem tett túl nagy különbséget magyar és nem magyar tudós között sem.

III. Záró gondolatok

Láthattuk tehát, hogy a Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület életén belül viszonylagos béke volt, a tudományseretet kiszorította az egyébként mindenütt jelenlévő nemzeti ellentéteket.⁷⁵ A megyei politikai-gazdasági-társadalmi elitnek döntő szerepe volt az egyesület létrehozásában és fenntartásában, ugyanakkor az is látszik, hogy ez néhány kivételtől eltekintve passzív részvételt jelentett. A Brancsik- és Holuby-cikkek között elhelyezett publikációk csak néha súrolják (alulról) a tudományos igényesség határát (ez alól természetesen az akadémikus Udránszky László, illetve a nem egyesületi tagként,

Ő nem báró, csakúgy, mint az egyletbéli Mednyánszky, és a botanikát nem műkedvelő, hanem tudományos szinten műveli (ez az egyik „nagy közös téma” számára Kossuthtal). Azonban Szinnyei szerint 1871-ben meghal. Amíg nem bukkan fel újabb bizonyíték, mégis őt tekintem az egyletbéli Mednyánszky Sándornak, hiszen Szinnyei például Rizner esetén is elég nagyot tévedett, valamint kevés a valószínűsége, hogy egy időben két nem báró Mednyánszky Sándor éljen, akik a természettudományokért az átlagosnál is intenzívebben lelkesednek. Azonkívül Nagy Iván sem tud másik Sándorról a családban. OSZK Levelestár, Mednyánszky Sándor levelezése. SZINNYEI, 1980–81a. 986.; NAGY, 1860. 382–387.

74 OSZK Levelestár, Mednyánszky Sándor – Haynald Lajosnak, hely és idő nélkül. Grafológiai érdekesség, hogy az egyébként tisztán és precízen író Mednyánszky háromszor is nekifut az idézett bekezdésnek, mire el tudja kezdeni. Nyilván fontos volt számára a pontos megfogalmazás.

75 Jó példa a nemzetiségi szempontból kifejezetten feszült légkörre Baross Gábor egy megnyilatkozása, amikor arra a hírre reagált, hogy a bicsei szolgabíró a magyar mellett néha szlovák nyelvű bizonylatot is kiállít: „*Kémi fogjuk a t. közgyűlést, hogy a bicsei szolgabíró Kínába tétessék át, törvénytisztelet tanulni.*” GYÖMREI – VÉRTESY, 1937. 35–38.

hanem meghívott publicistaként írók – pl. Pechány Adolf vagy Anton Handlirsch bécsi professzor – kivételek), és az egylet állat- és növénygyűjteményét gyarapítók is inkább csak természetbarátoknak, mint természettudósoknak tekinthetők. Úgy tűnik, hogy a megyei elit egyfajta naiv érdeklődés mellett kötelességének, szebb szóval szívügyének érezte az egyesület fenntartását, amelyet azonban inkább táplált a trencsényi lokálpatriotizmus, mint a nemzeti (hungarus vagy magyar) érzelmek. Így a társaság fenntartására költött pénz egyfajta „elitadónak” is tekinthető.

A fent elmondottnak köszönhető valószínűleg, hogy Brancsik, s talán Holuby érvényesíteni tudta a nemzeti-vallási vitákat háttérbe szorító tudományosság koncepcióját.

Felillant ugyanakkor a vegyes nemzetiségű vidék többnyelvűsége is, amely nem csak a tudományos életben jelentkezett, hanem a hétköznapiakban is (erre jó példa Holuby és Brancsik, akik baráti beszélgetéseiket valószínűleg németül folytatták). Sőt, itt a „magyarón” megyei elit meglepő toleranciáról tett tanúbizonyságot, gondoljunk csak Kubicza főispán és képviselő vagy Rehák plébános szlovák nyelvű beszédeire, vagy Lombardini történeti munkájának a nemesi prenumeránsaira.

Holuby 22 éves alelnöksége pedig egy olyan társaságban, ahol a döntő többség mégiscsak magyar volt, még hozzá leginkább nemrég asszimilálódott magyar (akiket Vajanský a leginkább vádolt magyarosítással),⁷⁶ finoman árnyalja azt a képet, mely szerint az öntudatos szlovákokat kizárták a kulturális, a tudományos és a közéletből.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALU SNK – Archív literatúry a umenia, Slovenská národná knižnica, Szlovákia

SNA – Slovenský národný archív, Szlovákia

ŠAB – Štátny Archív Bytča, Szlovákia

Slovenské národné noviny, 1848.

ÁBRAHÁM

2000 ÁBRAHÁM Barna: Pechány Adolf életrajza. In: PECHÁNY Adolf: *A magyarországi tótok*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000.

76 Vessd össze POLÁNYI, 1987. 93–102. Polányi megfogalmazásában: „... az irodalmi alkotásokban megrajzolt jelleműkhöz-erkölcsűkhöz képest Júdás gyermekemeteg csínytevőnek tűnik...”

Az 1861-ik évi Magyar Országgyűlés

1861 *Az 1861-ik évi Magyar Országgyűlés. III. kötet.* Pest, Osterlamm Károly, 1861.

BARTOŇOVÁ

1968 BARTOŇOVÁ, Božena: *Vilko Šulek, Karol Holuby a ich úloha v Septembrovom povstaní v roku 1848.* Hlohovec, 1968.

BODÓ – VIGA

2002 BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, 2002.

BOLGÁR

2005 BOLGÁR Dániel: *Integrálódás asszimilációországban, avagy kísérlet a zsidó-nemzsidó viszony fogalmi kereteinek újragondolására a modern Magyarországon.* Kézirat, 2005.

BRANCSIK

1879 BRANCSIK Károly: Trencsén megye téhelyröpiúinek felsorolása. In: *Második évfolyam. 1879. Évkönyv.* Szerk.: BRANCSIK Károly. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1879.

CHURÝ – KURUCÁROVÁ – ŠTANSKÝ

2002 CHURÝ, Slavko – KURUCÁROVÁ, Jana – ŠTANSKÝ, Peter: *Bytča.* Žilina, Knížné centrum, 2002.

DÁNYI

1993 DÁNYI Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest, KSH, 1993.

DEÁK

2000 DEÁK Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860.* Budapest, Osiris, 2000.

Évkönyv

1878 *A Trencsén megyei Természettudományos egyesület évkönyve.* I. évf. Szerk.: BRANCSIK Károly. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1878.

1887 *Kilencedik évfolyam. 1886. Évkönyv.* Szerk.: PETROGALLI Artúr. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1887.

Évkönyv

- 1888 *Tizedik évfolyam. 1887. Évkönyv.* Szerk.: PETROGALLI Artúr. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1888.
- 1899 *XVII–XVIII. évfolyam. A Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület 1894/95-i évkönyve.* Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület 1895.

Felvidék

- 1995 *A Felvidék településeinek nemzetiségi megoszlása (1880–1941).* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1995.
- 1996 *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880–1941).* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

FÉNYES

- 1841 FÉNYES Elek: *Magyar országnak, `s a` hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben.* I. kötet. Pest, Trattner–Károlyi, 1841.
- 1860 FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. Részletes és kimerítő leírása az egyes vármegyéknek, s azokban a 100 holdnál többet bíró birtokosoknak és földjeik mennyiségének, a szolgabírói járássok szerint az egyes városoknak, mezővárosoknak, faluknak és pusztáknak, az utolsó posta feljegyzésével.* I. kötet. Pest, Fényes Elek, 1860.

FREUND

- 1882 FREUND Miksa: *Egy ritka torzszülött.* In: *Negyedik évfolyam. 1881. Évkönyv.* Szerk.: PFEIFFER Antal. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület 1882.

GABRIEL

- 1999 GABRIEL Viktor [Ladislav Szalay]: *1848–1849 legendája a szlovák történetírásban.* Pozsony, Kalligram, 1999.

GERŐ

- 1988 GERŐ András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn.* Budapest, Gondolat, 1988.

GYÖMREI – VÉRTESY

- 1937 GYÖMREI Sándor – VÉRTESY Miklós: *Baross Gábor.* Budapest, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, 1937.

HOLUBY

- 1958 HOLUBY, Jozef Ľudovit: *Národopisné práce*. Zostavil a úvod napísal: Ján MJARTAN. Bratislava, Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1958.
- 1965 HOLUBY, Jozef Ľudovit: *Rozpomínky*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1965.

HORTOBÁGYI

- 1968 *Növénytan 2. Növényrendszertan és Növényföldrajz*. Szerk.: HORTOBÁGYI Tibor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.

JANOVSKY

- 1888 JANOVSKY László: A szulyói völgy. In: *Tizedik évfolyam. 1887-i Évkönyv*. Szerk.: PETROGALLI Artúr. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1888. 56–67.
- 1895 JANOVSKY László: A Trencsén vármegyei Természettudományi egyesület története 1877–1895. In: *XVII–XVIII. évfolyam. A Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület 1894/95-i Évkönyve*. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1895. 24–54.

KAZINCZY

- 2000 KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója*. Szerk.: Szilágyi Márton. Budapest, Osiris, 2000.

KEMÉNY G.

- 1952 KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. kötet. 1867–1892. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.

KISS Gy.

- 2000 KISS Gy. Csaba: Utószó. In: PECHÁNY Adolf: *A magyarországi tótok*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000.

LIPTÁK

- 1993 LIPTÁK, Ľubomír: Dejiny Trenčína v rokoch 1849–1918. In: *Trenčín. Vlastivedná monografia 1*. Zost.: ŠIMIŠ, Milan. Bratislava, Alfa, 1993. 129–191.

LOMBARDINI

- 1874 LOMBARDINI, Alexander: *Stručný dejepis slobodného mesta Žiliny*. Turčiansky Svätý Martin, 1874.
- 1895 LOMBARDINI, Alexander: *Eugen Gerometta*. In: SP 1895, XV. 615–619.

Magyar országos tisztí czím- és névtár

- 1886 *Magyar országos tisztí czím- és névtár*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1886.

A MTA tagjai

- 2003 *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825-2002*. III. kötet. Főszerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ–Tudománytár, 2003.

MARKOVICS

- 1903 MARKOVICS Gyula: *A nyitrai politikai bűnper. Politikai tanulmány*. Vágújhely, 1903.

MARTINY

- 1899 MARTINI Kálmán: *Kausisticus közlemény agytályog és sérvekről*. In: *XXI–XXII. évfolyam. A Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület 1898/99-i Évkönyve*. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1899. 135–154.

MATERNA

- 1888 MATERNA, Eduard: *Ein Ausflug auf den Vápecz*. In: *Tizedik évfolyam. 1887-i Évkönyv*. Szerk.: PETROGALLI Artúr. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1888. 93–99.

MÉL

- 2001 *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. I. köt. Szerk.: MARKÓ László, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.

MIHÓK

- 1874 *Magyar Compass*. Szerk.: MIHÓK Sándor. II. évf. Budapest, 1874.
- 1875 *Magyar Compass*. Szerk.: MIHÓK Sándor. III. évf. Budapest, 1875.
- 1876 *Magyar Compass*. Szerk.: MIHÓK Sándor. IV. évf. Budapest, 1876.
- 1877 *Magyar Compass*. Szerk.: MIHÓK Sándor. V. évf. Budapest, 1877.
- 1878 *Magyar Compass*. Szerk.: MIHÓK Sándor. VI. évf. Budapest, 1878.

MJARTAN

- 1963 MJARTAN, Ján: *J[ozef]. Ľ[udovít]. Holuby*. Bratislava, Vydavateľstvo osveta, 1963.
- 1965 MJARTAN, Ján: Holuby a jeho memoárové práce. In: HOLUBY, Jozef Ľudovít: *Rozpomienky*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1965. 7–14.

NAGY

- 1860 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 7. kötet. Pest, Ráth Mór, 1860.

NIEDERHAUSER

- 1995 NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1995.

PALLAS

- 1893 *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája*. V. kötet. Budapest, 1893.

PÁLMÁNY

- 2002 *Az 1848–1849. évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja*. Szerk.: PÁLMÁNY Béla. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002.

PECHÁNY

- 1895 PECHÁNY Adolf: Az állatvilág szerepe a felvidéki népi hímzésekben. In: *XVII–XVIII. évfolyam. A Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület 1894/95-i Évkönyve*. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1895. 198–208.

PETROGALLI

- 1888a PETROGALLI Artúr: Marsó- és Jablonfalvi Marsovszky Móricz királyi tanácsos (1821–1887). In: *Tizedik évfolyam. 1887-i Évkönyv*. Szerk.: PETROGALLI Artúr. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1888. 27–30.
- 1888b PETROGALLI Artúr: Az egyesület története. In: *Tizedik évfolyam. 1887-i Évkönyv*. Szerk.: PETROGALLI Artúr. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1888. 31–44.

PÓK

- 2001 PÓK Atilla: Utószó. In: Grünwald Béla: *A régi Magyarország. 1711–1825*. Szerk.: POÓR János. Budapest, Osiris, 2001. (*Osiris Historikusok*)

POLÁNYI

- 1987 POLÁNYI Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Budapest, Akadémiai, 1987.

PRUSZKAI

- 1886 PRUSZKAI Antal: Néhány szó a felsővidék magyarosításáról. In: *Vágyölgyi Lap*. 1886. január 31. 5. sz.

RAFF

- 1846 RAFF GYÖRGY: *Raff György természethistóriája gyermekek számára*. Szerk: STANCSICS Mihál. Pest, Emich Gusztáv, 1846.

RAPANT

- 1937 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Diel prvéj. Slovenská jar 1848*. I/2. Turčiansky Svätý Martin, Matica Slovenská, 1937.

RIZNER

- 1927 RIZNER, Ľudovít V.: *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900*. I. zväzok. V Turčianskom sv. Martine, Matičná sprava, 1927.
- 1931 RIZNER, Ľudovít V.: *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900*. II. zväzok. V Turčianskom sv. Martine, Matičná sprava, 1931.
- 1932 RIZNER, Ľudovít V.: *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900*. III. zväzok. V Turčianskom sv. Martine, Matičná sprava, 1932.
- 1955 RIZNER, Ľudovít V.: *Denník Ľudovíta V. Riznera*. Do tlače pripravil: ČERNÁ, Marie L. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1955.

RIZNER-KMET’

- 1970 *Listy Ľudovíta Vladimira Riznera Andrejovi Kmet’ovi*. Na vydanie pripravil: SOKOLÍK, Viliam. Matica Slovenská, 1970.

SBS

- 1986 *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. 1. zväzok. Martin, Matica Slovenská, 1986.
- 1987 *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. 2. zväzok. Martin, Matica Slovenská, 1987.
- 1990 *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. 4. zväzok. Martin, Matica Slovenská, 1990.
- 1994 *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. 6. zväzok. Martin, Matica Slovenská, 1994.

SOMOGYI

- 1889 *Magyarország Főispánjainak Albuma. Hazánk Ezredéves Fennállásának Emlékére*. Szerk.: SOMOGYI Zsigmond, Szombathely, k.n., 1889.

STEIER

- 1937 STEIER Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I. A kérdés története*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937.

SZARKA

- 1995 SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram, 1995. (*Mercurius Könyvek*)

SZINNYEI

- 1980–81a SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. kötet. Budapest, Magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülése, 1980–1981.
- 1980–81b SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XI. kötet. Budapest, Magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülése, 1980–1981.

TKÁČ

- 1997 TKÁČ, Marián: *Slovenské banky v uhorsku. Tak vznikala hornouhorská banka Tatra*. Bratislava, Kubko Gorál, 1997.

ZAMARÓCZY

- 1888 ZAMARÓCZY János: *Kirándulás a Kis-krivánra*. In: *Tizedik évfolyam. 1887-i Évkönyv*. Szerk.: PETROGALLI Artúr. Trencsén, Trencsén Vármegyei Természettudományi Egyesület, 1888. 86–92.

Papp Barbara
**„Az a drága Nagy Imre”
és „az Erzsí lány rémséges ruhája”**
A történeti interjú lehetőségei

Találkozás Gaál néniivel¹

GAÁL NÉNIVEL egy – nyilván sokaknak ismerősnek tűnő – véletlen hozott össze: a történeti kutatást kíséri néha ilyen váratlan, kiszámíthatatlan esemény, mely egy lehetséges forrással ajándékoz meg: ilyen például, amikor kérésünktől eltérő jelzetű anyagot hoznak elénk, de az inkriminált szállítmány csodálatos gazdagságúnak bizonyul a témát illetően; vagy a kollégák akaratlanul is a számunkra megfelelő forrásra bukkannak (és azt közlik is velünk). Ilyesfajta kedvező találkozásnak ítéltém, amikor a készülőben lévő szakdolgozatom (*Diplomás nők Magyarországon*) felől érdeklődő ismerősöm, Erika² felajánlotta, hogy elkísér Gaál nénihez, aki tanárnő volt; 98. esztendejében jár, de szellemileg teljesen friss, nagyon szereti a társaságot, és bizonyára szívesen beszélget a hálás egyetemistával. Részben időbeli korlátok, részben az addig összegyűjtött anyagom meglehetősen terjedelmes volta miatt ugyan nem voltam benne biztos, hogy fel tudom használni a beszélgetést, de mégsem mertem visszautasítani a kínálókozó lehetőséget. Gaál néni csakugyan rendkívül kedvesen fogadott, s minden rábeszélés nélkül beleegyezett az interjú elkészítésébe. Összesen négyszer mesélt nekem az életéről, találkozásainkon a már említett ismerős is megjelent.

Gaál néni tehát valóban szívesen számolt be sorsának alakulásáról. Könnyedén, kérdezősködés és irányítás nélkül is meglehetősen gördülékenyen beszélt. Soha nem kereste a megfelelő kifejezéseket, látszólag minden zavar nélkül adta elő mondandóját, mintha csupán hangosan gondolkodna, és nem egy diktafonos idegen előtt nyilatkozna. Tudatában volt annak, hogy ő – már csak

1 A „Gaál” név nem interjúalanyom valódi vezetékneve.

2 Valójában nem Erikának hívják a közös ismerőst.

életkorát tekintve is – a történészek érdeklődésére tarthat számot. Gyakran hangot adott azon véleményének, hogy szívesen beszél el az utókor okulására a vele történeteket; hogy rengeteg élménye elmondásának csak a rohanó idő vehet gátat; hogy bár élete nehéz és küzdelmes volt, „*csupa fájdalom*”, azt mégis érdemes megosztania a fiatalabbakkal – tehát örömmel fogadta az interjúhelyzetet, szinte küldetéstudattal teljesítette jelentősnek ítélt feladatát.

Minden alkalommal órákig mesélt az életéről; elbeszéléseit többnyire 20-25 perces szakaszokra osztotta, melyeket a külvilággal, a jelennel való kapcsolat-felvétel követett: láthatólag ekkor pihente ki az intenzív befelé figyeléssel, a monologizálással töltött időt. Ilyenkor megjegyzéseket tett az őt aktuálisan foglalkoztató eseményekre („*Képzeljétek csak, az a fránya betörő ellopta a hallókészülékemet!*”³), a jó háziasszony szerepébe lépett át („*No, vegyetek már egy kis tésztát! Biztosan nem ízlék.*”⁴), illetve a szűkebb környezetével: lakásával, annak berendezésével, macskájával, esetleg a látogatókkal foglalkozott („*Faj, ez a szemtelen cicó már megint bejött!*”, „*Ehhez vajon mit szólsz, Erika?*”⁵). Az ilyesfajta, gyakran 10-15 perces kitérők után egy – minden verbális előzmény nélküli – gyors fordulattal bravúrosan kanyarodott a fő mederhez, illetve elbeszélése menetét érintő költői kérdése után magától talált vissza a múltba.

Mondanivalóját rendkívül érzékletes mimikával, gesztusokkal kísérte: a vizuális típusokra jellemző „horizont fölé nézéssel”⁶ gyakran élt, különösen története nyomatékosításaként; szintén hangsúlyozásra, erősebb érzelm kifejezésére használta ujjai összekapcsolását-szétválasztását, az összekulcsolt kezek megemelését. A vokális csatornával is hatásosan játszott: tonalitása általában erőteljes volt, hangneme határozott, de nem kellemetlen – tulajdonképpen a tanórák légkörét idézte –, hangsúlyait rendkívül jól illesztette tárgyához; erőteljes érzelmeit a felfokozott hangerővel, a parancsolónak – néha bizony hisztérikusnak – tetsző hangnemmel jelezte. Mind a belső történésekről, mind a körülményekről szívesen nyilatkozott, érzékletes előadásmódja, intenzitása révén kifejezései, gondolatai könnyen megjegyezhetőkké váltak.

A készséges, kedvel mesélő, jó emlékezőtehetséggel és meglehetősen humorérzékkel megáldott Gaál néni tehát már az előkészítő fázisban ideális interjúalanynak tűnt, amikor csak néhány percig beszélhettünk az elkövetkezendő interjúhelyzet technikai részleteiről. A véletlenül utamba került forrás valóban ígéretesnek látszott.

3 4. sz. interjú. 2004. febr. 21. 21.

4 1. sz. interjú. 2004. jan. 31. 19.

5 2. sz. interjú. 2004. febr. 6. 10.

6 TRINGER, 1992. 39.

Mivel szem előtt tartottam, hogy az életút elbeszélése is konstrukció,⁷ és a kérdések promotív jellegűek, a (többé-kevésbé) szabad gondolatáramlás vizsgálatát megvilágító erejű lehet a személyiség egészére nézve, igyekeztem minél kevésbé irányítani, alig kérdezni, csak a legszükségesebbel kapcsolatban közbeszólni⁸ – úgy véltem, ilyen kifejezőkészséggel és szellemi frissességgel rendelkező idős hölgy esetében ez megengedhető eljárás. Megismerkedésünkkor mindössze azt közöltem vele, hogy a diplomás nőkről írt dolgozatom miatt lenne szükségem bizonyos érdekes életútjára. (Ő ebbe – mint már említettem – minden fenntartás nélkül beleegyezett.) Elbeszéléseivel kapcsolatban azt vártam, hogy vagy a klasszikus női szereplehetőségek híján (azt tudtam, hogy nem ment férjhez) kényszerűen a munkába menekülő vagy kapaszkodó tanárnőként, vagy az értelmiségi hivatás munkaköre által meghatározott nőként jeleníti meg történetét – s mindkét esetben kitér a családi háttérre, a motívációkra, az iskoláztatásra, a diplomás női lét feladataira, esetleges nehézségeire.

A tényleges interjúhelyzet nem várt fordulatot hozott. A klasszikus életút-elbeszélés struktúrája már az első kijelentés után megdőlni látszott, ugyanis első szava a következő volt: „1944-ben” – tehát jóval a gyermek- és ifjúkor (hiszen 1906-ban született!) lezárulása utáni élmény az első, a központi, a legfontosabb. Ekkor az elbeszélés hallgatói még gondolhattak arra, hogy valami életét megkeserítő frontélményről, háborús traumáról lehet szó, mely az első sorba kívánkozik. Azonban a teljes mondat így hangzott: „1944-ben, mikor negyedéves iparművészeti főiskolás voltam, minden gondolatom az volt, hogy minél előbb visszajuthassak a főiskolára, majd elvégezhessem az 5-6.-at, a művészképzőt”.⁹ A történetmondó ezek után előadta, hogy a háború utáni első kormány titkárnőjeként került vissza szülővárosából, Debrecenből szeretett főiskolája közelébe, de minden vágya az volt, hogy otthagyhassa a minisztériumot, és kézimunkatanárnőként eltartva magát befejezhesse tanulmányait. Végül a „drága jó miniszter úr” elintézte, hogy Budapest egyik külső kerületének iskolájában kinevezést kapjon. Ezután az iskola további sorsáról értekezett az államosításig, nehézségeit részletezte a tanulás-tanítás összeegyeztetésével, kollégái piszkálódását, további tanári pályafutását. A csendes kérdésre: „Melyik miniszter úr mellett is dolgozott?” – csodálkozó homlokráncolás a válasz, majd a világ legtermészetesebb jelenségét magyarázó arckifejezés és hanglejtés: „Hát Nagy Imre miniszter úrnál, az ő titkárnője voltam”.¹⁰ Gaál néni ezután újra előadta a történetet, a „miniszter úr” szavak helyett mindig a miniszter teljes nevét említve, sőt ez a történet összes beszél-

7 Lásd LEJEUNE, 2003. 131.; PATAKI, 2001.

8 SOLT, é.n. 4–5.

9 1. sz. interjú. 2004. jan. 31. 1.

10 1. sz. interjú. 2004. jan. 31. 3.

getésünk alkalmával előkerült, míg a gyerekkorra, a szülőkre, a családra és iskolára vonatkozó emlékeit csak rákérdezésemre, a második ülés közepén illesztette elbeszélésébe.

Ez a kitérített szerep tulajdonképpen érthető lenne, hiszen a tanárnő a politikai élet sűrűjében találta magát, s ez minden bizonnyal megváltoztatta az életét, és önképe egyik fontos elemévé vált – vélheti a történész, és valamelyest megnyugszik: ha nem is olyan jó forrás a női szerepekre nézve, bizonyára hasznos lesz a kormány, vagy legalább Nagy Imre és környezete tevékenységét vizsgálva ez a kétségkívül különleges feladatot ellátó asszony elbeszélése. Azonban ezzel kapcsolatban felvethető, mi a teendő akkor, ha nem elégségesek forrásadottságaink az utóbbi kérdést tekintve, ha nem beszél a politikai életről, munkaadójáról. Majd arra jutottam, hogy elsődleges feladatom most mégis a kéziratolvasás, a figyelés, esetleges továbbsegítés, hogy minél teljesebbnek láthassam az életút-elbeszélést – tehát inkább gyűjtögetői, mint felhasználói pozíciókra szorítkoztam, és egyelőre nem igyekeztem mindenáron választ kapni kérdéseimre, hiszen még azt sem tudtam, pontosan mit rejt az adott forrás. Csupán az utolsó ülést követően, a teljes interjú birtokában próbáltam megfogalmazni kérdéseimet a forrásról, s rendszereztem az elmondottakat. A következőkben ennek nyomán kísérlem meg felvázolni, hogyan konstruálta meg életútját Gaál néni, melyek azok a csapások, útirányok, amelyek ígéretesnek tűnnek a történész számára¹¹ – mindennek nyomán talán annak a kérdésnek a megválaszolásához is közelebb kerülhetünk, hogy mire használható, mire alkalmas a történeti interjú.¹²

11 A „csapás” szót alkalmazom útirányom megnevezésére. Ez jelzi, hogy egyáltalán nem éreztem széles, biztonságos úton magam, amikor az elbeszélőt hallgattam, és akkor még magam sem tudtam, mit kezdhetek az interjúkkal, ehelyett minden erőmmel igyekeztem az előttem formálódó szövegre figyelni: tehát csupán a beszélgetések után összegeztem az elhangzottakat és benyomásaimat, s próbáltam egy-egy témát követve elindulni a forrás-kijelölte útvonalon. Másrészt olykor, az interjúk közben, egy-egy pillanat erejéig valóban szörnyű csapásnak éreztem a néni elbeszélés-technikáját, különben rendkívül élvezetes és színes előadását, éppen amiatt, hogy amilyenre nem követte az „életút-elbeszélés sémáját” (ha egyáltalán létezik ilyen), és hogy nem volt hajlandó a „nagy történeésekről” szólni – bár később, végighaladva a csapásokon, rendkívül hálás voltam neki ezen jellemzőkért.

12 GYÁNI, 2000. 128.

Első csapás: a politika és a történelem

Gaál néni számos alkalommal hangoztatta, hogy semmit sem ért a politikához, csak a miniszter mellett került kapcsolatba ilyesféle dolgokkal. Ennek ellenére többször szót ejtett a két világháború közötti időszak vezető politikusaíróiról, hosszan értekezett az államforma kérdéséről stb. Megállapításai sajátos, teljességgel megingathatatlan rendszerré formálódtak a hallgató(k) előtt, minden ezzel kapcsolatos közbevetés hiábavalónak tűnt.

Először a gondosan őrzött anyakönyvi kivonata kapcsán kezdett történeti-politikai nézeteinek kifejtéséhez, mondván, hogy a származására vonatkozó iratokat a zsidótörvények miatt mindenkinek ki kellett kérnie. Majd megkérdezte tőlünk: „*Tudjátok-e, ki terjesztette elő az első, zsidókra vonatkozó rendeletet, a '920-as – na mit is – numerus clausus?*”

Erika: *Hát a Teleki Pál terjesztette be még a miniszterelnöksége alatt, nem?*

Gaál néni: (elhaló hangon, félig nevetve) *Irgalmas Isten, hogy nem szakad le az ég!* (azonnali váltás: hatalmas hangerővel sikítva, kezét az ég felé rázva) *Im-ré-dy!* (rendkívül felgyorsult tempóval, mérsékeltőbb tonalitással) *Hát pénzügy-miniszter volt, és a zsidóság ellen hozta az egészet. De kiderült, hogy ő maga is zsidó, bár már keresztény vallásban született, hát én nagyon becsülöm, hogy annyira korrekt volt, lemondott. Ilyen fiatalok vagytok, és teli vagytok hazugsággal, persze nem a ti hibátok...*”

Ez után a grandiózus jelenet után Teleki kiválóságainak ismertetése következett: valódi hitben élő ember volt, a cserkészlet meghonosítója, egyenes és tiszta jellem, aki nagy szolgálatot tett a hazának, hiszen: „*Tudjátok-e, hány évre kötötték a trianoni szerződést?* (Pisszenni sem merünk.) *Persze, nem tudjátok, honnan is tudhatnátok. 40 évre kötötték – persze! –, hát amikor a 20 év lejárt 1940-ben, a kormányzó, Horthy megkérte Telekit, aki állítólag a legszebben beszélt franciául a magyarok közül, hogy tolmácsolja alázatos kérésünket: ugyan, engedjék már vissza az elcsatolt területek felét (kérőn mosolyog), ha már úgylis letelt a félidő. Teleki térden állva esdekelt (imára kulcsolt, ég felé nyújtott kézzel imitálja a helyzetet); vissza is adják a felét minden további nélkül.*”

A bécsi döntések és hasonló csekélységek efféle elintézése után már szemünk sem rebben, mikor megtudjuk, hogy Teleki tulajdonképpen nem lett öngyilkos: a németek ölték meg, falon keresztül lőtték le egy nagy puskával, mert a magyar függetlenségért szót emelt. A németek felháborító tettének említése után volt tanítványa fejéhez vágja: „*Ilyen mocskosak voltak a németek, bizony!* (ekkor már mosolyog, hangsúlya évődő) *Hát te, Erikám, mint német nemzetiségű, mit szólsz mindehhez?*”¹³ Majd értekezésbe fogott a németeségről, mondván:

mondakincsüket, nagyszerű költőiket ismerve bizony csalódást jelent ez a viselkedés.

Mint a fentiekből jól kitűnik, elbeszélőnk többnyire éretlen, narcisztikus énvédő mechanizmusokat alkalmazott.¹⁴ Gaál néninél rendkívül határozottan rajzolódnak ki a kontúrok jó és rossz határán, bátran és biztos kézzel osztályoz, jellemez, ítél, osztja fel a politikát és a világot fehérre és feketére, s koncepciójának fenntartása érdekében a nemkívánatos elemeket egyszerűen tudomásul sem veszi; egyszer-egyszer viszont hangot ad feloldhatatlanul ambivalens érzéseinek, noha kissé szelídített formában, csipkelődve, félig-meddig humorba ágyazva.

Politikai tárgyú elbeszélésében vissza-visszatérő motívumként szerepelt az összeesküvés-elmélet. A cselszövést minden esetben a németek végezték, a célpont pedig a jó magyar hazafi, a hiteles politikus volt. A szövetséges Németországgal nemigen tudott mit kezdeni – ez az előbb említettekből is kitűnik, no meg abból, hogy a többször említett összeesküvések esetében olykor megnevezte Németországot értelmi szerzőként, máskor viszont ugyanazzal az eseménnyel kapcsolatban a „*nem tudom, kik gyilkolták meg*” kitételrel élt.

A merényletek módszerei meglehetősen változatos képet mutattak: Telekivel és Széchenyivel orvlövész végzett; a korszak bizonyos – azonosíthatatlan – minisztereivel a nemzeti konyha szeretete (tudniillik a gaz támadó a „*jó magyar gulyáslevesbe*” tette a mérget); míg a feleségével egy német fogadáson táncoló Horthyt csak a gondviselés mentette meg attól, hogy a meglazított csillárszerkezet a fejére zuhanjon. Horthy Istvánra az „*úri becsületszó*” hozta a halált, ugyanis az összeesküvők leittatták a felszállása előtti estén, s borközi állapotában megeskették, hogy másnap repülőgépre ül: az erényes fiatalember természetesen állta a szavát, s bár enyhén másnapos volt, újtára indult, azonban „*megérezhetett valamit, mert a legényét nem vitte, nem sodorta bajba*”,¹⁵ és a csavarjaitól megfosztott repülőgépben szörnyethalt a kifogástalan magaviseletű, bár kissé bohém úriember.

Feltehetően a nemzetet akkoriban ért csapásokat voltak hivatottak enyhíteni ezek a merénylet-elbeszélések, ugyanis így igazolva látszik, hogy a magyarság, legalábbis az ország vezetői nem voltak felelősek sem a két világháborúért, sem a korszak egyéb kedvezőtlen jelenségeiért. Szintén töprengésre készíthet, hogy a trianoni békekötésről miért csak a későbbiek függvényében emlékezett meg Gaál néni: a „*féldíő leteltéről*” érzékletesen nyilatkozott, az elvesztett országrészekkel kapcsolatban a második világháború utánról szólva is azt emelte

14 Lásd TRINGER, 2001. 189.

15 3. sz. interjú. 2004. febr. 13. 18–22.

ki: nem érti, miért kerülhettek ezek a visszaszerzett területek az azokat csak 20 éven keresztül birtoklókhoz. Azonban a békekötési aktuusról, az elcsatolt területek magyarságáról, a társadalom által gyászeseményként megéltokról nem számolt be, bár valószínűleg mély benyomást tehettek a 14 éves lányra az akkor tapasztaltak, és a későbbiekben közelebbi kapcsolatba is került az első bécsi döntéssel ideiglenesen visszaszerzett területekkel, hiszen egy évig egy felvidéki kis faluban vállalt tanítást. Trianon valódi, éppen ezért az emléknymokban mindent törölő traumaként jelentkezhetett a fiatal lány lelkében – talán ez lehet a magyarázata annak, hogy sem az erre vonatkozó utalásainkat nem hallotta meg, sem a közvetlen kérdésre nem válaszolt, és ekkor inkább a környezetébe kapaszkodott, a macskájáról kezdett mesélni (ez volt az egyetlen alkalom, amikor nem is igyekezett visszatalálni az elbeszélés eredeti folyásához).

A két háború közötti időszak politikai életéről szólva a nagy merényleteken kívül mindössze az államforma, a közjogi helyzet kérdését említette. Elég sajátos nézeteket vallott ezzel kapcsolatban: határozottan a monarchikus államforma mellett voksolt, de megnyilatozásaiban keveredtek a legitimista és a szabad királyválasztó elemek. Büszke volt szülővárosa, Debrecen függetlenségi múltjára, ellenzékiiségére („*csak kapcarongy volt az ottani egyetem az első háború után, mert a Habsburgok miatt nem voltunk hajlandók kiírni, hogy Magyar Királyi Tudományegyetem; az csak egyszerűen egyetem volt*”¹⁶), Horthyt szívesen látta volna királyként, mint arra érdemest, azonban számos alkalommal előadta, hogy Ottónak kellett volna következnie a trónon, és ma is gyűjti a Habsburg-családra vonatkozó újságcikkeket.

A második világháború előtt tehát – saját bevallása szerint – egyáltalán nem értett a politikához, majd csak Nagy Imre szolgálatában kezdett tisztábban látni. Azonban csalódnunk kellett, ha azt vártuk, hogy ezzel kapcsolatban valamiféle nagy ideológiai, politikai megvilágosodás-elbeszélést nyerhetünk. Számára a politikához való közel kerülés, a politikába való beelátás csak annyit jelentett, hogy a földművelésügyi miniszter gyorsírója volt („*nem nagyon tudtam én gép- és gyorsírni, de jó voltam nekik, más – úgy látszik – még ennnyire sem tudott*”¹⁷). Az akkori politikai viszonyokkal, intézkedésekkel kapcsolatban a számára érthetetlen földreformot és a szintén megérthetetlen kommunista-kisgazda vizsályt említette. A bombázások elől hazaköltöző főiskolásnak mindössze jó lehetőséget nyújtott tanulmányai mielőbbi újrakezdésére a kormány Budapestre kerülése. A háborús pusztítás, a körülötte bizonyára tapasztalható, bár családját éppenséggel kikerülő élettragédiák sem érintették, csak a romba dőlt házak torzója, a

16 3. sz. interjú. 2004. febr. 13. 8.

17 1. sz. interjú. 2004. jan. 31. 4.

miniszteri autó siralmas állapota, a minisztérium helyiségeinek, közöttük a maga lakoszobájának lyukakkal tarkított, iratokkal teleszórt képe kísérti. De a súlyosan sebesült fővárost is mintha csupán úgy látta volna, mint az üszkös romok szegélyezte akadálypályát, melyen át ügyesen kormányozva csakhamar el kell jutnia az Iparművészetibe...

Nagy Imréről – az általános „jó ember-képen” kívül – igen kevés konkrét emléket őrzött meg. Mindössze egy kis történetben jelenik meg a miniszter „emberi arca”, amikor Gaál nénit magához hívatta, és állítólag – tőle meglehetősen szokatlan módon – kiabálva fejezte ki nemtetszését és aggodalmát amiatt, hogy titkárnője, enni is elfelejtve a nagy munkában, összeesett a minisztérium lépcsőházában. A néni emlékezete szerint főnöke ekkor maga mellé ültette, s a hivatalsegéddel hatalmas tálcán enni-innivalót hozatott, amit aztán el kellett fogyasztania.

Gaál nénit láthatóan nemigen érdekelték a minisztérium ügyei: tevékenysége mindössze a gyorsírásra-gépelésre, valamint „ajtónállói” feladatok végzésére szorítkozott, ugyanis íróasztala közvetlenül a miniszter aijtaja előtt helyezkedett el, így felügyelhetette a főnöke elé járulókat. Az előbbi jelenet szerint szükség esetén Nagy Imre is gondoskodó szerepet játszott, amennyiben alkalmazottainak szüksége volt erre – ugyanakkor valamikori titkárnője jóval szívesebben beszélt a saját gondoskodó-védelmező, mégis uralkodó, a „kulcsok hatalmával” rendelkező feladatáról. *„Szegény miniszter úr sokat volt beteg a szívével. De nekem ott igen rossz helyem volt, az aijtaja előtt, mert ahogy bejöttek a folyosóról, engem találtak, a másik tisztviselő odébb ült. Sok-sok vesztegetésnek voltam kitéve: volt ott vaj kilószámra, szappan dobozszámra! Pénzünk is rengeteg volt, ugye, mert a fizetés, meg a túlórák állandóan, meg a „lakat a szádra”-pénzek... Tehát nálam kellett jelentkeznie annak, aki be akart menni. Senkit nem engedtem be, (fokozódó hangerővel, szigorú arckifejezéssel) én bizony senkit nem engedtem be! Nálam jelentkezett a feleség is Erzsivel, meg Vorosilovék is – na őket beengedtem (nevetünk).”¹⁸* Az iparművészeti főiskolából lett titkárnő tehát bár sohasem folyt bele a nagypolitikába, mégis öntudatosan emlékszik vissza „miniszterőrző” tevékenységére, melynek révén mégiscsak beleszólhatott valamelyest az ügyek menetébe.

A kezén átmenő aktákról, az irodájában megforduló politikusokról viszont semmiféle előhozható emlékképet nem talált. Annál meglepőbbnek éreztem, hogy mint ahogy Horthy nagyszerű tulajdonságainak felsorolása a felesége ruhájának aprólékos leírásába fordult (az eucharisztikus kongresszuson viselt öltözetre ismerni a jellemzésben, melyet feltehetően ő is csak fényképről ismerhetett), Nagy Imréről vagy Vorosilovról is csak homályos „drága jó ember

18 1. sz. interjú. 2004. jan. 31. 5–6.

volt”, utóbbiról: „*udvarias úriember volt*”-szövegei maradtak, de a társaságukban lévő hölgyek ruháit szinte tapintható közelségbe helyezte szavaival. „*Jaj, hogy is hívják, Vorosilov úr, az egy udvarias úriember volt; mikor jöttek elbúcsúzni, volt vele egy fiatal orosz katonahölgy is, talán a lánya.* (felháborodva folytatja, mint aki már előre kikéri magának a rosszindulatú feltételezést:) *De nem ám nadrágban, neeem! Szép kis kosztium volt rajta...*”¹⁹ (Itt a ruha részletes leírása következik: szabás, vonal, anyag, szín, kidolgozás.)

Főnökével kapcsolatban pedig: „*Ó, ő aztán mindig nagyon kedves volt! Ő is, a családja is. Az Erzsi lánya gyakran volt nála, nagyon jól beszélt oroszul, persze, az apjával együtt kint lakott ő sokáig. Hát egyszer látom ám, hogy valami rémséges ruhában jön be! (Összecsapja a kezét, arcán hitetlenkedő, kissé kaján mosoly.) Mondom neki: Erzsikém, mi van rajtad, mi ez a daróc?! Hát, azt mondja, ez szovjet női ruha. (Lefesti, mintha maga előtt látná a ruhát, közben jobb kezével textil morzsolgatóját imitálja.) De már akkor ő is csak nevetett, hiszen itthon volt.*”²⁰

A kézimunka-tanárnő, a leendő iparművész nő tehát nem maradt hűtlen mesterségéhez: valóban úgy tűnik, hogy a vérmérsékletéhez jól illő irányító poszttól eltekintve nemigen érdekelte a minisztérium tevékenysége, mint ahogy az átalakulóban lévő Magyarország közléte sem. Amint lehetett, tényleg visszament a főiskolára, emellett tanári állást vállalt a Nagy Imre segítségével nagy nehezen tető alá hozott háziasszonyképző szakiskolában („*Könyörgök, miniszter úr, tessék megengedni ezt az iskolát, hadd menjek oda – de csak mondja: Értse meg, most néhány évig nem lehet.*”), s minden különösebb szívfájdalom nélkül búcsúzott a minisztériumtól. Volt főnöke teljesen eltűnt a számára, s ’56 eseményei sem érintették meg túlságosan, bár sajnálkozva szólt a „miniszter úrról”: „*Nagyon nagy bűnt követett el a magyar, mikor őt elpusztította: szocialista volt ugyan, de nem ateista. Nem.*”²¹ – Nos, számos alkalommal hangozhatott el a Nagy Imre halála miatti bánkódás, az őt elítélő rendszer iránti düh, gyűlölet, vagy egyszerűen a rezsim véttségének kifejezése, de bizonyára kevesen említették ennek kapcsán rögtön Nagy istenhitét, főként ilyesfajta kontextusban, mint Gaál néni, aki a „nem ateista” kitéllettel mintegy magyarázta, miért számított nagy bűnnek a miniszterelnök megölése. Ez a megjegyzés alkalmas arra, hogy továbbvezessen bennünket, hogy ennek kapcsán megvizsgáljuk Gaál néni és a vallás viszonyát.

19 4. sz. interjú. 2004. febr. 21. 2.

20 2. sz. interjú. 2004. febr. 6. 16.

21 2. sz. interjú. 2004. febr. 6. 18.

Második csapás: a vallás

Gaál néni szempontjából rendkívül lényegesnek számít az, hogy valaki milyen viszonyban áll a hittel: Nagy Imre tevékenységének sommás értékelésekor is a végső, kedvező ítélete kijelentésekor döntő súlya volt annak, hogy a volt minisztert istenhívőnek ismerte meg.

Interjúalanyunk azonban korántsem érte be az Isten létéről való meggyőződéssel, számára a hit, a hívő mivolt jóval többet jelentett. Életút-elbeszélésében újra és újra előkerül református identitásának kérdése, visszatérő elemként jelentkeznek a református egyházhoz való kötődésének bizonyítékai. A kálvinista Rómában született leány számára magától értetődő volt a vallásos neveltetés, a Dóczi²² szigorúan puritán világa, a rendszeres részvétel az istentiszteleteken. Az egyház később sem engedte el a kezét, és főiskolai tanulmányainak végzésekor is gondoskodott ételéről, szállásáról a Soli Deo Gloria-egyesület, kenyérkereseti lehetőségéről a diakonissza-intézet. A református egyház – akár a katolikus – nagy figyelmet fordított a korszakban az egyesületi élet, a belmisszió fellendítésére, a hívek és az egyház találkozásainak elősegítésére, a soraikhoz tartozók testi-lelki segítésére: így a felsőfokú végzettséget szerző, vagy egyedülálló dolgozó nők patronálását szintén felvállalták. Az egyházhoz tartozás jóval többet (esetleg: mást) jelentett, mint ugyanazon hitelvek vallását: az egy váláshoz tartozás egy tágabb családhoz tartozás lehetőségét hozta, melynek tagjai természetesnek tartották, hogy a soraikba tartozót adottságaikhoz mérten segítik, és azt is, hogy a felekezeti képviselőihez forduljanak szükség idején.

Így amikor Gaál néni feljött az Iparművészeti Főiskolára, az első teendője az volt, hogy a Dóczi igazgatónője által írt ajánlólevéllel felkeresse Ravasz László püspököt, és megkérje, hogy kerítsen szállást a számára. A hittestvéreibe teljes bizalommal kapaszkodó, Budapesten ismeretséggel nem rendelkező lány naivsága talán a püspököt is meglepte. *„Kérdezte nagy mérgesen: Hogy mer egy fiatal lány így nekivágni az életnek? Hol fog aludni, azt tudja már? Erre nem mertem bevallani, hogy dehogy tudom, csak kinéztem az ablakon, és mutattam: ott. Erre elkezdett kiabálni: Ott a kisapok vannak! [...] De aztán csak azt mondja: Menj be a feleségemhez, az majd lehúz valakiről egy kabátot!”*²³ Úgy tűnik, a bizalom nem volt megalapozatlan, és az egyház többnyire segédkezet nyújtott híveinek, amit

22 Az 1824-ben alapított Debreceni Református Leánynevelő Intézet híres igazgatójának, a hazai nőképzés egyik apostolának, Dóczi Gedeonnak (ig. 1874-1908) halála után 17 évvel vette fel a Dóczi nevet. Az intézethez elemi iskola, tanítóképző és gimnázium is tartozott. A legendás hírű intézmény tulajdonképpen a református leányok egyfajta elitképzője volt (az iskola leghíresebb ábrázolásának Szabó Magda *Abigél* című regényét tekinthetjük).

23 4. sz. interjú. 2004. febr. 21. 13.

azok szívesen fogadtak, s – Gaál néni interpretációja szerint – tulajdonképpen el is vártak.

Az ilyesfajta segítségnyújtás azokra vonatkozhatott, akiket református hitre kereszteltek, de természetesen nem minden református volt hitéletét komolyan vevő, vagy akár csak istenhívő sem – ezért jegyeztem meg, hogy az ugyanazon valláshoz tartozás egyáltalán nem szükségszerűen jelentette az ugyanazon hitelvek, világnézet vállalását. Gaál néni nem csupán vallásosnak, de hívőnek is nevezi magát²⁴ – ez a szó bizonyos korabeli református körökben eléggé visszatetszőnek tűnt, hiszen az intenzívebb egyéni kegyességre, Istennel való szorosabb kapcsolatra nagy súlyt helyező, a hagyományosnak tekintett kereszténységet elégtelennek ítéelő ébredési mozgalom hazánkban nem örvendett túlzott népszerűségnek.²⁵ A néni azonban a talán legnevezetesebb ébredési egyesület, az angolszász mintára szerveződött Bethánia bibliaóráit látogatta: erre nem csupán a könyvespolcán helyet foglaló *Hallelujah!* énekeskönyv utal, de erről árulkodnak gyakorta használt bibliai hasonlatai, vallásos töltetű felkiáltásai, illetve vallásos szóhasználata is (*Úr Jézus, az Úr kegyelme, a drága Szentlélek* – ezek a bethánista érintettség mellett érvelnek).

Gaál néni a kisegyházak – melyek az ő idejében még szektáknak számítottak – tevékenységét sem tartotta elvetendőnek. Egy alkalommal egy olyan ismerőséről mesélt, aki efféle csoporthoz tartozott, és elismeréssel szólt róluk, mondván: azok is tiszta, élő hitű emberek (ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy sohasem volt „kisegyházi” alkalmon, tehát tökéletesen testvéreinek mégsem érezhette őket). A nagy ellenfél Gaál néni szemében a római katolikus egyház volt.

Interjúalanyunk elbeszélését hallgatva tulajdonképpen többé-kevésbé igazat kellett adnunk Szekfű Gyulának, aki szerint a jelenkor egyik legjelentősebb kérdése a vallási ellentét, mely a katolikus-protestáns szembenállást jelentette.²⁶ Gaál néni megvetően, kissé sajnálkozva említette a pápa híveit, akik nem értesülhettek a valódi örömhírről: „Nézem a televíziót, mennyi fiatal a miséken!

24 A 20. századi protestánsok körében az egyházas vallásosság szempontjából három fő típus különíthető el: egyháztagnak, gyülekezeti tag, hívő gyülekezeti tag. Gaál néni – ezt a felosztást követve – kétségkívül a harmadik csoportba sorolható, vagyis a bensőséges vallási életet élők csoportjába. Lásd KÓSA, 1993. 45–46.

25 Például későbbi egyházkerületi főgondok (és miniszterelnök), a református identitását hangsúlyozó Tisza István élesen elítélte a református egyházon belül felbukkanó „szenteskedő, hypokrita kálvinista jezsuitákat”, és inkább a vallás ellenségeit látta bennük, mint a hitélet fellendítőit, mivel túlzó kegyességükkel „elidegenítik a művelt embert” a vallástól. Idézi SZENTPÉTERI KUN, 1928. 62.

26 SZEKFŰ, 1989. 427–433.

*Bizony, sok szerencsétlen fiatal van, aki se innen, se onnan nem hallott a hitről, aztán ott vannak a katolikus gyülekezetekben. Én nagyon sajnálom szegényeket, nagyon sajnálom.*²⁷

A katolikus gyakorlat követése mindig nevetségesnek hatott előadásában, a szertartásokon részt vevők, előírásokat megtartók egy fölösleges előadás groteszk szereplőiként bukkantak fel, és még rosszabb színben tűntek fel azok, akik ugyan református vallásúak voltak, de mégis kötődést mutattak a katolikus hagyományokhoz. „*Nagyanyám hiába volt nagy református, hiába. (tekintete gunyoros, szája félmosolyra húzódik:) Pénteken tartott böjtöt. Ez volt a mániája!*”²⁸ Gaál néni szerint a jó protestánsnak semmiképpen nem szabad elhagynia ősei hitét: a protestáns egyházak között szabad az átjárás, de a katolikus dogmák, hitgyakorlat vállalhatatlanok, amelyek elfogadására még a nemzet ügyének szolgálata sem utasíthat: „*Horthyt bizony meg is koronázták volna, ha áttér. Nem volt rá hajlan-dó!! Nem bizony!*”²⁹

Gaál néni önképéhez tehát mindenképpen hozzátartozott a vallásosság: ez jelentette a református egyháztagság vállalását, az egyház megtartó családként, segítőként történő értelmezését, az intenzív hitéletet, valamint a katolikus-protestáns elkülönülés hangsúlyozását.

Harmadik csapás: a család

Mint már említettem, Gaál néni életút-elbeszélése nem gyermekkor- vagy családbemutatással kezdődött, hanem a '44/45-ös, számára fontos események elmesélésével, s ezekre többször visszatért. A háziasszonyképzőért folytatott harca kapcsán ugyan megemlítette, hogy a főiskolára való visszajutás mellett az is motiválta, hogy édesanyját („*az Édesanyját*”) is felköltöztesse Budapestre. Amikor valóban megkapta a tanári kinevezést, s mellette a szolgálati férőhelyet, csakugyan magával hozta az akkor már özvegy idős hölgyet. A Gaál néni számára központi jelentőségű történet elbeszélése sohasem ért véget a minisztériumi kalandjaival vagy a vágyott állás megszerzésével, a főiskolára való visszajutással: viszontagságait minden esetben tovább sorolta. Ennek kapcsán szorgalmas, az Iparművészetin rendkívül törekvő nőként jelenítette meg önmagát, aki számára a tanári teendők mindössze az élet elutasíthatatlan kívá-

27 4. sz. interjú. 2004. febr. 21. 12.

28 2. sz. interjú. 2004. febr. 6. 22.

29 3. sz. interjú. 2004. febr. 13. 17.

nalmi közé tartoztak, és a tanítványok sora helyett a kézimunkák mives kidolgozottsága jelent meg emlékeiben.

Szintén az élet visszautasíthatatlan feladatai közé tartozott – és az előbbinél bizony jóval keservebbnek tűnt – az édesanyáról való gondoskodás feladata, a rá háruló otthoni kötelezettségek elvégzése. Amikor beszámolójában erre a pontra ért, arca szenvedővé, hangja halkabbá vált, beszédének tempója felgyorsult, meg-megrebbenő pillái mintha még most is a rég halott asszony rosszalló tekintete előtt menekülnének: *„Borzalmas volt, bor-zalmas volt! Édesanya ekkor már 70 éves múlt, teljes kiszolgálásra tartott igényt. És előteremteni, amit megesszik! Ő bizony még töltött galambból főzte a levest. Vágott baromfit én meg nem vehettem soha!”*³⁰ (Ezek után hosszas beszámoló következett az anya táplálkozási szokásairól, igényességéről, melynek kissé pikáns jelleget kölcsönzött, hogy Gaál néni – mint az interjúút kísérő uzsonnából kiderült – csak a legnagyobb megvetés hangján képes beszélni a vaj és citrom helyett margarint és bolti citromlét fogyasztó egyedekről, a gyári süteményekről stb.)

A volt titkárnő tehát otthonában folytatta a gondoskodó tevékenységet: mintha valamelyest megfordultak volna a családi viszonyok, és anyaként igyekezett kielégíteni nyugtásködő gyermeke kívánságait. Ugyanakkor a nonverbális közlései, no meg a *„Jaj, az a kenyérgond, az a rettegés! Jaj, anyukának erről nem volt szabad tudnia!”*-féle sóhajok arra utalnak, hogy mégis az uralkodó típusú anya nemtetszésétől való félelem, de legalábbis a mindenáron való megfelelni, teljesíteni vágyás is közrejátszott a gondoskodó szerep felvállalásában. Szintén utóbbi megállapítás mellett szól, hogy még az édesanya sok gondot okozó „étkezési értékrendjéből” átvett bizonyos elemeket, és az, hogy egyébként is számos dologban ragaszkodik ahhoz, amit anyja megszokott: az asztalterítés rítusától kezdve a templomban elfoglalt padjáig. Honnan eredhetett az édesanya figyelme, elismerése, szeretete iránti erős vágyakozás? – Nos, talán megkísérelhetünk választ adni erre, ha az igen nehezen – csak az interjúztató kérdésére-kérésére – előkerülő gyermekkori, családi emlékeket megvizsgáljuk.

Az indító megjegyzés a gyermekkorról: *„Nyolcan voltunk testvérek, én voltam a nyolcadik.”*³¹ Közvetlenül ezután került sor a szülők anyagi hátterének bemutatására: édesapjának malma, Debrecen melletti tanyája volt, és a város legnagyobb adófizetői közé tartozott, de *„gonosz mesterkedések”* miatt elvesztette a vagyonát (lásd: összeesküvés-elméletei a politikusokkal kapcsolatban). Hogy pontosan miként történt a dolog, az az elbeszélés alapján rekonstruálhatatlannak tűnt (kulcsszavak: váltó, kezesség, jószívűség – de mindez teljes kibogozhatatlan-

30 3. sz. interjú. 2004. febr. 13. 6.

31 2. sz. interjú. 2004. febr. 7. 25.

ságban, rendkívül zavarosan előadva), míg egy kérdés meg nem világította, hogy a vagyonesztés még Gaál néni születése, vagy legalábbis „eszmélése” előtt történhetett: ez egyrészt természetesen magyarázatot ad a furcsa, sejtelmesnek ható mondat szerkesztésekre, másrészt elgondolkodtat a történetek jelentőségén a néni szempontjából, aki úgy beszélt családjá tönkremeneteléről, mint aki végigzigzulta, meggyászolta a – nyilván hosszabb – folyamatot. Gaál néninek bizonyára sokat jelenthetett az egykori anyagi biztonság elvesztése, pontosabban meg sem tapasztalása, a cívis-pozíció megrendülése.

A szülői ház képe is felsejlik néhány szó erejéig: „*Persze már nem a miénk. Néhány éve (mint később kiderül: 1984-ben) jártam benn, képzeljétek, a mennyezetet kiszedték, és helyette üveget raktak be, de igen szép látvány, ízléses.*” Ezen túl azonban semmi emlék nem kerül elő a családi fészekről, mint ahogy a szülői együttesről sem sok. Az apáról például, az anyagi helyzetén, és vallásosságát bizonygató, nagyon meleg hangú megjegyzésen túl csak az, hogy 15 évvel volt idősebb a feleségénél (Gaál néni születésekor 49 éves), de halála is csak úgy került elő, hogy a néni minden előzmény nélkül megemlékezett: az „*Árvaegyesülettől*” kapott iskolaszereket.

Interjúztató (naiv csodálkozással, halkán, ugyanakkor kétségbeesve, hogy valamit nagyon elronthatt): „*De hát miért, Gaál néni?*”

Gaál néni (nagy türelemmel, mint aki ötödször ismétli a leckét a nehézfejű, de kedves gyerekeknek): „*Mert az édesapa meghalt, nyolc- vagy kilencéves lehettem.*”

A kislánynak tehát nemigen volt alkalma, lehetősége igazán közel kerülni az általa bizonyára nagyra tartott apához – feltehetően az erre adott magyarázat-mentegézési kísérlet része az életkorára irányuló megjegyzés. Az apa elismerésére, jóleső simogatására vágó lány hangja az is, amelyen a csaknem százszentűs hölgy többször, nagyon elégedetten, csillogó szemmel előadja: édesapja mindegyik gyerekre egy-egy házat akart hagyni, de nem tudott, és végül mégis lett saját lakásuk! – Büszkesége jogosnak tűnik, hiszen jelenlegi háza szolgálati lakás volt, amelybe édesanyját sikerült beköltöztetnie, ezáltal valamiféleképpen új családi központot kialakítania; és egyik nővére lakását – egyik főnöke segítségével – szintén ő szerezte. Beteljesítette tehát az apai akaratot, tulajdonképpen családfői szerephez jutott: méltó utódává vált a korán elhalt szülőnek.

Az anya alakja erőteljesebben látszik, bár a szerető anya-toposzt hiába keressük az elbeszélésben – ez elég sokatmondó, hiszen a korabeli értelmiségi női életút-beszámolókból, pályaképekből általában hangsúlyos a „meleg családi együttes”, különösen pedig az anya támogató-elfogadó attitűdjének említése. Gaál néni mindig édesanyja törékenységét, kíméletre és gondoskodásra méltó figuráját emelte ki. A „*szegény édesanya*” szenvedését, elesettségét növelte, hogy négy gyermekét már csecsemőként vagy kisgyermekként elvesztette, és a nyolc-

cadik csecsemője – maga az interjúalanyunk – sem látszott egészségesnek születésekor, ráadásul az életben maradt két lány és egy fiú után lánynak született.

„*Elég bánat volt az!* – szól a rendkívül fájdalmas, intenzitásával szívbe markoló, lemondást, illetve keserűséget kifejező hanglegjtéssel és testbeszéddel előadott monológ. – *Én kéken születtem, az orvos örökbe akart inkább fogadni. Én nem nagyon kellettem már. Én bizony hibáztatom a sorsot és az embereket! Édesapa bemeleg látogatni, kék voltam, tudjátok, mi az? Klinikai halott. Ott a három gyerek, Laci 10 éves, hát csak elsírja magát: Meghalt a kistestvérem! Pedig, jaj, én sirattam el a végén... Nem, nem lett volna szabad beleavatkozni az embereknek, az Úr Jézus tudta, hogy nem lett volna szabad megszületnem erre a nyomorúságra. (Néhány percig elidőz ennél a tragikus gondolatnál, a már elhangzott szavak sorrendjét változtatva, de új elemet nem hozva az elbeszélésbe.) Miért nem kellek senkinek? Nem tudok én semmit már, nem tudok semmi szolgálatot tenni.*”³²

Gaal néni tehát édesanyja és családja tragikus sorsának betetőzését látja világra jövetelében, ő a – nővére szavaival – „*kis vakarék*” gyerek, aki nem tudja pótolni az elvesztett, teljesíteni az elvárásokat, ehelyett további gondot okoz. A „*nem kellettem/keltek*” tragikus színezetét erősíti a kedves báty, Laci halálának képe. Bár bizonyos, az én védelmét szolgáló elemek is fellelhetők a monológban: a báty siratásának tulajdonképpen adható egy „én, az általad gyengének nevezett, bizonyultam erősebbnek”-értelmezés; ilyen elem az emlékekben váratlanul előkerülő orvos, aki nemcsak megmenti, de örökbe is akarja fogadni a vér szerinti szülei által kevésbé kívánatosnak ítélt csecsemőt (kétszeresen vállalná a szülő-szerepet); vagy a tehetetlenség és alkalmatlanság kifejezése, mely szinte hívja – és meg is kapja – a megfelelő kadenciát, vagyis a hallgató tiltakozását, és a jelenlegi „szolgálat” fontosságának bizonygatását (elbeszélőnk ezután könnyedén átgrik kedvenc történetéhez, a '44/45-ös eseményekhez).

Mindenesetre a születés körülményeinek ecsetelése után már érthetőbb, miért akarta olyan magától értetődően vállalni az anya eltartásának terhét a főiskolás lány, és miért emlékezik önelégülten a kisiskolásként elfogadott „*cseledei feladatkörére*” az anyja mellett, holott szavai a rengeteg erőfeszítésről, igyekezetről, kevés időről beszélnek. Gaal néni valószínűleg az anya kiszolgálásával, gondozásával igyekezett megszerezni magának az őt – szerinte – egykor elutasító szülőt, és gyengeségének, törékenységének hangoztatásával meggyőzné a hallgatót, esetleg önmagát is, hogy amit vállalt, szükségszerű, és mindenféle hátsó gondolat nélküli, elismerésre méltó áldozatos cselekedet.

Gaal néni emlékeiben tehát az anya elsősorban nem anyai, hanem kiszolgáltató, gondoskodásra szoruló szereplőként jelentkezik, aki nem akarja,

32 2. sz. interjú. 2004. febr. 13. 27.

nem tudja a felnőttek kemény világában, a „*kenyérharcban*” és a fárasztó házimunkában helyét elfoglalni, és ez nem is várható el tőle. A lányának a gyenge, törekeny nő elfogadása, elismerése utáni vágya nem a gyerek viszonyulását az anyához, nem is az anya gondoskodó szeretetét gyermeke iránt, hanem talán inkább a szíve hölgyét kímélni és védelmezni akaró, a család gondját csakis magáénak érző úriember viselkedését idézi. A Gaál családban az anyát tekintve tulajdonképpen megállt az idő, és múlt századi „gyöngye virágszál”, az élet dolgairól, gondjairól keveset tudó dáma szerepében hagyták, míg lányai már legalább középiskolai végzettséget szereztek, munkát vállaltak, és személyzet nélkül tartották rendben a lakást.

„*Édesanya jó pedagógus volt* – emlékszik Gaál néni, és ilyenkor kezdene örvendezni a hallgató, hogy bizonyára valamilyen, számunkra eddig nélkülözött gyermekkori együttlét emléke, kis történet kerül elő –, *mert mindegyik gyerekének volt valami mániája, és ő ezt elnézte. Laci bátyám hegedült és a lombfűrésszel foglalkozott, a nagyobbik nővérem állandóan hímzett, a másik frivolitét [azaz frivolitásként is ismert, rendkívül finom csipkefajtát] készített, persze anyuka is kézimunkázott, ő horgolt. Én meg – hát amit tőlük ellestem. Éltünk, ki-ki a kedvtelésének.*”³³ Nem túlságosan látjuk igazoltnak az elismerést kifejező indítást, bár ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy Gaál néni szemében már az is dicséretre méltónak számított, hogy a szülő nem korlátozta gyermeke ártatlan hobbiját. A családi együttes azonban nem tűnik valódi, meleg fészeknek, az anya inkább gyermekmegőrzőként, felügyelőként, mint jó pedagógusként, és a legkevésbé szerető-gondviselő édesanyaként jelent meg. Ugyan bizonyára ő tanítgatta lányait a kézimunkázásra – a nevelők mellett –, de ez nem hangsúlyos az elbeszélésben, sőt a nővérekkel kerül egy sorba ebben a vonatkozásban. Gyermekkori kis családi történettel tehát nem szolgálhat forrásunk, a családtagok emlékeiben inkább egymás mellett, mint együtt éltek – ezen az úton nem mehetünk tovább. A kedvtelések jellegéből viszont következtethetünk egyrészt arra, hogy a klaszrikus nemi szerepek meghatározóak voltak ebben a tekintetben; másrészt, hogy valóban polgári családról lehetett szó, hiszen a hangszertanulás és a frivolité készítése mégis elterjedtebb volt az úgynevezett „középosztályban”, mint az alsóbb rétegeknél.

Említésre méltó, hogy míg Gaál néni a két nővérét mindig csak „*az egyik/az idősebb nővéremként*” emlegette, fivére „*funkciójához*” minden esetben hozzátette a keresztnéve becézett alakját (holott a nénjei esetében sokkal indokoltabb lett volna a megnevezés, hiszen bátyja csupán egy volt). A báty azonban nyilvánvalóan fontosabb szerepet töltött be a kislány életében, mint a két másik

33 2. sz. interjú. 2004. febr. 6. 28.

leány. Mint láttuk, ő volt az, aki – a „kistestvér” emlékeiben legalább – rögtön kinyilvánította, hogy a családjához tartozónak, vérének érzi, bármennyire kétségbeesztőnek tűnik az egészségi állapota, emellett részvétét is kifejezte. A két nővér a további emlékekben sem kerül elő jellegzetes figuraként, a hűg életében lényeges szerepet játszó alakként. Gaál néni mindössze külsejükről, hajviseletükről, a legszebb ruháikról mesélt (természetesen rendkívül részletesen és szakszerűen), de nem utalt kapcsolatukra és jellemükre sem, illetve egyetlen megjegyzés jutott az egyik lánytestvér belső tulajdonságainak, jellemző módon a viselete sajátosságaival illusztrálva azt: *„Az idősebb nővérem olyan kis pimasz volt, hogy amikor gyászoltunk, akkor sem volt hajlandó a fekete fülbevalóját felvenni, csak az aranyakat.”*³⁴ (E megállapítás jó adalékul szolgál a 20. század elejének polgári gyászviseletének egy szeletkéjéről, tudniillik a csillogó ékszerek helyett a fekete fülbevaló egyetlen díszként való megtűrésétől, bár egy korabeli illemkönyv szerint még az efféle ékszert is el kellene vetni ilyenkor.)³⁵

Laci bátyjáról jóval több szó esett, a róla szóló emlékek élőbbnek, melegbnek tünnek. Hosszasan, csillogó szemmel ecsetelte a fiú kiváló zeneszerzői adottságait, hegedűjátékban megmutatkozó tehetségét, ügyes kezét; emellett – ami nyilván fontosabb volt a húgnak – kedvességéről, testvéréhez fűződő szívélyes viszonyáról tett említést, bolondozásaikról, játékos kedvéről, amellyel szívesen fordult a nála 10 évvel fiatalabb kislány felé. A szeretett báty halálának említése az egyetlen, ami 89 év elmúltával párába vonta az idős hölgy szemét, és besorozásának időpontja az egyetlen pontosan megnevezett dátum elbeszélésében (a többi dátummegjelöléskor legfeljebb évet és hónapot, gyakrabban csak évet használt, illetve saját élete eseményeihez – első elemista vagyok; főiskolásként; a kiállítás után – kötötte az időpontokat). Gaál néni Laci kis tárgyait ereklyeként őrzi, erre utal az is, hogy fényképeiket szívesen mutogatta hallgatóinak, bátyja megmaradt holmijáról szólva háromszor is megígérte, hogy megnézhetjük azokat, ám végül mégsem került rá sor, nem méltatott féltett kincseinek megtekintésére.

A családi portréről csupán a nagymama alakja sejlett elő egy-két pillanatra (szorgalmas és takarékos, vallásos matriarcha, a klasszikus cíviserények egyesítője), valamint az egyik nővér lánya. *Magduska*: ez a név mindenkor úgy hangzott Gaál néni ajkairól, mintha édes gyümölcs zamatát ízlelgetné. Nem csupán az „őszibarackízű” névhez, magához a kedves unokahúghoz is csupa édes képzet kapcsolódott. Barátnő, testvér és gyermek volt egyszerre nagynénje szemében: a néni a sokat emlegetett gondoskodó szerepkörét szívesen vállalta,

34 3. sz. interjú. 2004. febr. 13. 4.

35 Arany, 1910. 53.

azonban emellett szívesen és kapkodva mesélt húga életéről, kedvteléseiről, mintha szavai segítségével újra és újra megjeleníthette volna az egykori copfos dóczistát, akit olyan közel érzett magához, és úgy adta elő jegyessége és házassága kalandos eseményeit, mintha a saját története lett volna.

Bizonyos szempontból igen, ez volt elbeszélőnk saját házassági története, a házasság története, melyhez legközelebb kerülhetett. Gaál néni – mint említettem – sohasem ment férjhez, udvarlóit vagy férfiismerőseit sem említette. Meglehetősen nagy merészségnek éreztem, amikor magánéletének ezt a részét firtató kérdésemet feltettem, de megkönnyebbülésemre nem utasította vissza a válaszadást. Nem bocsátkozott tapasztalatai, vágyai részletes megmutatásába (ezt tulajdonképpen nem vártam tőle): erre a kérdésre egy történet volt a felelete. Elbeszélése szerint miután a debreceni tanítóképzőben oklevelet szerzett, a kézimunka-tanárnői szakra jelentkezett, ezt azonban már munka mellett végezte. Munkaadója egy ügyvéd volt, aki mellett titkárnői feladatokat látott el, s ez a főnök, de különösen öccse, a pesti zsidó úriember rendkívül figyelmes és szíves volt vele, és utóbbi – az elbeszélő szerint – számos alkalommal célzott arra, hogy közelebbi kapcsolatot is el tudna képzelni a lánnyal. Gaál néni azonban tudtára adta a kedves fiatalembernek, hogy nem szerepel tervei között a menyasszonyság, így a férfi visszavonult. Hogy mennyi ebből a történetből a valóság, és mennyit kell elbeszélőnk azon kompenzációs törekvésének tulajdonítanunk, hogy íme, szabad akaratból, a jó parti lehetőségét tudatosan elvetve vállalta az egyedüllétet, természetesen lehetetlen megállapítani. A néni nem csupán szavait vetette be meggyőzésünkre: mondandója illusztrációja-képpen elővette az udvarlójelölt által ajándékozott, ódon német nyelven, gót betűkkel írt, csodálatos illusztrációkkal ellátott kézimunka-könyvet, és az értékes kiadványra, annak kedves ajánlására, valamint az ugyanazon férfi által küldött porcelán dísztárgyra tekintettel nem szabad teljesen elutasítanunk ezt az értelmezési lehetőséget sem.

S hogy mivel magyarázta a kikoszorázást a hitét gyakorló debreceni polgár-lány? Nem a vallási különbségekre, esetleges családi ellenvetésekre hivatkozott, hanem arra, hogy „*az Iparművészetre vágytam, el akartam végezni mindenképpen a főiskolát*”³⁶ – mondta sóvárgó, gyermeki tekintettel. A saját család, a családi női szerepek háttérbe szorultak, a hivatás mindent meghatározó volta tűnik elő tehát interjúalanyunk emlékezetében: az anyai feladatok helyett a textilben, az agyagban, a vászonban akart valami újat létrehozni, „*a teremtésben részt vállalni*”. Gaál néni a női szerepekre vonatkozó kérdésekre kifejtette, szerinte a nők értékesebbek a férfiaknál, két okból is. Egyrészt, mivel az Isten „*Ádámot*

36 4. sz. interjú. 2004. febr. 21. 14.

*nem, de a nőket nemes anyagból alkotta”, másrészt mert a nő feladata is neme-
sebb: „igen, egy magas piederstábra emelte. Amikor egy élő a világra jön, akkor az anya
segédkeze a mindenható teremtőnek, közös vele.”³⁷ A modern élet erkölcsi lazaságáért
szintén a férfiak a felelősek, mivel a családi tűzhely mellől ők mozdították ki a
nőket. A nő tehát kétségkívül különb a férfinál, még akkor is, ha nem válik
anyává. A konzervativizmus, a keresztény értékrend és a feminizmus sajátos
keverékét felvonultató Gaál néni mindenesetre csak közvetetten lehetett se-
gédkeze a teremtőnek.*

Negyedik csapás: a hivatás; az értelmiségi nő

Interjúalanyunk tehát nagy súlyt helyez annak közlésére, hogy szakmai céljai kétségtelenül elsőbbséget élveztek az élet egyéb területeihez képest, s nem próbálkozott a szakmai és a családi feladatok, szerepek összeegyeztetésével. Vajon elsősorban a társas kapcsolatok terén elszenvedett kudarcok kései kompenzációjaként kell értékelnünk a hivatásának élő nő képének élénk rajzolását, vagy valóban ilyen lényeges lehetett számára a hivatás?

Gaál néni – elmondása szerint – orvos akart lenni, vágya azonban rossz anyagi helyzetük miatt nem teljesülhetett. Elbeszélésében – a századelőn született értelmiségi nőkhöz hasonlóan – befelé fordul, ábrándozó, ugyanakkor a világból az őt érdeklő dolgok felé csillapíthatatlan tudásszomjjal forduló kislánként jelenítette meg gyermekkori önmagát.³⁸ Gyermekkori történetei csak ritkán kapcsolódtak az őt körülvevő emberekhez, a társaival vagy családtagjaival közös időtöltésekhez: emlékei középpontjában mindig ő áll, és legtöbbször egyedül, illetve kedves tárgyaival. Első emléke is magányos szórakozáshoz, csendes megfigyeléshez köthető: egy békát szemlélgetett hosszasan. Az „élettudományok” iránti érdeklődése megmaradását támasztja alá a – már a második világháború után szerzett – természettudományi (tanári) diplomája, valamint az is, ahogy ódai magasságokban képes szárnyalni egy lepke csodálatos formáiról, vagy a „*legcsodálatosabb teremtmény*”: az ember testének jellemzőiről szólva.

Lehetséges tehát, hogy csakugyan a természettudományos, orvosi pályák érdekelték, ezért találta örömet az élővilág megismerésében. Az anyagi korlátok említése reális érvnek tűnik, hiszen az orvoskarok tandíja csakugyan nem

37 4. sz. interjú. 2004. febr. 21. 6.

38 Lásd Pályám, 1937–38.

tartozott a legkönnyebben kifizethetők közé,³⁹ ráadásul az ottani elfoglaltságok nem tették lehetővé az egyetem melletti munkavállalást, ellenétben például a jogi karokkal. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy bár a korabeli fel fogás bizonyos szempontból a női jellemhez illőnek ítélte az orvosi hivatást (leginkább annak gondoskodó jellemzőit hangsúlyozva), mégis meglehetősen gyakran kerültek elő olyasfajta megállapítások, hogy a gyógyítás tragédiája a nők doktorrá avatása, hiszen azok – kedvezőtlenebb fizikai és lelki jellemvoná saik miatt, az erkölcsi érveket is hangsúlyozva – egyáltalán nem alkalmazhatók Hippokratész utódaiként.⁴⁰ Az orvosnak készülő, de más pályára kényszerülő Gaál-lány egyáltalán nem számított kivételes esetnek pályamódosítását tekintve: mind a kortárs női pályaképek, mind a középiskolások pályaválasztási szándé kát és a tényleges felvételi adatokat rögzítő országos statisztika arról számol be, hogy számos lány kényszerült lemondani a vágyott orvosi képzésről.⁴¹

Csakugyan olyan kényszer lett volna Gaál néni pályamódosítása? Termé szetesen azt lehetetlen megállapítani, hogy mi vonzotta volna az említett pá lyához, az azonban bizonyos, hogy bármennyire érdekelte az orvostudomány, már 14 évesen, amikor középiskola helyett tanítóképzőbe iratkozott, bizonyos fokig eldöntött, hogy mégsem pályázik majd az orvoskarra. 14 évesen első sorban a szülők döntenek-döntöttek az iskolaválasztás kérdésében – de a végzett tanítónő később sem próbált közelebb kerülni álmai hivatásához: nem tette le az érettségit, és további okleveleit is olyan területeken szerezte, amelyeknek nem volt előfeltétele az érettségi vizsga megléte. Úgy tűnik, a fiatal lány korán eltemette orvosi ambícióit, ehelyett az ábrázolás, a megjelenítés művészete felé fordult érdeklődése, vagy talán ráébredt, mégsem vállalná szívesen a dok tornők életét, és inkább a jelleméhez illőbb foglalkozás mellett döntött – gondolhatja a hallgató a sikeres művész-tanári pályára, s legfőképpen a nem túl felkavaró narratív szerkesztést tekintve.

Azonban az orvos-szakma elvetésére vonatkozó narratíva váratlanul inten zíven élővé, fájdalmassá vált, mely valami hatalmas, mindent felforgató élmény közelségét hirdette. A forrás „felbolydulása”, váratlan megnyílása figyelmes kíséremő kérdésének volt köszönhető, aki a főiskolára való visszakerülés fon tosságát hangoztató Gaál nénitől megkérdezte: „*De hát Gaál néni egyszer apáca is akart lenni, nem? Az hogy volt?*”⁴² – Nos, az ilyen pillanatokat jellemzi úgy a költő, hogy „szó bennszakad, hang fenn akad, lehellet megszegik”. Emlékezőnk

39 BOLDIZSÁR, 1938. 247–257.

40 Egyesületi, 1927. 75.

41 Lásd Statisztikai, 1927–1941. továbbtanulásra és az első egyetemi hallgatók létszámára vonatkozó fejezeteit.

42 3. sz. interjú. 2004. febr. 13. 24.

mintegy fél percig nem tudta elbeszélését folytatni, csupán tekintete röpködött fölöttünk, illetve „*jaj, jaj*”-sóhajok szálltak. Kiderült, hogy a néni csakis a lelkészének beszélt, vagyis csak neki akart beszélni erről az eseményről (kb. 20–25 éve), nem is emlékezett, hogy Erikának valaha megemlíttette volna az általa eltemetni óhajtott rémséget.

A nehezen beinduló, de ezután folyamatosan, bár a megszokott beszédtempójánál jóval lassabban csörgedező elbeszélésből (melyben láthatóan minden mondat mögött nagy indulatok, és abban a pillanatban a lélek mélyéből előhívott gondolatok álltak) megtudhattuk, hogy Gaál néni egy szeretett, katolikus kézimunka-tanárának beszélt arról, hogy orvosnő szeretne lenni, de ő sem tudott segítséget ajánlani. Az eltökélt lány erre elhatározta, hogy apáca lesz, hiszen ott „*helyem is van, ennem is adnak, időt is adnak*” – nevezte meg indokait anélkül, hogy az átkos „*péNZ*” szót kiejtette volna, így csökkentve a „*magam eladni*” súlyos terhét. A reformátusságát nagyra tartó, hívő fiatal tehát élete alapvető értékeit, ezt az – identitásához mindenképpen hozzátartozó területet – kész lett volna feladni a nagy cél érdekében, a vágyott hivatás elérése kedvéért. „*Ez az egy nagy bűnöm van énnekem, nem tudom letenni, nem tudok tőle szabadulni sehogy se! Hogy azt a drága Úr Jézust elhagyjam! [...] Mondtam neki, Úr Jézus, én téged továbbra is olyan lelkülettel követlek, mint annak előtte, én el nem hagylak! A szenteket, Máriát, mint Isten választott edényeit, tisztelem-becsülöm, de imádni csak téged foglak! Nem, ezt nem lehet elfelejteni, ez az én titkos nagy vétkem...*” A lelkiismereti konfliktusával gyöttrődő, bizonyos szempontból kettős életre készülő lány egy szegedi rendházba indult édesanyjával (ezzel kapcsolatosan csodálkozva jegyzi meg: „*nem is szólt anyuka semmit, csak jött velem*”⁴³ – mintha lebeszélést, szidalmat várt volna anyjától, aki azonban nem vállalta át a döntés felelősségét). A zárda előljáróját azonban, aki éppen külföldön tartózkodott a látogatásuk idején, nem sikerült utolérniük, így a – bizonyára megkönnyebbült – leány, aki volt annyira kálvinista, hogy Isten rendelését, útmutatását látta a történetekben, visszatért szülővárosába, és nem álmódzott többé az orvostudományról.

Az orvosi pályára kerülés így nem mutatkozott reális lehetőségnek. Arra vonatkozóan azonban, hogy jelleméhez talán illőbb is lehetett a színekkel, formákkal való foglalkozás, mint az orvosi szakma, már találhattunk bizonyos jeleket. Hiszen emlékeiben sorra bukkantak elő a nagyszerű vizuális memóriának, az ilyesféle érdeklődésnek bizonyítékai: a ruhaviseletek felidézésének elevensége, a hangulatoknak és történeteknek egy-egy tárgy, tárgycsoport aprólékos leírása segítségével történő visszaadása (lásd: az ostrom utáni ország

43 3. sz. interjú. 2004. febr. 13. 25–27.

szörnyűséges állapotát számára a minisztériumi szobájában szétszórt iratok, törmelékek, megrokkant bútorok szimbolizálják). Gaál néni saját érzéseinek, emberi kapcsolatainak megjelenítésére, ítéleteinek illusztrálására is szívesen alkalmazott „rajzos” szakmai részleteket, elsősorban ezek maradtak meg emlékezetében, például: „*Soha nem felejttem el azt a gyötrelmet. Én sötétkék fonalat kaptam az Árvagyessülettől, és minden osztálytársnőm világoskékkel hímezett! Jaj, nagyon fájt.*”⁴⁴ „*A tanítónőnk olyan kis könnyelmű volt: az ujjai repkedtek, mint a falevelek ősszel, haja laza copfba fésülve, hátul mindig kilógott egy tincs, hosszú szempillák.*”⁴⁵ vagy: „*A másik titkárnővel tényleg nagyon jóba lettünk a végére, annyira, hogy még kötésmintákra is tanítgattam*”; „*Jó asszony volt, az unokaöccsének sokat kézimunkáztott.*”⁴⁶ Természetesen nem csupán mondatfűzései, szóképei bizonyítják a néni vizuális művészetek iránti érzékét, hanem iparművészeti főiskolai leckekönyve, számos kiállítása, no meg az a rengeteg saját készítésű műalkotás (képek, szobrok, hímezések), mellyel lakásában körülvette magát. Feltételezhetjük tehát, hogy jól érezte magát választott mesterségében, és valóban sokat jelentett számára hivatása.

Az oly’ sokszor emlegetett iparművészeti főiskolára kerülés előzményeiről, az első két oklevelének megszerzéséről (tanító, kézimunka-tanár) azonban rendkívül kevés szót ejtett, elmondásában az életút nem állt össze valódi élet-történetté. Tökéletes homályban hagyta pályafutásának korábbi részleteit, csupán egy-két utalás szintjén értesülhettünk a főiskola előtti iskolai idejéről, dátumokról pedig szinte egyáltalán nem volt hajlandó nyilatkozni. Arról sem beszélt, hogy a főiskolára kerülése idején már 34 éves volt – mindenkor úgy emlegette főiskolás önmagát, mintha nemrég maturált fiatal leányként került volna a fővárosba. Így csupán akkor vált megismerhetővé számunkra pályaképe, s akkor álltak össze többé-kevésbé rendezett egésszé az eddig elhangzott utalások, amikor iratanyagát is rendelkezésünkre bocsátotta. Gaál néni tehát szívesen kitörölte volna emlékezetéből, életéből az Iparművészeti előtti időket, legalábbis az iskolákat. Miért kívánta elfedni ezeket a pontokat? Arra gondolhatunk ezzel kapcsolatban, hogy számára a végül választott hivatás megtalálása központi jelentőséggel bírt; az iparművészeti pályájától rendkívül sokat remélt, és az ezt megelőzőket mindössze nem túl jelentős előkészítő időszaként értékelte.

A leendő iparművésznőben rendkívül erőteljes volt a kiemelkedés vágya, mindenáron tanársegédi állást kívánt magának. A két világháború közötti

44 2. sz. interjú. 2004. febr. 6. 28.

45 4. sz. interjú. 2004. febr. 21. 13.

46 2. sz. interjú. 2004. febr. 6. 8.

Magyarországon csak csekély számban tevékenykedtek női egyetemi, főiskolai oktatók, azonban Gaál néniben fel sem merült, hogy kívánsága talán túlságosan merész lehet, hogy az átlagos női szerepmintákba nemigen fér bele kinevezése. Azonban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a Horthy-korszakban mégis tapasztalható bizonyos növekedés a diplomás nők számát tekintve, hogy egyre többen doktoráltak közülük, hogy növekedett a munkát vállaló diplomás asszonyok száma: tehát – a közhiedelemmel ellentétben – igenis tapasztalható volt egyfajta, kétségkívül lassú társadalmi szemléletváltozás ezen a téren. Ennek mikroszinten való megjelenésére adalékkal szolgál elbeszélőnk, aki a szeretett hűg házasságával kapcsolatban elmondta, hogy Magduska vőlegénye sürgette volna az esküvőt, de a sógor nem engedte férjhez menni lányát, amíg az le nem doktorál (így a leány már negyedéves korában elkezdte írni disszertációját) – tehát nem csupán a diploma, de a tudományos fokozat megszerzése is normaként jelentkezett a debreceni polgárcsaládnál.

Mint már említettem, Gaál néni életének kiemelkedő jelentőségű emléke a '44/45-ös időszak, de korántsem annak politikai-történelmi vonatkozása miatt: számára ez a „vissza kell kerülnöm a főiskolára” lázas ideje volt. Minden akkori tette mozzgatórugójaként azt a forró vágyat és nagy odaadást nevezte meg, mely a szeretett, számára Édent jelentő főiskolához fűzte, és amellyel tanulmányai folytatását kívánta. Ez vezette a titkárnői állás elvállalásához, a kézimunka-tanárnői kinevezéshez vezető harcához: utóbbi kapcsán többször előadta, milyen buzgón kérte Nagy Imrét, engedné meg neki az új iskola indítását, noha titkos vágyát a főiskolai alkalmazással kapcsolatban nem vallotta meg főnökének, de elmondása szerint még az édesanyjának sem. Emlékei közül feltehetően azért bukkan elő ez az időszak a legfényesebben, mert ekkor kellett a leginkább tartania nagy álma elvesztésétől, ugyanakkor ennek az időszaknak a végén látszott legbiztosabbnak az, hogy egyszer csakugyan teljesülnek szakmájával kapcsolatos tervei, azaz megvalósulni látszott leghőbb kívánsága, mégpedig úgy, hogy életútja igencsak aktív alakítójaként szerepelhetett.

A „vissza a Paradicsomba”-emlékek mellett számos alkalommal megjelentek a főiskolás évek, mint a rengeteg munka, a hajnalig tartó rajzolások, formázások korszaka. Nem jelentkeztek viszont sem társas élmények, sem egyéb kedvtelések elbeszéléseiben: számára ez az idő csak a készülést jelentette az elhivatás beteljesítésére, a rárótt szerep elfogadására. A főiskolás lánynak természetesen élnie is kellett valamiből: egyháza és szülővárosa menza- és ösztöndíj-támogatásával tanulhatott, mindezek mellett pedig rendkívül igényes, finom kézimunkákat

készített a diakonissza-egyesület és a 20. századi magyar református nagyasszony, Zsindelyné Tüdős Klára⁴⁷ megrendelésére.

Zsindelyné emlékét a magyar református egyház nagy megbecsüléssel őrzi, de már életében nagyra értékelték tevékenységét: szinte kultusz-szerű elemek keverednek ebbe az emlékezésbe. Meglepetésemre Gaál néni a legnagyobb keserűség és gyűlölet hangján, rendkívüli agresszivitást elárulva nyilatkozott a hölgyről, és ha jelzői tűrnék is a nyomdafestéket, a nonverbális közlései sokszorosan aláhúznák, nyomatékosítanak azokat, azonban ezek érzékeltetésére elégtelennek érzem a rendelkezésemre álló eszközöket. Szólt Zsindelyné zsugoriságáról; arról, mennyire kihasználta a neki dolgozókat; említette fényűzését; hozzá-nem-értését annak ellenére, hogy minden szobáját más tájegység kézimunkái díszítették; kiemelte heves vérmérsékletét, önző mentalitását. Mindezek mellett még sajátosabbnak, még inkább groteszknek látszott az előttem vehemensen hadonászó kis alak, akinek haját összekuszálta az indulat, s tekintete olykor átsiklott nappaliján, ahol csakis kalotaszegi írást, vagy fogadószobája ajtajára vetődött szeme, amelyben kizárólag úrihímzéses technikával készült textíliákat tűrt meg...

Tüdős Klárának és Gaál néninek van néhány közös vonása: többek között az, hogy mindketten „középosztálybeli” debreceni családból származtak, és markáns kálvinista identitással rendelkeztek. A legfontosabb egyezés azonban kétségkívül az iparművészi hajlam, a művészi igényű kézimunkákhoz, különösen a magyaros motívumokhoz való vonzódás, a textíliákkal, formákkal és színekkel való hivatásszerű foglalkozás. Azonban míg előbbit elismerték, számon tartották, addig interjúalanyomnak nem sikerült országos ismertségre szert tennie, nem sikerült a nagyasszonyi státuszt kivívnia. „*Klári néni*” így elbeszélőnk énidéálja megtestesüléseként kerül elő, akiről heves elutasítással beszél, hiszen sohasem kerülhetett az egykori munkaadójához hasonló pozícióba; saját jellemvonásait viszont mércéként szerepelteti, mondván: ilyenné kellett volna Zsindelynének is válnia (másodlagos idealizáció).

A főiskola utáni időkről már szinte kizárólag szakmai emlékeket hoz elő Gaál néni: „*1948: jaj, micsoda év volt! Akkor történtek ám a nagy dolgok!* (a történész politikai vonatkozású események hallgatására készül elő, de a néni folytatja:) *Nagy kiállításunk volt, két teremben. Az egyikben...* (a kiállított alkotások részletes

47 Zsindelyné Tüdős Klára (1895–1980): iparművész, író, rendező, Zsindely Ferenc államtitkár felesége. Maga tervezte magyaros ruhái közkedveltek voltak, divatszalonjának neve (Pántlika) külföldön is ismerősen csengett a hölgyek körében. A második világháború alatt férjével számos üldözöttnek menedéket nyújtott. Az Országos Református Nőszövetség elnökeként tevékenykedett, visszaemlékezései-elmélkedései manapság is közkedvelt olvasmánynak számítanak. Életére lásd Zsindelyné, 1994.

leírása következik).⁴⁸ Leginkább kiállításairól, tanítványai haladásáról, munkáiról, képző- és iparművészeti élményeiről számol be, és szakmai hitvallását fejtegeti: ő valójában egy majom, aki Isten teremtményét, az embert figyeli, utánozza, és agyagba, vászonra menti, amit meglesett a nagy titokból, a mégiscsak utánozhatatlan műből.

Az út vége

A csapások, ösvények végére értünk. Az életút-bemutató kapcsán talán eltöprenghetünk azon, hogy mire alkalmas, mire használható a történeti interjú.

Gaál néninek számos világégersről vannak élményei, és a 20. század egyik legismertebb magyar politikus mellett dolgozott egy fontos időszakban, mindazonáltal visszaemlékezéseiből nemigen rajzolható teljesebb kép sem a kormány, sem a minisztérium tevékenységéről, de még Nagy Imre életéről, jellemvonásairól sem. Elbeszélőnk mindenkor tökéletesen idegenül mozgott a politika erdejében, és nem is igyekezett behatolni a sűrűbe, azt sem mondhatjuk, hogy kívülről figyelte a történelmi jelentőségű eseményeket – mert egyáltalán nem figyelte azokat. A politikatörténetről, a Nagy Események lefolyásáról tehát nem tudhatunk meg többet a forrás elemzése révén, viszont egyfajta ellentörténelemmel szembesülhetünk, melyet a női életút-interjúk sajátjaiként említenek (bár Gaál néni nem a családi szerepek teljesítésének szentelte életét, mint sokan a „ellentörténelmi megnyilatkozók” közül).⁴⁹ A nevetségesnek tűnő politikus-anekdoták, összeesküvés-elméletek sem bírnak forrásértékkel a kor valós politikai viszonyairól, a nagypolitika történéseiről, ám a történeti folklór alkotásai mégis jellemzőek az adott korszakra, így – közvetetten – forrást jelenthetnek.

Elbeszélőnk valláshoz, hithez fűződő viszonyának elemzéséből nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy minden református lány hozzá hasonlóan gondolkodott, azonban az erre vonatkozó megnyilatkozásokkal számos ismeretet, benyomást szerezhetünk az egyházi életről, hitelétről: nem elsősorban az átlagos megmutatásával vagy a már lefektetett tézisek illusztrálásként, hanem a megélt élet, az egyéni élettapasztalat feltárása révén. Hasonló a helyzet a családnak, vagy a hivatásnak az életút-konstrukcióban elfoglalt szerepéről: a megnyilatkozásokat összevethetjük az átlagossal, a jellemzővel (amennyiben az adott területről létezik reprezentatív felmérés), bizonyos jelenségek

48 1. sz. interjú. 2004. jan. 31. 15.

49 TÓTH, 2003. 615–617.

illusztrálására felhasználhatjuk az életút egyes elemeit, de mégsem a reprezentáció kérdése érdekli leginkább az *oral history*-t használót. Az egyénből, az egyéniből kiinduló elemzés a makroszintű megközelítés által nehézkesen, vagy egyáltalán nem fellelhető érzékenységet hív elő. A történeti interjú tehát nem, vagy csak igen kevésbé szolgálhat a „Hogy is volt?” megválaszolására, a társadalom bizonyos rétegeinek, különösen nem a társadalom egészének bemutatására, azonban a társadalmi tapasztalatok mikroszintű feltárásával mégis számos új adalékkal szolgálhat ez a módszer.

A történész általában az egyértelmű, „lekerekíthető”, egy problémacsoportot a maga teljességében kibontani engedő forrásokra vágyik, ahol minden tiszta, objektív. Azonban rá kell jönnünk, hogy a múltat – akár a jelent – sohasem lehetünk képesek tökéletesen feltárni, mert a pillanat számtalan összetevőből áll; mert a tanúk csak nyomokat hagyhatnak hátra, de a „valódi” leképezését sohasem; mert a forrást előállító óhatatlanul rányomja bélyegét az általa megfogalmazottakra. Mindezekkel kétségtelenül szembesülhetünk az *oral history* gyakorlata során. A történeti interjú mindenestre vállalkozhat arra, hogy a személyes tapasztalatok bemutatása, a nyilvánvalóan konstruált narratívák vizsgálata révén az embert, az emberit hozza elő a történelmi térből.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Interjúk

1. sz. interjú. 2004. jan. 31.
2. sz. interjú. 2004. febr. 6.
3. sz. interjú. 2004. febr. 13.
4. sz. interjú. 2004. febr. 21.

Egyéb források és szakirodalom

Arany

- 1910 GÖMBÖSNÉ GALAMB Margit et al.: *A magyar család aranykönyve*. 2. köt. Budapest, Athenaeum, 1910.

BOLDIZSÁR

- 1938 BOLDIZSÁR Iván: Az orvosok szociális helyzete. In: *Magyar Szemle*, 11. (1938) 7. sz. 247–257.

Egyesületi

- 1927 Egyesületi hírek. In: *MONE Orvostársadalmi Szemle*, 4. (1927) 4. sz. 75.

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: Emlékezés és oral history. In: GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 128–144.

KÓSA

- 1993 KÓSA László: Egyházi hagyomány – protestáns vallási néprajz. In: KÓSA László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, Ethnica, 1993. 11–52.

LEJEUNE

- 2003 LEJEUNE, Philippe: Emlékezet, dialógus, írás: egy élettörténet története. In: LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Ford.: Varga Róbert et al. Budapest, L'Harmattan, 2003. (*Szöveg és emlékezet*) 130–165.

Pályám

1937–38 Pályám emlékezete. In: *Magyar Női Szemle*, 3. (1937) 3. sz. 21–22., 6–7. sz. 156–157., 8–9. sz. 188–194., 10–11. sz. 218–221.; 4. (1938) 1–2. sz. 18–20., 3–4. sz. 61–62., 5–6. sz. 89–92.

PATAKI

2001 PATAKI Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris, 2001.

SOLT

é.n. SOLT Ottília: *Interjú – mélyinterjú*. Kézirat. é.n.

Statisztikai

1927–41 *Magyar statisztikai évkönyv*. Budapest, MKKSH, 1927–1941.

SZEKFŰ

1989 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami azután következik*. 3. kiad. Budapest, ÁKV –Maecenas, 1989.

SZENTPÉTERI KUN

1928 SZENTPÉTERI KUN Béla: Tisza István ifjúkori levelei. In: SZENTPÉTERI KUN Béla: *Tisza-emlékkönyv*. Debrecen, Tisza István Tudományegyetem – Debrecen Szabad Királyi Város, 1928. 43–66.

TÓTH

2003 TÓTH Eszter Zsófia: „Ha az övé nem leszek, akkor ne legyek másé sem”: Férfi és női szerepek a munkásnők életútbeszéléseiben. In: *Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 611–626.

TRINGER

1992 TRINGER László: *A gyógyító beszélgetés*. Budapest, SOTE, 1992.

2001 TRINGER László: *A pszichiátria tankönyve*. 2. kiad. Budapest, Semmelweis, 2001.

Zsindelyné

1994 *Zsindelyné Tüdös Klára*. Vál., szerk.: DIZSERI Eszter. Budapest, Kálvin, 1994.

Rigó Máté

A „varázshegy” és mítoszai

A Rózsadombhoz kapcsolódó identitás három életút-elbeszélésben

RÓZSADOMB nem egy budapesti városrész, hanem egy modern magyar mítosz. Szimbólum. A célba érkezettség és egyben a felfelé irányuló mobilitás szimbóluma. A mindenkori elit képzelt lakóhelye, amely nemcsak földrajzilag él az egyszerű városlakó felett, hanem társadalmilag is a piramis szűk, márványborítású csúcsát alkotja. A mítosz közel száz éves: folyamatosan új jelentései képződnek a politikai közbeszéd, az irodalom és a média színpadain, azonban alapvető vonásaiban nem érték változások.

Mindez a diskurzus azonban a rózsadombi városlakók nélkül jött létre. A közbeszéd és az irodalom ironikus távolságtartással számol be a rózsadombiakról, miközben a lakók megélt identitása az érdeklődés centrumán kívül reked. Senki sem írta meg Rózsadombot; azokban az irodalmi szövegekben, ahol felbukkan, sokkal inkább szimbólumként van jelen, és mint ilyen, kibonthatatlan, nem elemezhető kategória. Sem a történészek, sem a szociológusok nem foglalkoztak részletesen a városrész történetével, így ők sem vállalkozhattak a jelenség újragondolására.

A Rózsadomb régi lakói azonban – feltételezhetően – más identitást hordoznak, mint a közbeszéd sztereotípiái. Ennek az egyéni, megélt önképnek, a mindennapi gyakorlatokban rögzülő identitás feltérképezésének kiváló eszköze lehet az *oral history*. Az alábbiakban három idős korú visszaemlékező életút-elbeszéléseit hasonlítom össze, különös hangsúlyt helyezve a városrész megkonstruálására az életutakban, illetve a Rózsadombhoz kapcsolódó személyes identitásra. Ezen kívül kísérletet teszek az életút egyes állomásaival egykorú irodalmi szövegek és az elbeszélte élettörténetek összevetésére is. Mint ahogy az *oral history* is új módszernek tekinthető a történetírásban, úgy a kvalitatív interjúelemzésre épülő tanulmány kísérleti jellege is kiemelő, amely egyben – számos probléma felvetése és megválaszolás mellett – továbblépési irányt is mutat az elkövetkezendő vizsgálódásokhoz.

Két idős barátnő, Cecília és Mária, illetve egy harmadik visszaemlékező, Ferenc életútját vetem össze. Máriával és Ferencsel a narratív életútinterjú technikáját alkalmazva készült a beszélgetés, és a szöveg tipográfiájában is az ehhez a módszerhez köthető jeleket használok.¹ A Cecíliával való beszélgetésben ezzel szemben ötvöztem a narratív életútinterjú technikáját egy hagyományosabb, kérdésekre építő interjúzás hagyományával. Egyik szöveget sem stilizáltam, mindkettő a magnóra felvett szöveg írott változata. A beszélgetések 2005 tavaszán készültek; mindegyikre az interjúalanyok lakásában került sor.

Mária és Cecília életútja sokban hasonlít: mindketten születésüktől Rózsadombhoz kötődnek. Cecília családja a városrész kiépülésétől kezdve itt lakott, Máriának pedig szülei költöztek a Rózsadombra. Mindkét család az ún. keresztény középosztály felső szegmenséhez köthető. Cecília nagypapája, Dr. Bánlaky Adorján a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója volt² és még a háború előtt helyettes államtitkári rangban vonult nyugdíjba. Mindkettőjük édesapja nemzeti bankos volt: Cecíliaé a harmincas évek végétől a székesfehérvári fiókintézet vezetője lett, Mária édesapja pedig a budapesti intézetben dolgozott. Az életrajzi párhuzamok és annak ellenére, hogy 1948-tól ugyanabban az utcában éltek, mégis pusztán egy véletlen körülmény révén ismerkedett meg egymással a két hölgy: férjeik ugyanis „tankör-társak” voltak a Budapesti Műszaki Egyetemen. Máriából tanárnő lett, Cecília pedig egy kutatóintézetben dolgozott laboránsként. Mindkét barátnő a szocialista rendszer csendes ellenállóiként jeleníti meg magát, viszonyulásuk a háború utáni megváltozott viszonyokhoz leginkább a „hűséges identitás” fogalmával írható le:³ a családi értékrendből kiindulva nem kevés iróniával szemlélik a változásokat. Mindehhez természetesen szükséges hozzátenni, hogy az interjúk 15 évvel a rendszerváltás után készültek, ami fontos ténykörülmeny a rendszer meg- és elítélésének módjait illetően, egyúttal igényt teremt és teret ad az utólagos pozicionálási és önismerési kísérleteknek.

Ferenc a fent bemutatott hölgyekhez képest egy teljesen más miliőt jelenít meg: árvagyerekként nő föl a külső-Ferencvárosban, és szakmunkásként dolgozik több vállalatnál, amelyek csődje után éjjeliőrként találja meg helyét az újra kibontakozó magyar kapitalizmusban. Rózsadombra az ötvenes évek végén kerül, amikor feleségül veszi egy „*elvált horthysta katonatiszt* [nálá 20 évvel idősebb] *özvegyét*”. Egy részről „munkás”, más részről felesége révén a nem favori-

1 A narratív életútinterjúra vonatkozóan Vajda Júlia és Kovács Éva módszerét használtam. (KOVÁCS–VAJDA, 2002.)

2 A szóbeli közlés összhangban áll a választói névjegyzékek és az 1941. évi népszámlálás adataival. Bánlaky Adorján (sz. 1866) valóban helyettes államtitkári rangban állt.

3 PATAKI, 2001. 160–168.

zált társadalmi rétegekkel is kapcsolatba kerül. Névlegesen a rendszer kegyeltje és haszonélvezője, ugyanakkor árvaként és házassága révén is a kívülálló pozíciójában érezheti magát.

1. A háború előtti Rózsadomb megkonstruálása

„Ami a szegényeknek a gazdagokkal való érintkezését illeti, ezt a problémát, mint a fentebbiekből is kitűnik, a szegények régen megoldották már a gyakorlatban, mégpedig nagyon egyszerűen. Bármily különösnek tűnik is, a szegények nem érintkeznek a gazdagokkal. Nehéz lenne elemezni azt a különös gögőt és dacot, mely visszatartja őket, hogy elfogadjanak meghívásokat a követségek estélyeire, részt vegyenek jótékonyági teákon, vagy kétszázterítékes rózsadombi házszentelőkön. A gazdagok oly kínosan tudják ezt, hogy már nem is hívják őket. Ugyan ki olvasta közülünk az ujságok személyi hírei között, hogy a távozó svéd követ tiszteletére adott banketten megjelent Büdösy István bélmosó is nejevel...”

(Márai Sándor: A szegények iskolája)⁴

„[...] egyáltalán nem a gazdagok helye, egyáltalán nem idézőjelben proccos dolog volt. Ez egy hasonló jellegű, [...] józan, polgári hely volt. A polgári rétegnek, amely általában, inkább közalkalmazottakból tevődött össze, tehát, nem üzletemberekből meg ilyesmi, tehát inkább közalkalmazottakból vagy valami hasonló. Ő [...] szabad foglalkozású, orvos, ügyvéd is, de nem a nagymenőkből. Tulajdonképpen ez a hely akkoriban nem a nagymenők helye volt, hanem az a józan, polgári, hogy úgy mondjam a számarlétrát végigjárt és, akár elég magas pozíciót is elért, polgári rétegé volt. [...]

Az én édesapám egészen felnőtt koráig itt élt, itt lakott, itt nőtt föl, a Rákócziánumba járt gimnáziumba, hát a Rákóczit, ami most a Rákóczi, azt akkor Rákócziánumnak hívták, ami és akkor az egy nagyon nagyon jó iskola volt és egy nagyon jó gimnázium. Oda járt az öccse is, úgyhogy tulajdonképpen, ez egy nagyon családias kis közösség volt ez a Rózsadomb.”

(Cecília)

A két szövegben megelevenedő Rózsadomb-kép gyökeresen eltér egymástól. Világosan megmutatkozik, hogy az elbeszélő szükségesnek érzi, hogy a – többek között a Márai szövegében megjelenő – domináns Rózsadomb-narratívákkal szemben fogalmazza meg álláspontját, még egy olyan korról kapcsolatban is,

4 MÁRAI, 1933. 35.

amelyet csak gyerekként élt át. Számára nem a „gazdagok” és „szegények”, a „nagykövetek” és a „bélmosók” ellentétének allegóriája „a” Rózsadomb, hanem a „józan, polgári” hivatásukat megélt „normális” (tehát nem „nagymenő”) családok lakóhelye.

Ezen a ponton érdemes megfigyelni hogyan szövődnek egymásba az interjú szövegében a különböző történelmi időszakokhoz köthető jelentésrétegek. Annak ellenére, hogy mindkét megkérdezett elbeszélő a Horthy-korszakban született és nőtt fel, mégsem a háború előtti diskurzus a meghatározó elbeszéléseikben. Sokkal inkább jelen van a szövegekben a szocialista korszak kifejezőkészlete, illetve a rendszerváltás után divatba jövő szóhasználat (pl. „józan polgári hely”; „polgári réteg”). Elvértve alkalmazzák csak a „villa”, „villanegyed” megnevezést lakóhelyükre, ehelyett a szocialista rendszer által propagált új szót, a fentieket kiváltó „családi ház” kifejezést használják. A ház mögött nem „park” van, hanem „udvar” és „kert”. Az interjúalanyok ritkán használják a Rózsadomb megnevezést lakóhelyükre, amiben nagy szerepe lehetett a szocialista rendszer retorikájában életre kelő Rózsadomb-diskurzusnak, Rózsadomb ebben a korszakban kibontakozó negatív mítoszának. A fentebb olvashatón kívül csak egyszer kerül elő a beszélgetések folyamán a Rózsadomb elnevezés. Cecília használja a többség ironikus hozzáállásának szemléltetésére: „mindenki azt gondolta [a nagyapámról], hogy »emeletes háza van a Rózsadombon«, [tehát biztos nagyon gazdag ember]”.

A stigmatizálódott „Rózsadomb” elnevezést tehát elvetik a visszaemlékezők, ehelyett inkább konkrét utcákhoz kötik magukat. Cecília nagyapja 1913-ban kezdett villaépítést egy átlagos helyzetű, hosszas spórolások után építkezni kezdő, Kádár-korszakbeli magyar család építkezési narratívájához hasonlóan beszéli el.

„Na most aztán ez úgy történt a családdal, hogy ugye amikor a nagyapám kicsit úgy összeszedte magát, meg megengedhette magának, akkor is lehetett kölcsönt fölvenni, és akkor építtette ezt a házat. Na most ehhez azért, az akkori mentalitáshoz azért hozzá tartozik, hogy valaki, aki nem volt nagypénzű, de azért megfelelő módon volt, az megengedhette magának, hogy itt épít egy házat, és az elejébe teszem, hogy ez akkor itt nem volt drága, mert itt akkor még nyaralók és szőlők voltak, tehát ő tulajdonképpen eléje ment a világnak. De [...] azért lett ez a ház ekkora, mert ennyi pénze volt, hogy ezt megépítse. Ugye furcsán hangzik? Az ember azt gondolná, hogy egy kis házat lehet olcsóbban építeni, de egy nagy házat kellett neki építeni, hogy az eltartsa magát. Tehát az első szint az ő lakásuk volt – az első szint, az egész emeleti első szint. A felső szint az szintén egy lakás volt, és az alsó szinten [is volt egy lakás] plusz még egy

házmasterlakás. Ami annyit jelentett, hogy őneki a házra nem volt kiadása, mert a lakbérekől bejött neki. Tehát a gazdag emberek tudtak csak olyan villát építeni, ahol egyedül laknak. [...] ez egy nagyon érdekes, édesapám ahogy elmesélte, azóta is [megfordul a fejemben] ez a jópofa dolog, hogy azért van ez a ház, tulajdonképpen ilyen nagy ház rakva [egy viszonylag kisebb telekre], hogy hátul is és elől is csak egy picike kert [van, mivel ezt engedhették meg maguknak]. [...] Körülbelül annyi plusszuk volt ebből a [lakáskiadásból], mint háztulajdonosnak, hogy ebből még a nyaralásukat fedezni tudta. Ezt is az én keresztanyámtól, apám húgától tudom ezeket a dolgokat.”

(Cecilia)

A Márai-szöveg által (is) sugallt elidegenedett, a társadalom többi részétől elzárkózó „rózsadombiak-képpel” szemben a személyességre, a környék egyszerűségére és a családi környezet közép- (és nem felső-) osztálybeli identitására helyeződik a hangsúly. Ráadásul úgy is érezhetnénk, mintha az események valamelyik korabeli kisvárosban játszódnának. Sem a fővárosi, sem a rózsadombi öntudat nem mutatkozik a történetekben.

„[...] ahol most a busz⁵ jár, annak idején mi ott szánkóztunk, [...] akkoriban még az én drága jó édes apukám még szánkózott a Zárda utcán, ami most Römer Flóris, meg a Szemlőhegy utcán is, tehát akkor még, itt még szőlőhegy volt.”

(Cecília)

2. A háború és az „átmenet” időszakának emlékképei

Mária visszaemlékezéseiben összemosódik a háborús háttér hangulata és a szétbombázott városban újra induló élet első éveinek viszontagsága. Mindkét kor a félelem, bizonytalanság és nem utolsósorban a megtapasztalt szegénység világaként jelenik meg. A két barátnő elbeszélte élettörténetei azt sugallják, hogy ugyanaz a nyomortűrés és kiszolgáltatottság várt rájuk a háború alatt és után, mint a társadalom többi részére.

„[...] apám mindig gyalog jött át a Margit-hídon a Nemzeti Bankból, és olyan jellegzetes járása volt, mert az egyik lábára bicegett, és amikor jött fölfele a Kút utcán akkor már lehetett hallani ezt a bicegő hangot. És: hatalmas robbanás volt, mi kint voltunk az erkélyen, és mindenki összeszaladt, hogy fölrobbantották

5 A BKV 91-es és 191-es járatai.

a Margit-hídat, és ez pontosan az az időpont volt, amikor apám gyalog szokott átjönni a hídon. Sose felejttem el, hogy anyám ezt ugye nem merete ezt nekünk elmondani, de álltunk az erkélyen, és az arcán látszott, hogy halálosan meg volt rémülve. És azt a megkönnyebbülést, amikor egyszer csak meghallottuk a bicegő lépteit. Kiderült, hogy akkor jött le a hídról, amikor felrobantották.”

(Mária)

„[...] és akkor eltűntünk a Kút utcából két napra, a nagynéném, az apai nagynéném apáca volt, és ez a rendház fenn volt a Széchenyi-hegyen. Ez ma Rendőrtisztiszi Főiskola, és meglátogattuk, és ez decemberbe’ volt, és fölmentünk szombatvasárnap, és vasárnap este [kellett volna, hogy lejöjjünk], és akkor már nem lehetett lejönni, tehát gyakorlatilag fönn rekedtünk. Akkor volt már két testvérem, tehát három gyerek meg a szülők, és anyám egy kis mini, pici kis retiküljébe az összes irat benne volt, minden más otthon volt, de azokat mindig vitte magával, és akkor fönt ragadtunk ezzel a három gyerekkel, egy szál ruhával...”

(Mária)

„[...] szegény kis öcsém akkor volt másfél éves, a Tibor, egy zöld kötött nadrágoska volt rajta, és akárhányszor egy orosz katona bejött a szobába, ő azonnal bepisilt ijedtében. És ez azért volt egy katasztrófa, mert ezt a vastag, kötött nadrágot ugye azt mindig ki kellett mosni, utána rátették a kályhára, addig pokrócba volt betakarva, azt se lehet elfelejteni, ezt se lehet elfelejteni, hogy most már hatvanéves szegénykém, de sokszor mesélem, hogy ne haragudj Tiborka, de ez, ez nem egy akármilyen élmény, és megszáradt, rendbe volt, akkor megint bejött egy orosz, és kezdődött az egész előlről.”

(Mária)

A „régis Rózsadomb”⁶ családias hangulata kulcsmotívum mindkét elbeszélésben. Eszményi zöldövezeti közösséget írnak le történeteikkel, ahol mindenki ismer mindenkit, és az emberek közös értékek mentén szervezik életüket: a „kölcsonös segítségnyújtás” természetes.⁷

6 A Rózsadomb „régisége” alatt mindkét elbeszélő a 60-as évekig terjedő időszakot érti. Ez azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban kezdődött meg a budai hegyvidék nagyarányú beépülése társasházakkal, a kor azon ideológiájának tükrében, amely egyre szélesebb társadalmi rétegek számára formált jogot a zöldövezeti életformára. Erről érdekes kor-dokumentum Granasztói Pál: *Budapest egy építész szemével* c. műve, amelyben a szerző megindokolja a kevésbé esztétikus társasházak szükségességét. (GRANASZTÓI, 1971.)

7 A klasszikus zöldövezet modelljével kapcsolatban Herbert Gans koncepciójára gondolok. Annak ellenére, hogy ő ezt egy háború utáni, jellegetesen amerikai szuburbiaival kap-

„[...] szemben volt a török követség, és a török követségnek volt pincéje, óvóhelye, és oda menekültünk át, amikor bombázás volt, ami megint egy nagyon kellemes környezet volt, mert azért olyan egy típusú, egy társadalmi rétegben lévő emberek laktak együtt, nem mindegy azért, így volt. Mindenki segítette a másikat, és én imádtam átmenni; olyan néni volt ott, akinek olyan porcelánfigurája volt, amit mindjárt odaadott, szóval egy gyereknek mindig kedveztek”

(Mária)

Mária családjának házat telitalálat éri a harcok során, és az egyik utcában lakó orvos-házaspár fogadja be őket, ahol a gégész-szakorvos férjet hamarosan kényszer munkára hurcolták. („Csak vízért ment ide a Barsi kúthoz, és négy évig nem jött vissza.”) Az öttagú család egyetlen szobába zsúfolódik össze a háború utáni években, azonban hamarosan megtalálják a módját, hogyan szerezzenek új otthonot kibombázott lakásuk helyett.

„... [apám] itt a Szemlőhegy utca 3-ban talált egy romos műtermet, nem lakás, hanem műterem volt, egy nagyon gazdag bankos vagy kicsuda lakott az egyben, akinek a felesége hobbiszinten szobrászkodott, és az csinált neki ezen a telken szobrászműtermet, [...] bordó volt az egész és félig összeomolva, úgyhogy mindenre alkalmas volt egyébként, csak nem lakásra. De az én apukám kitalálta, hogy na, azt fogjuk itt magunknak felépíteni, majd meglátjátok. Mindenki úgy képzelte, hogy tiszta őrült. És akkor végül is mindenki besegített, aki itt a környéken létezett, ócska deszkától az ajtóig, meg kibombázott ablakkeretig. Szóval végül is fölépült ez a ház, mert kiderült, hogy svájci tulajdonjogúak voltak, gondolom én a tulajdonosok, nem lehetett őket megtalálni, szóval ezeket aztán végül is minden további nélkül megkaptuk, és akkor aztán ide felköltöztünk és ebből aztán csináltunk egy három szoba összkomfortos lakást.”

(Mária)

Mindez nemcsak a mai viszonyok között tűnik mesébe illő vállalkozásnak,⁸ de akkoriban is kivételesnek számított. A családfő a kibontakozó új rendszerben „parkolópályára” került: B-listázták és a Nemzeti Bank legalacsonyabb státuszú részére, a beszerzési osztályra helyezték, míg felesége sohasem dolgozott. Ez a házépítés-otthonteremtés az „Eigensinn”, a társadalomban ható egyéni önfejlődés és akarat eseteként is szemlélhető, hisz sem a hatalom elvárásai, sem a

csolatban dolgozta ki, számos érdekes párhuzam mutatkozik a két (egy amerikai és egy európai) közösséget vizsgálva. GANS, 1967.

8 A család a 90-es években eladta az óriási kerttel övezett házat egy építési vállalkozásnak. Jelenleg a Rózsadomb Lakópark 24 lakásos együttese épül a telken.

kedvezőtlen feltételek nem indokolták – a ház mégis felépült. Fontos kiemelni, hogy mindkét elbeszélő a „munka”, a saját erőfeszítés fontosságát hangsúlyozza a család rózsadombi egzisztenciájának megteremtése kapcsán. Cecília a nagyapa spórolását, Mária pedig az elvégzett fizikai munka (az építkezés) fontosságát emeli ki. Szükség is van a munka egzisztencia-teremtő legitimációjára a szöveg koherenciájának megteremtéséhez, hiszen egyébként Mária családja *squatter*-nek, önkényes lakásfoglalónak tűnhetne. Ráadásul az előző tulajdonos személye is homályban marad. Csak bizonytalan hol-léte és svájci származása kerül említésre. Lehetséges, hogy egy Holocaust-áldozatról van szó? Figyelemreméltó tény, hogy a vészorszak még említés szintjén sem kerül elő egyik szövegben sem.

3. Szocializmus a Rózsadombon

„Keszi darabja azonban nagyon világosan fogalmazza meg a kérdést: mit csináljon az az értelmes, egyetemista fiatalember, aki eszével, szívével rádöbrent arra, hogy el kell szakadnia egész addigi világától, osztályától. Keszi, igen helyesen, a vonzó és taszító erők egyensúlyával építette Barkányi Jancsi útját a rózsadombi villától a mozgalomig.”

(Siklósi Olga kritikája Keszi István *Törvényen kívül* c. darabjáról, amelyet 1956. februárjában mutattak be a Nemzeti Színházban)⁹

„Nem volt ez egy jó hangulatú hely az ötvenes években, ki voltunk kiáltva mindenféle uraknak...”

(Cecília)

„Lehetett tudni, hogy kik a jelentők, és óriási hatalmuk volt az egész környék felett, valóságos kiskirályként viselkedtek.”

(Ferenc)

„[Az ötvenes években] szépen lassan hát az akkori helyzet következtében mindennyik [család] tönkrement, mindegyik. Szóval idegileg is meg egzisztenciálisan is, szóval tulajdonképpen mindenki.”

(Mária)

A szocializmus megteremtette Rózsadomb ellen-mítoszát. A „rózsadombi villa” és a „mozgalom” között szinte leküzdhetetlen távolság feszül. A korszak para-

9 SIKLÓSI, 1970. 313.

doxonai közé tartozik, hogy bár retorikájában szitokszóvá válik a „rózsadombi” jelző, a rendszer kedvezményezettjei jelentős számban kapnak a környéken lakást. Rózsadomb káderesítése természetesen nem egyszerűen a kedvezményezettek kényelmét szolgálta, hanem a korábban ott lakó – a háború előtti rendszerhez kötött – társadalmi rétegek helyi szociális hálójának átalakulását, sok esetben megzavarását is.

A visszaemlékező hölgyek fiatal házassokként éltek meg az ötvenes évek eseményeit, és mint „őslakosok”, ráadásul „értelmiségiek”, nem tartoznak a rendszer támogatottjainak köréhez. Ennek megfelelően élettörténeteikben hangsúlyozzák a „régiek” és „újak” csoportjának szembenállását. Az eltérő értékrendet hordozó csoportok határa világosan kirajzolódik:

„[...] mert szigorúan föl kellett osztani ezeket a lakásokat, és akkor ezek a lakásokból lettek a legkatasztrofálisabb társbérletek, mert a hatszobásból ugye kétszobákat kiutalták fűnek-fának-egérnek, [...] akkor itt voltunk mi egy ilyen bázishely. Szóval ez egy ilyen nagyon-nagyon békés [hely volt nálunk], ami itt megmaradt. Mi voltunk egy olyan hely, ahova, akik megmaradtak, jöttek. Szóval nagyon erősen egymással barátkoztak. Meg kell, hogy mondjam, én nagyon emlékszem azokra a családokra, akik jöttek, meg ahova mi mentünk. Szóval ez [...] egy ilyen hierarchikus dolog volt azért, szóval én nagyon jól tudom, hogy kikkel [barátkoztunk], és kikkel meg aztán nem. És ez egy borzasztó érdekes világ volt ilyen szempontból, és akkor mikor, mikor elkezdtek ezeket a családokat kitelepíteni, ezt nem tudom már hányban volt, azt én egyáltalán nem érttem. Hatodikos-hetedikes voltam, hogy ez mit jelent, egész egyszerűen képtelenség volt felfogni, és akkor ugye a lakásaikba beköltöztettek kit, hát ugye és akkor utólag azóta már tudom, hogy kinézte valaki, és akkor (hipp-hoppp) éjszaka elvitték azt a családot. És itt a Cimbalom utcában nekem két olyan osztálytársam volt, akivel én borzasztó jóban voltam, és elmentek, elvitték őket valahova.”

(Mária)

A rendszer ellenőrzés alatt tartotta a városlakókat: a mikrotársadalmak feletti kontroll jellegzetes alakjai a bérházakból ismert „házmesterek” helyi megfelelői voltak, akik informális hatalmukkal gát lástalanul visszaéltek.

„Volt két nő a környéken, akik az egész környéket uralták. Egyikük ebben a házban lakott, másikuk pedig az Apostol utcában, ahol a telefonfülke is van. Ők őrizték a lakónyilvántartó könyveket, és hozzájuk jött mindig a rendőrség információt kérni. Mindketten a mélyföldszinti, komfort nélküli cselédlakásokban laktak, és ma már elképzelhetetlen módon hatalmuk alatt tartották a többi lakót.

A Mádlék, emlékszem pl. nem mehetek le a saját kertjükbe, mivel ez a Bodóné kisajátította. A mi házunkba pedig áthallatszott a Vérhalom utcából a szökőkút csordogálása, ami nagyon idegesítette a Szegőné, a Laci mamáját. Na most, egyszer csak fogja magát, kihívja a vízszereelőket, és kikötteti a szomszéd házból a szökőkutat. A szomszédtól, nem a magáéból! Senki sem mert szólni neki, igazából azóta sem, akkora hatalma volt.”

(Ferenc)

Az elbeszélésekben világosan elkülönül az ötvenes-hatvanas évek világa a „konszolidálódott” Kádár-korszakétól. Ennek a megfigyelésnek többféle értelmezését is adhatjuk. Egyfelől állítható, hogy a visszaemlékezők magukévá tették a Kádár-rendszer diskurzusát, hisz a rendszer legitimációjának fontos forrása éppen ez a szembeállítás volt. Ennél az értelmezésnél azonban a szövegek egy jóval kézenfekvőbbet sugallnak. Bár számos nehézséggel szembesültek az időszakban: pl. a társbérletesítés, a kitelepítések és a magánélet világába is beszűrkedő hétköznapi diktatúra, ebben az időszakban mégsem változott jelentős mértékben a városrész hangulata. Az igazi cezúrát a 60-as, 70-es évek jelentik, amikor a tömeges betelepülések alapvetően megváltoztatták a környék jellegét és hangulatát. Éppen ezért, különös módon az ötvenes évekhez kapcsolódó történetek egy személyesebb Rózsadomb-képet ábrázolnak, mint a későbbi időszakok emlékei. Mindezt természetesen egy harmadik érveléssel is alá lehetne támasztani: az elbeszélők az ötvenes években kezdték önálló életüket, és – értelemszerűen – pozitív színben ábrázolják fiatalságukat.

A visszaemlékezők azonban nem pusztán fiatalságukat ábrázolják, hanem vele együtt az őket körülvevő világ határait is megrajzolják. Ebből a szempontból különösen érdekes megvizsgálni az *oral history*ből elénk táruló egyéni emlékezés és a kollektív (társadalmi) emlékezet viszonyát. Ennek a mindig egymásba fonódó kapcsolatnak a szempontjából különös határhelyzetben van a szocializmusra irányuló emlékezés. Míg ugyanis pl. az államalapításra, a mohácsi vészre, vagy a 48-as forradalomra vonatkozóan rendelkezésünkre állnak bizonyos „kemény narratívák”, addig a Horthy-korra, vagy „az elmúlt 40 év”-re vonatkozóan a kollektív emlékezet kialakulása még folyamatban van. Jan Assmann találó tipológiájával élve a kommunikatív emlékezet szemben áll a kulturális (avagy történelmi) emlékezettel.¹⁰ Az előbbi a jelenről és közelműltről alkotott tudásunk, amelyet megosztunk környezetünkkel, míg a történelmi emlékezet egy meghatározott társadalmi konstrukció eredményeként létrejövő elbeszélés, amely szükségszerűen hallgatásra inti az egyéni hangokat, és egy „normatív” szöveget

10 ASSMANN, 1999. Erről bővebben RADNÓTI, 2005. 47–51.

hoz létre. Egyedülálló lehetőségként kínálkozik a szocializmus vizsgálatára az *oral history*, hisz nem pusztán a városrész lakóinak megélt múltját vonhatjuk a vizsgáladás körébe, hanem ezzel együtt a szocializmusra irányuló társadalmi emlékezet megszilárdulása közben nyílik lehetőség a kommunikatív emlékezet vizsgálatára. Különösen fontos volna megvizsgálni a városrésztire irányuló emlékezet mellett pl. a Mansfeld Péterre, a Rózsadombon felnőtt kamasz fiú alakjára irányuló visszaemlékezéseket.

* * *

A Rózsadombról szóló diskurzus érezhetően sokszínű, ellentmondásos, és mindmáig befejezetlen. A dolgozat nem vállalkozhatott az összes meghatározó nézőpont bemutatására és egy szintetikus perspektíva felvázolására. Egy hosszabb távú vizsgálathoz az irodalmi alkotások, újságok és a filmek Rózsadomb-képének vizsgálata elengedhetetlennek tűnik, a Rózsadomb – immár bronzzá dermedt – emblematikus alakja, Mansfeld Péter pedig egy külön kutatás témájául is szolgálhatna. A tanulmány elsődleges célja azonban szerényebb volt egy átfogó igényű vizsgálaténál: az interjúzás segítségével be kívánta vonni a diskurzus alanyait, Rózsadomb mítoszának és ellen-mítoszának megéltit is a társadalomtörténeti kutatás körébe, abban a reményben, hogy az *oral history*ből nyert „*ténydarabkák nem pusztán felidézõ jellegük miatt fontosak, de értékes történetírási nyersanyagként is felhasználhatók*”.¹¹

11 THOMPSON, 2004. 179.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ASSMANN

1999 ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford.: Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 1999.

GANS

1967 GANS, Herbert J.: *The Levittowners: Ways of Life and Politics in a New Suburban Community*. London, Penguin, 1967.

GRANASZTÓI

1971 GRANASZTÓI Pál: *Budapest egy építész szemével*. Budapest, Corvina, 1971.

KOVÁCS – VAJDA

2002 KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia: *Mutatkozás: zsidó identitás történetek*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

MÁRAI

1933 MÁRAI Sándor: *A szegények iskolája*. Budapest, Pantheon, 1933.

PATAKI

2001 PATAKI Ferenc: Identitásdilemmák a rendszerváltásban. In: PATAKI Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris, 2001. 160–168.

RADNÓTI

2005 RADNÓTI Sándor: Múzeum – emlékezet és felejtés. In: *Pannonhalmi Szemle*, 13. (2005) 2. sz. 47–51.

SIKLÓSI

1970 SIKLÓSI Olga: *A magyar drámairodalom útja 1945-1957*. Budapest, Magvető, 1970.

THOMPSON

2004 THOMPSON, Paul: Történelem és közösség. Ford.: Vértesi Lázár. In: *Aetas*, 19. (2004) 1. sz. 173–186.

Beszámoló a *Tézisek, témák, módszerek* című konferenciáról

Kolozsvár, 2006. március 25.

ABABES-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM részéről Pál Judit 2005 tavaszán kezdeményezte a Történeti Kollégium meghívását Kolozsvárra, a BBTE történész doktoranduszainak körébe. Az egy évvel később megvalósult konferencia fontos lehetőséget biztosított a magyar tudományosság most érő nemzedékeinek szakmai kapcsolatteremtésére is. Az előadások nem egy korszak vagy téma köré szerveződtek, hanem a történettudomány módszertani, elméleti lehetőségeinek bemutatása volt a cél. A történészműhelyek közötti kommunikáció folyamatosságának fenntartásán túl így a témák sokszínűsége volt jellemző. Szinte minden előadás interdiszciplináris megközelítést alkalmazott. A kölcsönvett eszközök a kulturális antropológiától kezdve a kémiai és fizikai törvény-szerűségekig terjedtek.

A konferencia első előadója, Tolmár Bálint (Történeti Kollégium) *A reneszánsz fogalma Johann Huizinga műveiben* című beszámolójában történetfilozófiai szempontból tekintette át a reneszánsz fogalmának változását. A reneszánsz értelmezésére ható irányzatok, továbbá a Huizinga felfogásában bekövetkező elmozdulások és az ennek nyomán létrejövő új megközelítések széleskörű bemutatása általánosan is felvetette egy történeti korszak meghatározhatóságának, illetve értelmezhetőségének alapvető kérdéseit és problémáit.

Hasonlóan gondolatébresztő kérdéseket feszegetett Hegyi Géza (BBTE) *Fizikai módszerek a történelemkutatásban: a Pareto-törvény érvényesülése a középkori magyar nemesi társadalomban* című előadása. Először a fizika új, más tudományágak, így a történetírás felé is megnyíló, azzal párhuzamokat mutató irányzatait tekintette át. Nézete szerint a társadalom felfogható úgy, mint egy komplex, kaotikus rendszer, amely a káoszelméletekkel leírható. Tétéle alátámasztása érdekében a Pareto-törvény érvényesülését vizsgálta a középkori magyar nemesség körében. Mivel a Pareto-törvény a társadalom legfelső 5%-ára érvényes, az összeírások alapján egy küszöbvagyont (legalább 10 portát magába foglaló birtokok)

állapított meg, így kapott egy 1400 fős mintát, amelyben maradéktalanul érvényesült a Pareto-törvény. Vagyis a vizsgált társadalmi réteg tagjait vagyoni helyzetük szerint rendezve (a leggazdagabbal kezdve), a sorindexet a vagyon függvényében ábrázolva egy csökkenő hatványfüggvényt kapott.

Nickel Réka (Történeti Kollégium) *Állattá változások a Magyarországon lefolytatott kora újkori magyar boszorkányperekben* című előadásában számos esetet vizsgált és vetett össze a kora újkori népi hiedelmekkel. Az állattá változások igen gyakoriak a perekben és még napjainkban is az élő néphit részét képezik. A hiedelemlényeket két fontos csoportba igyekezett sorolni: *werwolf* és *mora*, attól függően, hogy mi módon hoztak rontást áldozatukra. A leggyakrabban említett állatfajok a kutya és a macska, valamint a farkas és a békák, illetve a különböző madarak. A magyar néphit állatalakot öltő hiedelemlényei szerves részét képezték a közép-európai kultúrkörnek.

Demmel József (Történeti Kollégium) *Egy elfelejtett (?) forrás. A prenumerációs listák irodalom-, társadalom-, és művelődéstörténeti felhasználásáról* című beszámolójában áttekintette azokat a lehetőségeket, amelyek egy mindezidáig alig felhasznált forráscsoport vizsgálatában rejlenek. A német eredetű, előfizetési könyvterjesztési technika a 18. század végén jelent meg először Magyarországon. Szerepe fokozatosan növekedett, és még napjainkban is alkalmazott eljárás. Az előfizetés útján értékesített könyvek, újságok közölték a prenumeránsok névsorát. Ebből fontos ismeretek szerezhetőek az aktív olvasóközönségről, tágabban az író, a mű és az olvasóközönség társadalomtörténetéről is. A listák által feltérképezhetővé válik az előfizetői körök szerveződése és kapcsolatrendszere.

Bolgár Dániel (Történeti Kollégium) amellet érvelt *Hogyan értelmezzünk tornaosztályzatokat? Testmozgatás, kvantifikáció és történetírás* című előadásában, hogy hiába lett mára általános az az ismeretelméleti kétely, amely a társadalomtudományos történetírás paradigmájára nem volt jellemző, ennek kvantitatív módszereiről még nem érdemes lemondani. Álláspontját egy empirikus vizsgálat bemutatásával igyekezett alátámasztani, amelynek célja a gyöngyösi gimnázium tornaóráin a 20. század első felében érvényesülő antiszemita diszkrimináció mérése volt. Ehhez a tornaosztályzatokra elsőként felfigyelő Karády Viktor történeti szociológiai modelljét értelmezte újra. A tornaórák erőfelméréseiről fennmaradt táblázatok statisztikai vizsgálatának segítségével arra jutott, hogy a diákok tantárgyhoz való hozzáállása (tulajdonképpen a zsidó diákok vallási alapú intellektualizmusa, önképe) csupán másodlagos szerepet játszott abban, hogy a zsidók tornaosztályzatai rosszabbak voltak a keresztények érdemjegyeinél. A döntő tényező a tanárok előítélete volt.

Papp Barbara (Történeti Kollégium) *Gender studies, avagy a társadalmi nem fogalma és a történelem* című előadásában a női társadalmi nem vizsgálatának

megjelenését elemezte. Ebben a feminizmuson kívül jelentős szerepet játszottak más, a politikatörténet kizárólagosságát elvető irányzatok is, ami azt eredményezte, hogy mára a „történelemből hiányzó nő” felfedezését felváltotta a nemek társadalmi konstruáltságából adódó különbségek kutatása. Ugyanakkor az előadás azt is hangsúlyozta, hogy bár a gender-kutatók között számos elméleti és ideológiai különbség mutatkozik, éppen a marxista, a pszichoanalitikus, vagy éppen az irodalomelméleti iskolák ellentmondásainak feltárása világíthat rá a *gender studies*ban rejlő lehetőségekre.

Papp Gábor (Történeti Kollégium) előadása *Miért ők tizenhárman? Mikro-történelem, prozopográfia, makrotörténelem és az 1904-es vasutassztrájk* címmel prozopográfiai módszerekkel helyezte új megvilágításba a történetírás által már többször vizsgált eseményt. Az egész országot megbénító ötnapos sztrájkot a kormány felszámolta, a megmozdulást szervező 13 tagú bizottságot pedig le tartóztatták. Az előadás arra kereste a választ, hogy miért nyúltak a vasutasok a sztrájk eszközhöz és miért pont 1904-ben. A bizottság tagjainak prozopográfiai szempontú vizsgálatából az derült ki, hogy döntően olyan embereket találhatunk közöttük, akik már régóta alkalmazásban álltak, azonban az automatikus előléptetés eltörlése következtében megmerevedő vasutas társadalomban nem nyílt lehetőségük előrelépésre. Végző soron a sztrájkot az okozta, hogy noha a sztrájkoló vasutasoknak biztos egzisztenciája volt, más hivatalnoki csoportokhoz képest hátrányos helyzetben érezték magukat a századfordulón.

Békefi Róbert (Történeti Kollégium) *Rajztól a fényképig, azaz hány ember kell a fényképezés feltalálásához?* című előadásában a fényképezés technikatörténetét tekintette át. Bár feltalálóként és az eljárás kidolgozójaként a francia Louis Daguerre-t tisztelik, az előadó igyekezett rámutatni, hogy már számos angol és francia kísérlet történt korábban is. Ugyanakkor a fény és a fényhatások megismerésének történeti vizsgálata azt is bizonyította, hogy a technikai fejlődés ugyan korán eljutott egy látvány leképezhetőségéhez, azonban a rögzítésre alkalmas felület hiánya sokáig gátat szabott a fényképek tényleges elkészítésének. Mikor ez a kémiai akadály elhárult, a fényképezés eljárásának három úttörője (Talbot, Niépce, Daguerre) különböző indíttatásból jutott el a képalkotáshoz. S bár a Daguerre-ről elnevezett dagerrotípiát tekintik a fényképek elődjének, a ma használatos eljárás mégis Talbot-tól veszi eredetét.

Az utolsó, *Erdélyiek a GULÁG-on. Kolozsvári civilek szovjet deportálása 1944-ben* című előadásban Murádin János (BBTE) a kolozsvári magyarság 20. századi történetének egyik tragédiáját, a második világháború utáni meghurcolást tárgyalta. Az előadó alapos áttekintést nyújtott a helyi magyar lakosságot és különösen annak elitjét sújtó szovjet deportálásokról, bár a történetírás nemzeti paradigmáján belül maradó beszámoló számos kérdést nyitva hagyott.

A kolozsvári rendezvény sikerét pedig mi sem bizonyíthatja jobban, mint-hogy mindkét fél részéről felmerült a rendszeres szakmai kapcsolattartás igénye, amelynek jegyében már megkezdődött egy újabb, immár budapesti konferencia előkészítése.

Mihalik Béla

Szerzőink

Beihuber Ádám: Az ELTE BTK történelem szakának ötödéves és muzeológia szakának harmadéves hallgatója. 2005 óta tagja a Történeti Kollégiumnak.

Bolgár Dániel: Az ELTE BTK történelem szakán 2005-ben szerzett diplomát. Jelenleg az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjának másodikéves doktorandusza. A Történeti Kollégiumnak 2002-től tagja.

Demmel József: Az ELTE BTK történelem szakán ötödéves, szlovák szakán harmadéves hallgató. 2003 óta a Történeti Kollégium tagja.

Jakab Péter: Az ELTE BTK történelem és művészettörténet szakjain negyedéves hallgató, 2004-től tagja a Történeti Kollégiumnak.

Kármán Gábor: 2002-ben végzett az ELTE történelem-svéd szakjain, 2003-ban a CEU történelem szakán szerzett MA fokozatot. Jelenleg a CEU-n és az ELTE BTK-n végzi doktori tanulmányait. A Történeti Kollégium alapító tagja.

Lajtai L. László: 2003-ban végzett az ELTE BTK történelem szakán. Jelenleg az EHESS (Párizs) másodikéves PhD-hallgatója. 2002-től a Történeti Kollégium tagja.

Mihalik Béla: Negyedéves történelem és másodikéves levéltár szakos hallgató az ELTE BTK-n. A Történeti Kollégium tagja 2005-től.

Papp Barbara: Az ELTE BTK történelem szakán 2004-ben szerzett diplomát. Jelenleg az ELTE Történettudományi Doktori Művelődéstörténet Programjának harmadéves doktorandusza. A Történeti Kollégiumnak 2002-től tagja.

Perényi Roland: Az ELTE BTK-n végzett történelem és német nyelvtanár szakon 2002-ben. Jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Városthistoriái Osztályán történész-muzeológus. A Történeti Kollégium alapító tagja.

Rigó Máté: Az ELTE BTK harmadéves történelem és angol szakos hallgatója, a Közép-európai Egyetem szociál-antropológia tanszékének vendéghallgatója. 2004-től a Történeti Kollégium tagja.

Simon Zoltán Boldizsár: Negyedéves hallgató az ELTE BTK történelem szakán. 2005 óta tagja a Történeti Kollégiumnak.

Szijártó M. István: Történész, az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének adjunktusa. A Történeti Kollégium alapító tagja.

Szerzőinkhez!

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. Kéziratleadás:

- A publikálni kívánt munkát **e-mailben**, csatolt fájlként és **egy kinyomtatott példányban is** juttassák el a szerkesztőséghez.
- A dolgozatot a következőképpen szerkesszék: használjanak Times New Roman CE betűtípust, 12-es betűméretet, másfeles sortávolságot, de ne használjanak tabulátorokat, oldaltöréseket, sorkihagyásokat és a szöveget balra zárva juttassák el hozzánk.
- Az idézeteket kurzíválják.
- Az évszázadokat arab számmal jelölik.

2. Jegyzetelés:

- A dolgozatban ún. **szerző-évszám lábjegyzetelést** alkalmazzanak folyamatos számozással, vagyis a lábjegyzetekben csak a hivatkozott mű szerzőjének vezetékneve és a mű keletkezésének időpontja, valamint – ha nem a teljes munkára hivatkozunk – a felhasznált szöveg oldalszáma jelenjék meg. E rövidítések feloldását a munka végére elhelyezett irodalomjegyzék tartalmazza.

pl.: Ránki, 1981. 55.

- Ha a szerző neve nem ismert, alkalmazza az N. N. (nomen nescio, azaz nevét nem tudom) rövidítést. Ha a hivatkozott mű kiadásának ideje ismeretlen, akkor az é. n. (évszám nélkül) rövidítést használja.

pl.: N. N., é. n. 116.

- Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.

pl.: Szabó, [1941]. 89.

- Az oldalszám után ne tegyen „o.” vagy „p.” betűt.
- E szabályok alól **kivételt jelentenek a levéltári források**, melyekre a következőképpen hivatkozunk a lábjegyzetekben:
A forrás címe [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)], a forrást őrző levéltár neve [többszöri előfordulás esetén rövidítve] és a forrás levéltári jelzete.

3. Irodalomjegyzék

- Arra kérjük szerzőinket, hogy ne a már folyóiratunkban megjelent tanulmányok bibliográfiáinak formátumát igyekezzenek utánozni, hanem az itt leírt módon járjanak el, mert ezzel könnyítik meg a szerkesztési munkát. Ne használjanak tehát kiskapitális betűket, tabulátorokat stb.
- A keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik azt maguk sem tüntetik fel munkáikon.
- Ha van ilyen, jelöljék meg a munka fordítóját is.
- A „szerk.” (szerkesztette) rövidítést mindig az adott mű nyelvén adják meg. Pl. angol szöveg esetén: ed.
- Amennyiben valamely adat nincs feltüntetve a felhasznált munkán, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (évszám nélkül), k. n. (kiadó nélkül), N. N. (nomen nescio) rövidítéseket a hiány jelzésére.
- Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.
- A bibliográfiában a források ne váljanak külön a szakirodalomtól.

a, hivatkozás szerző munkájára

Szerző vezetékneve

Kiadási év Szerző(k): *A könyv címe*. Kötet száma. Ford.: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye(i), kiadó(k), kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: **Braudel**

2003 Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. I. kötet. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon, 2003.

Szabó – Tonk

1992 Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum*, 4.)

b, hivatkozás szerkesztő által összeállított munkára:

Szerkesztő vezetékneve

Kiadási év *A könyv címe*. Szerk.: Név. Ford: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: **Mezey**

2003 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: Mezey Barna. 5. kiad. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris tankönyvek*)

c, hivatkozás tanulmánykötetben megjelent írásra:

Vezetéknév

Kiadási év A tanulmány szerzője: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve.
In: *A tanulmánykötet címe*. Szerk.: A szerkesztő neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozattípus*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: **Mályusz**

1932 Mályusz Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: Hóman Bálint. 2. kiad. Budapest, Magyar Szemle, 1932. (*Magyar Szemle könyvei*, 3.) 237–268.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

Vezetéknév

Megjelenési év Szerző: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A folyóirat címe*, Évfolyam. (Megjelenési év) Szám. Oldalszám.

pl.: **White**

2001 White, Hayden: A történelem poétikája. Ford.: Kisantal Tamás – Seberényi Gábor. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 134–164.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

Vezetéknév

Megjelenés éve Szerző: A cikk címe. Ford.: Fordító neve. In: *A napilap címe*, Évfolyam. (Megjelenési dátum) Szám. Oldalszám.

pl.: **Csapody**

1999 Csapody Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

f, hivatkozás világhálós tartalmakra

Vezetéknév

Szerző: *Cím*. Ford.: Fordító neve. [URL cím szóköz] Megtekintés időpontja.

pl.: (a példaként megadott oldalon további információk lelhetők nemcsak a világhálós hivatkozásokra vonatkozóan):

Page

Page, Melvin E.: *A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities*. [<http://www.h-net.org/about/citation>] 2006. december 16.